Ivar Lissner

culturi enigmatice

Editura Meridiane

Culturi enigmatice

Biblioteca de artă
Arte şi civilizaţii

RÄTSELHAFTE KULTUREN
(C) 1961 by Dr. Ivar Lissner
Apărută prima oară în 1961 la Walter-Verlag
Olten und Freiburg in Breisgau

Ivar Lissner

culturi enigmatice

Traducere şi cuvînt înainte de
VICTOR H. ADRIAN

Editura Meridiane
Bucureşti, 1972

Pe copert

Tezeu îngropînd-o pe Antiope (fragmen

Metopă din tezaurul Atrizi

de la Delfi (începutul sec. V. î.e

CUVÎNT ÎNAINTE

Evocînd și comentînd vechi culturi dispărute, Ivar Lissner, care a văzut lumina zilei la Riga, scrie, evident, știință popularizată. O spune el însuși și, de altfel, mărturie stă și cartea de față. Călător neobosit și neobosit cititor, el tinde să exprime „într-un stil «bun», lucruri mai înainte greu de recunoscut." E conștient, fără îndoială, de dificultatea genului și de pericolele la care este expus, dar îl apără nu numai pentru că i s-a consacrat, ci fiindcă crede cu tărie în el, în utilitatea și rostul lui. Sînt mulți aceia care consideră că adevărata știință trebuie să fie prolixă și care, în consecință, desconsideră genul, dar Lissner îl apără și i se consacră fiindcă „nu toți oamenii pot citi lucrările specialiștilor" și pentru că „numai cu ajutorul literaturii de specialitate... omul nu va putea fi ridicat la suprafață, nici nu va putea fi eliberat de viața de zi cu zi". Ivar Lissner privește literatura științifică de popularizare cu gravitate și înțelege să o scrie cu metodă. Metodă pe care, de altfel, o recomandă și disciplinei sub semnul căreia, pe lîngă altele, a scris paginile care urmează. Cărturar multilateral (a studiat limbi străine, dreptul, istoria și etnografia la Berlin, Göttingen, Erlangen, Lyon și Sorbona) el este de părere că în arheologie „e mai bine să sapi mai întîi în cărți și apoi în pămînt". Procedîndu-se

astfel, de multe ori s-a ajuns la rezultate nebănuite. În toate cazurile, chiar dacă nu sapă decît în cărți și deloc în pămînt, ci doar văzînd, simțind lucrurile la fața locului, recunoscînd terenul, confruntînd documentul cu realitatea, el procedează în felul acesta. A călătorit de altfel vreme de șaptesprezece ani pe aproape întregul glob: din Canada pînă pe Missisipi, prin toată America de Sud, din insulele Pacificului pînă în Noua Zeelandă și Australia, din Manciuria pînă în Japonia, prin regiunile încă necercetate ale nordului Asiei pînă spre marele cot al Amurului, din India pînă în Orientul apropiat și pînă în Africa și apoi de cealaltă parte a Mediteranei, în Europa. De aceea, ca și cea de față, cărțile lui, consacrate în special etnografiei, istoriei și vechilor culturi majore ale omenirii, cumulează cele mai autorizate păreri, verificate, dacă se poate spune astfel, la fața locului.

Marele dar al lui Ivar Lissner este acela de a ști să dea viață acestor istorii și acestor culturi, de a ști să le deosebească particularitatea și să le facă prezentă ființa. În „So habt Ihr gelebt", carte consacrată culturilor omenirii, în „Die Cäsaren", referitoare la imperiul roman, în „Vom Baikal weht der Wind", istoria celor ce trăiesc la marginea lumii, în „Aber Gott war da", perspectivă-sondaj în 600.000 de ani de existență umană, în aceste „Culturi enigmatice" ca și în altele, Ivar Lissner reînvie, evocă, readuce în prezent cu o putere de convingere rar întîlnită pînă la el.

Dar autorul acestor Culturi enigmatice nu se mulțumește cu evocarea și comentariul, nu se mărginește să reînvie și să descrie. Orice sinteză, oricît de mică, se reduce la rezumat dacă nu e însuflețită de o idee. Iar ideea ce se desprinde din cărțile lui, ca și din suita de sinteze pe care o cuprinde această carte, este aceea că omul are libertatea de a-și făuri el însuși istoria și viitorul, că nu e o minge a forțelor naturii și a destinului orb; omul acela mărunt, omul de zi cu zi, care populează orașele și templele, casele și mormintele în tainele cărora ne introduc paginile ce urmează, omul a cărui trudă țintește dintotdeauna să sur-

prindă eternitatea și căruia uneori i-a și reușit să o facă.

Evident, prin toate acestea Lissner nu este un original: nici prin genul pe care-l cultivă, nici prin metodă, nici prin idee; și nici măcar prin înțelegerea categorică a culturii ca un tot, ca o sumă a multitudinii de manifestări umane și în consecință prin refuzul net al scindării acestor manifestări în „civilizație" pe de o parte și „cultură" pe de alta. El este însă original prin pregnanță. Culturile pe care le reînvie, enigmele pe care le pune în temă cu un remarcabil simț al exprimării precise și limpezi, impun imagini ce ne dezvăluie o lume gigantică, o lume emoționantă și în parte încă necunoscută.

Asemenea vechilor sarzi sau vechilor locuitori din Tartessos, pe care îi evocă Lissner în paginile acestei cărți, popoare întregi s-au adunat odinioară pentru marele drum, au luptat, au construit, au iubit și au dat naștere altor vieți, au plîns și au rîs, au disperat și s-au bucurat pentru ca apoi, într-o bună zi și uneori din pricini ce nu se vor afla poate niciodată, să părăsească tăcute scena istoriei și să ducă în morminte enigmele existenței lor.

Formal, moartea acestor culturi este evidentă. În esență însă ele nu au încetat să trăiască niciodată, fiindcă întreaga noastră ființă, întreaga noastră gîndire și activitate poartă în ele ceva din esența acestor culturi mute, creează și recreează din adîncurile unei lungi memorii istorice care înmagazinează nu numai ceea ce știm ci și spiritul acelor civilizații încă neștiute, pe care le mai acoperă încă colbul veacurilor. Într-o bună zi însă ele ies la iveală și ne surprind prin enigma trecutei lor existențe.

Ivar Lissner nu mai trăiește și e păcat, fiindcă în lumina ultimelor cercetări arheologice, cultura Zimbabwe (Rodezia) pe care o consideră unul dintre cele mai enigmatice capitole ale trecutului Africii negre, i s-ar fi părut poate mai limpede în structura ei, iar recentele descoperiri din Republica Sud-africană i-ar fi oferit prilejul unui nou capitol al cărții, ocazia evocării unei noi „culturi enigmatice".

În Transvaal, în apropierea localității Phalaborwa, au fost descoperite urme ale unei vechi tehnologii de topire a metalului. Aceste urme materiale au o vechime minimă de trei mii de ani. Ele au ieșit la iveală într-o regiune locuită de populația Bantu. Au mai fost descoperite și mine de cupru și de fier din perioada civilizației prebantiene, din care se pare că au fost extrase cel puțin zece mii de tone de minereuri. Deci, cu multă vreme în urmă, exista în sudul continentului african o civilizație complexă, cu un surprinzător nivel tehnologic, și după cum conchid unele studii de arheologie și etnografie, bazate și pe tradiția orală și olăritul ce se practică astăzi în această regiune, se pare că actualul trib Bantu BaPhalaborwa este descendentul direct al populației care a creat civilizația amintită mai sus și care, în adîncurile istoriei, nu a încetat niciodată să trăiască, deși a dispărut în urmă cu trei milenii.

Ce înseamnă amurgul deseori tragic al culturilor? — se întreabă Lissner. Este doar un sfîrșit aparent, stingerea unei flăcărui care se reaprinde pe căi enigmatice și de necuprins în altă epocă și adesea și în alt loc. Marile culturi — spune el — s-au fecundat întotdeauna spiritual una pe cealaltă. Și dacă multe popoare s-au stins, dacă multe orașe și sate au fost înghițite de scoarța pămîntului, dacă multe documente scrise nu mai pot fi înțelese, legendele și tradițiile orale au rămas și ele ne fac să credem că nu au existat epoci lipsite de cultură. Tocmai de aceea este atît de importantă cunoașterea culturilor mai puțin știute, a culturilor enigmatice, fiindcă în felul acesta devin mai limpezi, primesc lumină și acele epoci intermediare care aparțin tot istoriei și care într-un fel sau altul și-au pus și ele pecetea asupra noastră. Văzută sau nevăzută, istoria continuă să trăiască în noi și culturile de asemeni, chiar și acele care zac încă undeva ascunse de privirile noastre, chiar și acelea pe care le știm, dar ale căror forțe creatoare ne apar enigmatice pentru că nu ni le putem explica, care ni se înfățișează dintr-o dată la apogeul lor fără a-și fi făcut simțită prezența pînă atunci sau care apun tot atît de brusc și de inexpli-

cabil precum au apărut, fără a ne lăsa nimic din care să putem înțelege cauzele dispariției lor. Nu știm cum arătau oamenii culturilor megalitice vest-europene. Nu știm cine erau locuitorii indo-europeni ai Troiei. Nu știm de ce au fost nimicite palatele de la Cnossos din Creta. Nu știm care era taina oracolelor de la Omfalos și Delfi. Nu știm dacă Nestor, Agamemnon, Odisseu și Telemac știau să citească. Nu putem înțelege semnele de pe stîncile insulelor Canare, de la Las Palmas și Hierro. Nu știm de cine a fost precedat poporul guanche în locuirea acestor insule. Nu știm și nici măcar nu putem aprecia cîtă vreme i-a fost necesară poporului maya pentru a-și desăvîrși sistemul calendaristic și hieroglifele. Și sînt încă multe alte lucruri pe care nu le știm, multe alte enigme dintre care această carte încearcă să limpezească cîteva, conducîndu-l pe cititor prin vechi ruine și locuri din Iordania, Siria, Liban, Arabia, Africa de Nord, Rodezia, Nigeria, Noua Guinee, Europa Occidentală, Sardinia, Grecia, Spania, Insulele Canare, India, Asia Centrală, Eurasia și Guatemala.

Sfîrșitul unei culturi majore, afirmă Lissner, credincios principiului că omul își făurește singur istoria și viitorul, nu este un fenomen natural. Nici o formă vie nu poate pieri fără cauze voluntar provocate sau fără acceptarea pasivă a omului. În momentul însă în care altarele sînt văduvite de podoabele lor artistice, în momentul în care arta se refugiază în muzee și în încăperile comode ale burghezului lipsit de credință, voința cedează, idealurile sînt substituite și în cele din urmă anihilate și începe declinul. Fiindcă în orice cultură, chiar și în acele culturi încă enigmatice, factorul prim și determinant ni se revelează a fi spiritul și acea tendință umană de autodepășire care îmbracă forma credinței, a religiei și idealurilor supreme. Lucru fără îndoială adevărat pentru îndelungi perioade istorice cît privește forma exterioară de exprimare (religia) și fondul spiritual (credința), dar nu și idealul care reprezintă o sferă mai largă. Absolutizarea credinței și a religiei, așa cum pare a o face uneori Lissner, reducerea lor la o cauzalitate aproape unică în explicarea unei

culturi, îngustează în fond o concepţie în rest realistă, generoasă şi limpede, fiindcă reduce la un singur numitor elanul vital al omului (acea tendinţă de autodepăşire) şi sensurile spiritualităţii lui, orientate istoric către idealuri dintre care cel religios reprezintă numai o latură. Dar în ciuda a ceea ce am putea înţelege ca o concepţie în ultimă analiză nerealistă, Lissner reprezintă totuşi un punct de vedere clar în esenţa lui, iar civilizaţiile pe care le reînvie devin în cele din urmă statui.

CUVÎNT DE MULŢUMIRE

Mulţumesc din inimă următorilor arheologi, cercetători şi savanţi, care au fost alături de mine cu sfaturi valoroase la alcătuirea acestei lucrări şi care au supervizat unele fragmente ale acestei cărţi sau m-au călăuzit prin palate, temple şi ruine:

PROFESOR ANTONIO BLANCO FREIJEIRO, Universitatea Sevilla, director la Muzeul Prado, Madrid, pentru revizuirea paragrafelor despre Tartessos.

PROFESOR CARL W. BLEGEN, marele arheolog care a descoperit adevăratul strat-Troia şi care m-a călăuzit prin ruinele palatului lui Nestor din Pylos, ruine dezgropate datorită muncii sale vreme de doisprezece ani.

SOTIRIS DAKARIS, Efor Arheotiton al muzeului arheologic Jannina, care mi-a explicat templele şi ruinele din valea Dramessos şi care a revăzut paragrafele referitoare la oracolul din Dodone.

Dr. HANS-DIETRICH DISSELHOFF, cercetător al culturilor americaneantice, director al Muzeului de entografie din Berlin, pentru multe şi valoroase sfaturi, cît şi pentru generosul său sprijin în munca mea la muzeul din Berlin.

WILLIAM P. FAGG, M.A., Deputy Keeper of the Department of Ethnography in the British Museum, pentru revizuirea capitalului despre Benin.

PROFESOR DR. MARTIN GUSINDE, etnolog, cercetător al unor culturi preistorice, al unor triburi indiene în special

în Țara de Foc, al Tvizilor africani și al multor altor popoare ale naturii, profesor la Universitatea din Viena, Nanzan University Nagoya, Universidad de Chile, Catholic University Washington D.C., care a binevoit să-mi răspundă la toate întrebările și mi-a elucidat o întreagă serie de probleme.

PROFESOR DR. WILHELM KOPPERS, cunoscutul cercetător de la Universitatea din Viena al istoriei popoarelor și preistoriei, care a fost permanent interesat de lucrarea mea și căruia îi datorez multe informații și observații.

DR. GERDT KUTSCHER, director al Bibliotecii Ibero-Americane din Berlin, pentru revizuirea paragrafelor despre Maya și valoroase sugestii în problema Benin.

PROFESOR DR. SIEGFRIED LAUFFER, Universitatea din München, pentru multe și valoroase observații, cum și pentru revizuirea paragrafelor despre cultura miceniană și delfică.

PROFESOR GIOVANNI LILLIU, arheolog, Università degli Studi di Cagliari, pentru explicațiile verbale asupra culturii sarde.

DR. KARL NARR, docent în preistorie la Universitatea din Göttingen, pentru revizuirea paragrafelor despre culturile megalitice.

PROFESOR DR. ADOLF SCHULTEN, arheolog și cercetător al istoriei antice și geografiei, în special în peninsula Iberică, pentru nenumăratele sale referiri și explicații verbale.

PROFESOR DR. ERNST SITTIG, cel care m-a informat pentru prima dată asupra cercetărilor despre scrierea liniar B.

DR. HERBERT TISCHNER, custode și conducător al secției indo-oceanice de la Muzeul de etnografie și preistorie din Hamburg, pentru revizuirea paragrafului despre cultura Sepic.

CONCEPCION BLANCO DE TORRECILLAS, director al Muzeului arheologic din Cádiz, datorită căreia mi-au fost accesibile rarele vestigii ale culturii tartesice.

OASPEŢI TRECĂTORI PE PĂMÎNT

Toate evenimentele istorice sînt nemuritoare. Ele pot acţiona în noi în mod lent şi pe neobservate. O cultură apusă poate aţipi un moment, poate visa în marea nemăsurată a mileniilor şi a amintirilor. Ea poate fi îngropată, acoperită sub greutatea apăsătoare a pietrei şi pămîntului. Şi totuşi ea se află în noi, chiar dacă vestigiile ei materiale sînt încă nedescoperite şi ascunse undeva departe. Toate culturile de odinioară prind viaţă în noi, trăim surprinzător de legaţi chiar şi de cele mai îndepărtate şi enigmatice culturi ale celor mai vechi timpuri. Ele trebuiesc trezite mereu, din nou, de fiecare dată, deoarece posedă acea înclinaţie înşelătoare de a amuţi ca şi cum nu s-ar mai afla în noi, în mijlocul nostru. Odată aduse la viaţă însă, ele acţionează mai departe. O amintire, o descoperire, o expoziţie ne fac să resimţim brusc prezenţa lor mută. De aceea ne cuprinde un simţămînt deprimant, de parcă am voi să deplîngem ceva apropiat, dar pierdut.

Cultura cuprinde foarte mult. Ea reprezintă suma tuturor realizărilor umane, a tehnicii, a construcţiei, a caselor şi drumurilor, a meşteşugurilor şi uneltelor, a semnelor, a ştiinţelor. Cultura este ordinea morală şi religioasă. Cultura este comportamentul individual. Ei îi aparţin toate năzuinţele spirituale ale omului, îi aparţine arta, conduita, simţul valorii şi religia.

Prin nefericita scindare a tuturor manifestărilor umane în „civilizaţie" şi „cultură" Oswald Spengler, acest famul al lui Wagner şi Darwin, a dezlănţuit o incurabilă derută spirituală. Este o concepţie cu totul primitivă să numeşti tot ceea ce reprezintă creaţie tehnică „civilizaţie" şi „arta în muzeu" — cultură. Ce este un topor de piatră vechi de 100.000 de ani, o unealtă de silex din paleoliticul mijlociu, dezgropată undeva din pămînt? Este oare o piesă de civilizaţie sau de cultură? Cui aparţin veşmintele în vîrstă de 2700 de ani descoperite în sudul Rusiei pe aria de existenţă a sciţilor? Culturii, pentru că sînt opere manuale, sau pentru că sînt vechi? Procedee de fabricaţie au existat încă din vremuri foarte îndepărtate. Să ne gîndim numai la extragerea purpurei de către fenicieni sau la somptuoasele veşminte violet-purpurii. Croitoria în Creta era „Haute-Couture", dar existau şi fabricaţii de serie. La Mohenjo-Daro şi Harappa, pe Indus, s-au descoperit sigilii vechi de 3500 de ani, cu ajutorul cărora se puteau fabrica mii de amulete. Şi apoi ce erau marile terme de la Mohenjo-Daro, construite la anul 3000 î.e.n., prevăzute cu apeducte subterane, baie de aburi, duşuri, vestiare şi săli de sport? Cultură sau civilizaţie?

Discrepanţa între cultură şi civilizaţie se vădeşte imposibilă şi prin aceea că francezii şi anglo-saxonii folosesc pentru noţiunea de cultură expresia *Civilisation*. Francezii, englezii şi americanii scriu cuvîntul la fel, deşi îl pronunţă diferit. Şi cu toţii se referă la noţiunea de cultură.

Delimitarea faţă de meşteşuguri apare inechivocă şi în fabricaţia modernă. Este oare Centrul Rockefeller din Manhattan, această construcţie îndrăzneaţă, care smulge privirea în sus ca o prăvălire spre ceruri, sau podul de la Golden-Gate, civilizaţie? Iar Pont du Gard de la Nîmes, construit în anul 12 î.e.n. din ordinul lui Agrippa, este oare acest apeduct cultură? De ce? Podul Golden-Gate apare datorită jocului de linii ca o operă de artă de odinioară. În faţa Centrului Rockefeller rămîi ca în faţa unei piramide egiptene. Iar dacă americanii spun noaptea după încheierea programului de radio:

„fii bun cu vecinul tău şi cu tine însuţi", aceste cuvinte nu par a fi altceva decît, nici mai mult nici mai puţin, o expresie de cultură.

Toată speranţa şi gîndirea umană tind către eternitate, către suprasenzorial. Este particularitatea omului de a fi mai mult spirit decît trup.

Cînd omul a făcut saltul de la gîndirea limitată numai la observaţii concrete — „gîndirea aplicată" — la gîndirea abstractă, atunci a sunat marele, ireversibilul ceas al începutului. Din această clipă în care a început să creeze şi care se află în urmă numai cu 600.000 pînă la 1.000.000 de ani, spiritualitatea a devenit semnul său distinctiv, steaua sa călăuzitoare. A te porni împotriva acestei stele călăuzitoare, a o nega, a o înlătura sau a o denigra, a constituit obiectul unei lupte perpetue dintre unii reprezentanţi ai culturii fiecărei epoci. Materia nu este numai lipsită de viaţă, dar este şi ireală. Singur omul este capabil să-i insufle viaţă, suflet, *animus*, noţiune pe care o vom identifica în atîtea creaţii, cum ar fi de exemplu operele artiştilor de la Benin. Ameninţarea şi panica vremurilor noastre nu o constituie creşterea numerică a populaţiei, ci sporirea continuă a materiei neînsufleţite, profuzia, „dorinţa de a poseda", din lipsă de conţinut. Cu cît ne înconjurăm de mai multe obiecte, cu atît mai puţine vom putea însufleţi. Astfel este risipită şi amintirea de către această multitudine de obiecte produse, cărora nu li se mai insuflă *animus*. Ea ucide latura spirituală din om. Numai după ce a fost asasinat spiritul va putea apune occidentul, nu înainte.

Trebuie de aceea să înţelegem că foamea spirituală va trebui să fie pe zi ce trece tot mai mare decît foamea de obiecte şi că numai recunoscînd aceasta vom putea menţine lumea în care trăim.

Pare interesant astăzi să combaţi într-o carte o teorie nouă sau semi-nouă. Însă majoritatea teoriilor se dovedesc a fi false. Toate au o viaţă limitată, suferă de unilateralitate, aceasta constituind însăşi fiinţa unei teorii. Aşa a clădit Thor Heyerdahl o întreagă operă pe teoria falsă că Polinezia şi-ar datora cultura Americii şi nu Asiei.

Oswald Spengler şi-a clădit *Apusul Occidentului* pe teoria că se pot alcătui şi în istorie — ca şi în natură — legi generale şi că astfel viitorul este previzibil.

Există şi alţi profeţi care descoperă în fiecare proces istoric o lege naturală. După Toynbee o societate este fie primitivă fie civilizată, afirmaţie la care orice etnolog poate aduce obiecţii. Şi Toynbee vrea să aplice istoriei legile naturii. El priveşte culturile în parte, ca strict delimitate. Şase din cele douăzeci şi una de civilizaţii ale sale şi anume Egiptul, Sumerul, Minosul, China, Maya şi Peru s-au dezvoltat direct din standardul de viaţă primitiv. Faptul că toate culturile se întretaie şi că de-a lungul miilor de ani s-au întrepătruns reciproc este ignorat.

Posnansky a conceput o lucrare despre Tiahuanaco, de pe malul sudic al lacului Titicaca. Stăpînit de demonul unei teorii, el arată că acolo se afla o puternică metropolă politică şi religioasă, un loc al marilor monumente funerare şi al cultului morţilor, o Atenă a Americii de sud, o Romă sau un Bizanţ, pînă cînd într-o zi catastrofe îngrozitoare, cutremure şi potop ar fi nimicit această cultură de basm. Metropola preistorică din America de sud a lui Arthur Posnansky nu este însă decît fructul unei teorii unilaterale, a unui fantezist de talent.

Există numai puţine adevăruri. Acestea nu se ascund însă în umbrele teoriilor. Ele strălucesc în toate direcţiile şi sînt atît de colorate şi polivalente, încît par uneori chiar a se contrazice. Ele au fost mereu şi mereu repetate. Ele sînt transmise şi nu este o ruşine a le dezgropa, a le descoperi din nou, a le purta mai departe şi a le concepe viu din nou. Trăim într-o epocă în care este preţuit peste măsură harul ştiinţelor naturii, în care regresează groaznic formarea spirituală, în care elevii sînt învăţaţi să aibă „unele gînduri", în timp ce toată raţiunea şi reprezentările noastre se întemeiază pe lucruri dinainte gîndite, pe date, pe filozofia şi poezia moştenită, care conţine adevăr. Nici o singură idee din *Faust* nu-i aparţine numai lui Goethe. Sinteza gîndirii altora însă este măreaţă aci, de asemenea organizarea materialului şi bineînţeles înainte de toate stilul.

„Nu datorez operele mele numai propriei înțelepciuni, ci miilor de lucruri și persoane din afara mea care mi-au oferit materialul necesar". Acestea le afirmă Goethe însuși. Shakespeare a scris *Julius Caesar* după Plutarh și Othello după o nuvelă a lui Giambattista Giraldi, născut la Ferrara în 1504. Shaw a extras acțiunea *Sfintei Ioana* din actele procesului de la Orléans, iar Platon nu este, dacă o luăm ca atare, decît hoțul genial al lui Socrate. „În fond nimic nu e nou din punct de vedere material. Nouă este numai alternanța puterilor spirituale. Bineorînduitul, binemărginitul domeniu al adevărului este mic". Aceste gînduri aparțin lui Egon Fridell. Nici el nu este original.

Există astăzi o tară care în chip categoric atrage după sine desconsiderarea. Aceasta este crima de a scrie „știință popularizată". Cel care nu este strict specializat în materie sau își trece sub tăcere gradele academice pe pagina de titlu este imediat suspectat de „știință popularizată". Unele lumini căutătoare, pîlpîinde, dar care strălucesc cît de cît, nu sînt luate în considerație tocmai pentru că sînt înțelese, adică bine digerate. Deoarece în concepția multora adevărata știință trebuie să fie prolixă.Astfel „popular științific" este adeseori numai un stil bun. Dacă cineva exprimă într-un stil bun lucruri mai înainte greu de recunoscut, aceasta aparține atunci cutotul categoriei înspăimîntătoarei noțiuni. Supraevaluarea specializării îl aduce pe orice om rațional la bănuiala că expunerea sa ar conține contraziceri, poate chiar neadevăruri, ba că ar fi putut comite chiar cel mai teribil păcat, nefiind „edificator". Dar orice om inteligent e conștient de faptul că nu se poate ajunge la deplină împlinire în nici un domeniu, că încercarea de a epuiza un subiect nu denotă decît limitare, că o supraenciclopedie este în fond lucrul cel mai incomplet care există, deoarece numai arta, selecția și alegerea esențialităților conduce la deplinătate. Este cel puțin suspect a enunța adevăruri, căci adevărurile generale se află în afara domeniilor științifice de specialitate.

Nu toți oamenii pot citi lucrările specialiștilor, iar arta noastră se concretizează tot mai mult în ima-

ginea fotografiată, fie la televiziune fie la cinematograf. Numai cu ajutorul literaturii de specialitate şi a ceea ce se numeşte astăzi artă — dar care se dizolvă inconsistentă, omul nu va fi ridicat la suprafaţă, nici nu va putea fi eliberat de viaţa de zi cu zi.

Vremea nostră tînjeşte după o mai mare preţuire a trecutului care s-a dus. Oamenii simt că însăşi culturile enigmatice fac parte din prezentul lor. Este un joc fantastic de pasionant să recunoşti adevăruri în enigmatic, să răscoleşti pămîntul, să ridici stînci, să dezgropi oraşe şi să recunoşti pur şi simplu, aşa au făcut-o „*ei*"; aşa au gîndit, *asta* au lăsat ca spirit, *iar acum se află în noi*. Sîntem oaspeţi trecători pe pămînt.

Cred în viabilitatea tuturor culturilor şi în aceea că toată viaţa lor a fost stabilită de către om, de spiritul care era liber, nu de către natură. Cred în unitatea istoriei şi a istoriei culturii, căci nu cunosc pe nici un continent culturi care să se fi aflat singulare ca arborii, răsărite fără sămînţa vreunui popor risipit, a unei culturi poate enigmatice pentru noi, dar prezentă. Sau, în taină, ascunse pe sub pămînt, s-au încolăcit rădăcinile unele în altele.

Cred că nu din ceea ce avem ia naştere cultura, nici din ceea ce reprezentăm ,ci din ceea ce *sîntem*. Cred că epoca noastră nu e „separată", că toate diviziunile timpului şi unităţile de măsură ale acestuia sînt opera omului, că în realitate timpul reprezintă un tot, o operă cosmică. Cred că reprezentarea timpului este de fapt cea mai mare eroare a omenirii, că în realitate nu există nici început nici sfîrşit.

Iordania

IERIHON, CEL MAI BĂTRÎN ORAŞ AL PĂMÎNTULUI

Cînd la anul 1300 î.e.n. Josua a cucerit cetatea Ierihon, aceasta avea deja vîrsta de 7000—8000 de ani. Craniile artistic acoperite cu lut pe care le-a descoperit aici Katheleen Kenyon sînt cele mai vechi reprezentări portretistice ale chipului uman.
*„Avem acum în urma noastră cinci ani de săpături. Galeriile şi puţurile noastre pătrund tot mai adînc în fiecare an, iar la straturile unde se lucrează, dăm peste un număr din ce în ce mai mare de trepte, care pătrund în pămînt către marginea cîmpului nostru de săpături. Sîntem aici — dacă socotim de la suprafaţă — la o adîncime de 153 de metri". Katheleen Mary Kenyon, „*Digging up Jericho*", Londra 1957, pag. 50.*

Oraşul era străvechi. Atît de străvechi încît nici măcar Isac şi Iacob nu-i cunoşteau începuturile.
Poţi străbate lumea întreagă în căutarea celui mai bătrîn oraş al pămîntului. Te vei întoarce însă mereu în orientul apropiat. Pentru că aici îşi are omul începuturile, pe acest pămînt unde trăieşte de 600.000 de ani, nomad, culegător de fructe sălbatice sau vînător, sau tot pentru prima oară gata să ridice piatră pe piatră şi să construiască oraşe. Însă numai cînd bipedul a învăţat să semene şi să strîngă recolta, să prindă şi să domesticească animale sălbatice, abia atunci au devenit posibile aşezările statornice.

S-au dezgropat înalte culturi străvechi pe Indus, pe Nil şi pe văile Tigrului şi Eufratului. Ceea ce au descoperit însă arheologii în ultimii ani în adîncurile pămînturilor aflate nu departe de apa Iordanului, apare tocmai de aceea atît de fantastic, întrucît a împins descoperirea construcţiilor de cetăţi, case şi temple, aproape direct la sfîrşitul ultimei perioade glaciare.

Omul a supravieţuit peste patru perioade glaciare, cu trei epoci intermediare mai calde, în cei 600.000 de ani. Ultima perioadă glaciară a luat sfîrşit cu 12.000 de ani î.e.n. Chiar dacă gheţurile nordului nu au pătruns pînă în orientul apropiat, oraşul rămîne totuşi o minune. Pentru că perioada glaciară era totodată o epocă a pietrei, în care existau numai mijloace tehnice foarte primitive, iar omul era nomad. Timp de 600.000 de ani uneltele şi sculele au fost făcute numai din piatră, os sau lemn. Este cea mai lungă epocă a activităţii umane. Abia după aceea a început să se modeleze în lut şi pămînt. În cele din urmă au fost descoperite bronzul şi arama. Iar astăzi trăim în epoca fierului.

Ierihon a fost construit într-o perioadă cînd omul nu cunoştea încă oalele de lut. În Ierihon se trăia ca într-un oraş puternic, aflat încă totuşi în mezolitic, adică în epoca mijlocie a pietrei (10.000—7.500 î.e.n.), urmată de neolitic, epoca pietrei şlefuite (7.500—4.000 î.e.n.). El este totodată oraşul situat la cea mai mare adîncime dintre toate cele descoperite pe suprafaţa pămîntului, la 250 metri sub nivelul mării. Vara este foarte cald aici întrucît locul este mărginit de munţi înalţi de 1.100 de metri.

La 23 km. spre nord-est de Ierusalim, cu 13 km. înainte de vărsarea Iordanului în Marea Moartă, se află dealul Tell Es-Sultan, care ascunde înlăuntrul său nenumărate oraşe construite de-a lungul a mii de ani, aşezări de viaţă mereu noi peste ruinele trecutului. Primii care au săpat aici au fost englezii, în anul 1865, după aceea o expediţie austro-germană, între 1908—1911, iar în cele din urmă profesorul John Garstang de la Liverpool University, care a descoperit straturi aflate în adîncime

şi a constatat că oamenii de aci locuiau în case încă din neolitic. În anul 1956 lucrul a devenit clar prin săpăturile întreprinse de Katheleen Kenyon, ca şi surprinzătorul fapt că Ierihon fusese un oraş în adevăratul sens al cuvîntului încă în perioada preceramică.

Înainte se credea că omul care se statorniceşte începe a produce ulcioare, blide şi alte recipiente din lut, acestea fiind obiecte mult prea fragile pentru a însoţi pe nomazi în marile lor migraţii. La Ierihon s-a descoperit ceva cu totul nou. Omul a trăit mii de ani aci, într-un oraş solid, ignorînd însă cu totul existenţa ceramicii. Între perioada migraţiilor şi făurirea vaselor de lut există deci o perioadă foarte îndelungată în care au înflorit oraşe puternice, ai căror locuitori nu făureau decît unelte din piatră, os şi lemn. Această perioadă preceramică de la Ierihon ajunge pînă în urmă cu cca 9.000—10.000 de ani, persistînd pînă la anul 7.800 î.e.n. Înalte de 15 metri, ruinele construcţiilor se ridică succesiv peste sfărîmăturile generaţiilor precedente. Abia după aceea a început ceramica.

Cele mai vechi case erau construite rotund, cu pereţi curbi. Astfel, o locuinţă de atunci avea probabil forma unei emisfere sau mai probabil a unei jumătăţi de ou. Pardoselile erau de lut, iar pereţii din cărămidă. Aceste cărămizi aveau o formă oval-lunguiaţă, cu partea de jos plată şi profilul curbat. Cărămidarii îşi încrustau pietrele cu degetul mare. Dat fiind că străzile acestor oraşe atît de vechi îşi ridică nivelul peste îngrămădirile seculare de gunoi şi moloz, pardoselile locuinţelor se aflau ceva mai jos. Se pot recunoaşte trepte care coboară şi s-au constatat de asemenea că aceste trepte erau acoperite cu scînduri. S-au descoperit pretutindeni bîrne carbonizate.

Acestei perioade, cea mai veche a oraşului, îi urmează o alta, care se afla şi ea cu mult înaintea anului 5.000 î.e.n. şi în care casele sînt construite cu încăperi mai mari, dreptunghiulare. Colţurile acestor încăperi erau puţin rotunjite pentru a împiedica acumularea prafului, ca de altminteri în cele mai moderne construcţii. Locuinţele dispuneau de

mici cămări pentru provizii, de un număr de dependințe și anexe. Pregătitul mîncării se făcea în curțile interiore. Aci se găsea vatra și tot aici s-au găsit multe straturi de cenușă, fapt care a dus la concluzia că decenii și secole de-arîndul se pregătea masa în același loc. Pereții caselor, care se poate să fi avut și etaj, erau construiți din cărămizi arse la soare. Doamna Kenyon spune că ele sînt zidite surprinzător de rezistent. Azi, după 8.000 sau 9.000 de ani, este încă greu să le dărîmi sau să scoți măcar o singură cărămidă.

Dușumelele erau acoperite cu pămînt ars. Cînd arheologii au spălat o asemenea pardoseală, cum trebuie să fi făcut și femeile din Ierihon în urmă cu multe mii de ani, au rămas surprinși constatînd că este deosebit de fină. De asemenea și pereții interiori erau acoperiți cu o tencuială excepțional de rezistentă, șlefuită ca o oglindă. Oamenii din Ierihon voiau să trăiască în locuințe frumoase și înainte de toate confortabile. Camerele erau împodobite cu rogojini din papură, care desigur au dispărut în decursul mileniilor, lăsînd însă imprimate în pardoseli modelele lor. Se recunoaște pînă și drumul unei furnici prin covor!

Este foarte interesant de observat că într-o astfel de locuință, într-o cultură totuși dezvoltată, ceștile, farfuriile și vasele sînt numai de piatră. Poate să fi fost întrebuințat și lemnul sau osul, dar din acestea nu s-a păstrat nimic. Oamenii din Ierihon își făureau uneltele, lamele, burghiurile și unele fierăstraie foarte aspectuoase numai din cremene sau silex. Rămîne o enigmă de ce nu s-au găsit nici un fel de unelte mari. Pentru ridicarea unui asemenea oraș ar fi fost totuși necesare topoare, tîrnăcoape sau unelte grele, fie și numai pentru prelucrarea bîrnelor de lemn. Nimic din acestea nu a fost găsit. Dimpotrivă, s-au descoperit vîrfuri de săgeți din cremene, despre care se presupune că nu erau utilizate neapărat pentru vînătoare ci mai curînd pentru apărarea orașului.

Enigmatic rămîne și scopul unor minuscule unelte din piatră verde, care după toate probabilitățile nu

reprezentau obiecte de podoabă. Poate să fi slujit la oficierea vreunui cult.
Într-o casă s-a găsit de asemenea ceva asemănător unui altar sau sanctuar. O coloană mică de rocă vulcanică, o nişă şi un soclu de piatră au dus la această concluzie. Coloana se potriveşte pe soclu şi amîndouă s-ar încadra bine în nişă. Desigur aceste obiecte au fost despărţite prin prăbuşirea casei. În încercarea de a descoperi culturi vechi, trebuie să iei însă în consideraţie fiecare urmă, aşa că se poate totuşi ca oamenii din Ierihon să fi slujit vreun zeu sau mai multe zeităţi.
Poate că cea mai mare încăpere dezgropată să fi fost destinată unor scopuri religioase. În mijlocul acestui edificiu asemănător unui templu se găsea o scobitură. Două figurine minuscule reprezentau poate zeiţe ale fertilităţii. Mici figuri feminine din lut, slujind unui cult al fertilităţii, sau avînd nemijlocit vreo altă semnificaţie religioasă, ne sînt cunoscute încă din *aurignacian*. Sînt vestitele Venusuri găsite la Willendorf, Lespugue, Brassempouy şi chiar la Gagarino pe Don, ca şi la nord-vest de Irkutsk. Unele Venusuri găsite în Europa au o vechime de 30.000 sau chiar 50.000 de ani.
Oraşul era înconjurat de un zid lat, înalt de cinci metri. Cînd s-a prăbuşit acest zid, el a fost ridicat din nou, iar cînd s-a prăbuşit pentru a doua oară, a fost iarăşi ridicat la o înălţime de şase metri şi jumătate. O mare enigmă o constituie turnul din piatră necioplită care are un diametru de nouă metri, pentru că aşa cum se prezintă acum, după dezgropare, ni se înfăţişează ca un puternic bastion din evul mediu. *Este cel mai vechi turn al pămîntului nostru*! El se afla aici încă înainte ca Ierihonul să fie apărat de ziduri. A fost conceput şi realizat de oameni care au trăit cu 9.000 de ani în urmă sau poate chiar mai mult. El este cu aproximativ 4.000 de ani mai bătrîn decît cea mai veche piramidă! În interiorul acestui turn se află o scară din dale de piatră lungi de 75 cm. care are o ieşire pe platforma superioară. Această scară duce jos pînă la un gang construit din piatră de talie de 95 cm. Arheologii au descoperit în gang 12 schelete aşezate foarte

aproape unul de altul. Se vor fi îngropat probabil morţi aici, în mare grabă. Turnul are două învelişuri exterioare de piatră care dovedesc că a fost extins. Numai învelişul exterior aderă la zid, fapt care dovedeşte că acesta trebuie să fi apărut mai tîrziu. Care să fi fost oare semnificaţia acestei construcţii preistorice, cîtă vreme nefiind legată de vreun zid nu servea la apărare? Probabil că era un lăcaş de cult, vreun turn sfînt, pe a cărui platformă se aduceau jertfe unor divinităţi necunoscute nouă.

Katheleen Kenyon este de părere că oamenii din acele vechi case circulare au trebuit să se apere împotriva vreunui popor care în cele din urmă a cucerit oraşul, înălţînd după aceea casele şi adăugînd acele pardoseli atît de fin lustruite. Aceşti cuceritori nu erau nomazi, în mod cert, deoarece arhitectura lor chibzuită aparţinea unei culturi dezvoltate, presupunînd deci o îndelungată experienţă. Cercetătoarea deduce de aci că eminenţii arhitecţi veneau deci din alte oraşe. Aceste oraşe se vor fi aflat probabil în apropierea Ierihonului, intruşii aducîndu-şi de acolo ştiinţa urbanistică. De aci deducţia că undeva, probabil în valea Iordanului, trebuie să mai fie, încă nedescoperite, asemenea cetăţi străvechi. Ele îşi aşteaptă numai revenirea la lumină.

Cea mai importantă descoperire din Ierihon sînt cele 10 cranii umane, dezgropate pe rînd de sub case. Această descoperire este cu atît mai neobişnuită cu cît nu i s-a putut găsi nici un element de comparaţie cu vreo alta de pe întreaga suprafaţă a pămîntului. Se recunoaşte dintr-o dată lupta omului pentru aspiraţii mai înalte, cu mijloace fantastice pentru acea perioadă. Craniile sînt acoperite artistic cu un strat de lut. Ochii sînt reprezentaţi prin scoici încastrate. S-a încercat astfel să se redea trăsăturile omului în viaţă. Fiecare parte a figurii este tratată cu multă acurateţe. Se pot observa chiar urme de culoare, căci oamenii Ierihonului voiau să reamintească pigmentul pielii, voiau să-şi recheme astfel pur şi simplu morţii la viaţă. În aceasta sălăşluieşte tendinţa eternă de a domina moartea prin artă.

Ne aflăm aici în fața celor mai vechi reprezentări portretistice de pe pămînt. Pentru că ceea ce era modelat din colți de mamut și oase, sau pictat pe pereții cavernelor din sudul Franței, nu avea niciodată vreo asemănare cu vreun portret. S-au găsit schelete cărora le lipseau capetele sub aproape toate casele din Ierihon. Faptul că au fost îngropate capetele chiar sub pardoseală, lasă să se întrevadă poate vreun vechi cult al străbunilor.

Ceea ce este absolut sigur e că oamenii din Ierihon credeau într-o putere spirituală, într-o influență spirituală a strămoșilor, probabil chiar într-o viață de după moarte, pe lumea cealaltă. Omul din Ierihon se pare că nu manifesta o grijă deosebită pentru efort artistic, decît fiind convins că de dincolo de moarte, de pe lumea cealaltă, invizibilă, vine un răspuns sau poate chiar o intervenție pe lumea aceasta. Nivelul artistic, supraînălțarea spirituală și eternizarea acestor cranii printr-un meșteșug de-a dreptul uluitor, la o epocă la care noi nu bănuiam existența nici unui fel de orașe pe pămînt, sînt de-a dreptul de neconceput.

Ierihonul este locul de pe ale cărui ruine vorbesc mileniile. În oraș veneau mereu cuceritori noi. Într-o zi au apărut și aceia care cunoșteau deja arta ceramicii. Admițînd că orașul vechi era distrus în momentul acela, noii veniți s-au așezat pe ruinele lui. Oricum, ei n-au lăsat nici un fel de case în urma lor. Atunci cînd au apărut au adus cu ei olăritul într-o formă artistică pe deplin dezvoltată. S-au dezgropat munți de cioburi provenite din oale de lut. Și totuși, nu se recunoaște din această epocă nici un fel de viață citadină. O singură descoperire prezintă un interes extraordinar. Profesorul Garstang a descoperit resturile a trei statui de calcar reprezentînd un bărbat, o femeie și un copil, toate în mărime naturală. Capul figurii masculine s-a păstrat. Și astfel Ierihonul ne dezvăluie o a doua reală minune. Este vorba, după părerea Katheleen-ei Kenyon, despre *cea mai veche reprezentare preistorică a sfintei familii.* Ea există încă dinainte de a fi fost descoperit alfabetul, înainte cu mii de ani pînă să fi fost scrise cărți-

le vechiului testament, fiind prima — încă muta profeţie mesianică. Ea reprezintă un indiciu care se pierde în negurile istoriei, după care aici ar fi trăit un popor a cărui religie nu se afla de loc prea departe de gîndirea creştină.
Au venit apoi cuceritori care făureau oale de lut mai bine arse, mai fine şi cu modele incrustate. Se pot constata pentru prima oară la acest popor unele înrudiri culturale cu descoperirile asemănătoare de la Sha'ar ha Golan de pe rîul Yarmuk, de la Byblos şi din alte oraşe. Recunoaştem în Ierihon abia în această perioadă că au fost introduse descoperiri provenind din alte surse.
După aceea se face linişte. Se pierd semnele vreunei activităţi umane. Este o perioadă tranzitorie, din care arheologii nu pot desprinde nimic. Apoi, abia pe la anul 3200 î.e.n., viaţa vorbeşte din nou; din morminte. Constructorii de oraşe preneolitice din Ierihon îşi îngropau morţii sub podeaua casei. Popoarele de olari nu ne-au lăsat, în afară de oale, nici un semn al existenţei lor. Dar oamenii de după 3200 au lăsat în urmă morminte în toată regula în colinele de lîngă oraş. Profesor Katheleen Kenyon numeşte această epocă, ale cărei roade le-a dezgropat ea însăşi, „epoca proto-urbană". Mormintele sînt de cele mai multe ori galerii rotunde, săpate în stîncă, care conduc într-o încăpere. Această încăpere mortuară propriu-zisă este închisă de una sau mai multe lespezi mari. Tavanele mormintelor erau de multe ori prăbuşite.
Într-o încăpere ceva mai mare decît celelalte s-au găsit 113 capete umane stivuite cu grijă în aşa fel încît ai impresia că privesc prin găurile moarte ale ochilor către mijlocul mormîntului. Morţilor din acest mormînt, care poartă indicele ştiinţific „A 94" le-au fost adăugate oale de lut, ceşti, ulcioare mari şi multe căni de vin. Arheologia este astăzi atît de avansată în metodele ei de cercetare încît a putut constata următoarele: craniile au fost puse în mormînt cînd trupurile erau deja schelete. Se pare că morţii erau păstraţi undeva pînă la descompunerea lor. Abia după aceea au

fost desprinse craniile de trupuri. Scheletele corpurilor au fost duse în încăperea mortuară şi incinerate. Craniile au fost aşezate de jur împrejur, aşa fel încît să-şi poată privi propriile oseminte. Se ştie că au participat la incinerare în felul acesta întrucît prezintă urme de foc. Oalele au fost însă aduse mai tîrziu pentru că ele nu prezintă nici o asemenea urmă. Din necropola „A 94" au fost scoase 257 de oale. Noua şi mult întrebuinţata metodă a stabilirii timpului prin „Carbon 14" constată că mormîntul „A 94" a fost făcut cu 3260 ani î.e.n. Arheologii sînt de părere că morţii din aceste morminte erau nomazi.

În cele din urmă s-a apropiat şi epoca timpurie a bronzului. La Ierihon s-a manifestat între anii 2900 şi 2300 î.e.n. S-au ridicat din nou ziduri groase. Au existat din nou posturi de pază. Din nou a înflorit aici un oraş. Şi din nou există aici, ca pe vremea începuturilor Ierihonului, aceeaşi teamă de năvălitorii nomazi.

Întotdeauna, de-a lungul întregii istorii a omenirii, au existat popoare care trăiau în văi mănoase, de-a lungul unor rîuri, avînd o cultură înaltă, dar ameninţate de nomazi flămînzi şi setoşi. Asemenea nomazi trebuie să fi fost şi personajele vechi ale bibliei.

Amintirile istorice ale vechiului testament ajung pînă la anul 1700 î.e.n. Era epoca de început. Avram venea din regiunea Harran, din nord-vestul Mesopotamiei, după cum au arătat C. H. Gordon, E. A. Speiser şi W. F. Albright. Avram şi-a părăsit ţara, pentru că dorea să se apropie de o spiritualitate pe care poate numai o bănuia. El era un simplu păstor, un fel de şeic, ce trăieşte în corturi migrînd spre sud cu turmele sale, trecînd prin Palestina şi Canaan. La moartea lui Avram se iscă o puternică discordie între Isac, Isaia şi Iacob. În generaţia următoare, acest Iacob are 12 fii. Ca şi tatăl şi bunicul său, el duce tot viaţă de nomad. Cînd Iosif ajunge în Egipt, obţine funcţii înalte la curtea faraonului, căpătînd dreptul de a se aşeza cu tatăl şi fraţii săi în provincia Goşen. Dar sub faraonii următori şi o dată cu căderea mo-

narhiei semitice Hyksos, izraeliţii devin sclavi. Salvarea poporului şi călăuzirea înapoi a triburilor lui Iacob de către Moise, reprezintă unul din momentele extraordinare ale istoriei. Palestina propriu-zisă a fost ocupată de izraeliţi într-o lungă perioadă de timp, această ocupaţie fiind descrisă în parte de către urmaşul lui Moise, pe nume Iosua. Izraeliţii mai erau încă pe jumătate nomazi. Aveau însă acum dorinţa de a rămîne pentru totdeauna într-o ţară cu înaltă cultură. Ei trec prin cîmpiile fertile din vecinătatea unor oraşe stăpînite de vechea populaţie a canaaniţilor. Aşa ajunge într-o bună zi Iosua şi poporul său în faţa zidurilor Ierihonului. Cunoaştem povestea după care ei ar fi înconjurat mai întîi oraşul de şase ori, purtînd tablele legii în sunetele trîmbiţelor. Iar în ziua a şaptea şapte preoţi au înconjurat de şapte ori oraşul şi în aceleaşi sunete de trîmbiţe şi urlete războinice s-au dărîmat zidurile. Toate aceste întîmplări, care ne sînt cunoscute din cartea lui Iosua, se pare că au avut loc, după investigaţiile renumitului arheolog american Albright, între 1375 şi 1300 î.e.n. Au fost povestite în scris abia în jurul anului 620 î.e.n.

Ierihon fusese oraşul cel mai bine întărit din toată valea Iordanului. Trecătorile şi podişul central erau tot în stăpînirea Ierihonului. Astfel, Ierihonul era punctul cel mai important. Pentru a putea fi cucerit trebuiau binecunoscute, pînă în cele mai mici amănunte, întăriturile sale, puterea militară, obstacolele şi greutăţile care s-ar fi putut ivi. De aceea a trimis Iosua doi spioni în Ierihon. Aceştia se stabiliră în casa tîrfei Rahab. Cînd regele Ierihonului a aflat acest lucru şi a voit să-i prindă pe informatori, femeia i-a ţinut ascunşi, spunînd: „Au fost bărbaţi care au venit la mine şi n-am ştiut de unde sînt. Au plecat înainte de a fi fost închise seara porţile oraşului". În realitate, Rahab i-a adăpostit pe spioni, iar apoi le-a înlesnit fuga, cerînd în schimb pentru ai ei cruţarea şi îndurarea în cazul cînd Ierihonul ar fi fost cucerit de izraeliţi. Rahab credea cu tărie în năruirea oraşului ei. Nu era credincioasă nimănui şi cunoscuse din

plin tot dezgustul poporului canaanit din cetatea tihnită şi împresurată cu ziduri a Ierihonului.

Mai există încă un amănunt interesant în cartea a doua a lui Iosua. Casa lui Rahab era construită lîngă zidul oraşului, chiar în acest zid. Săpăturile de la Ierihon au dezvăluit într-adevăr asemenea case, care aveau un perete format chiar din zidul de apărare.

De ce s-au prăbuşit zidurile Ierihonului nu ne este cunoscut. Poate că cetăţenii au fost cuprinşi de spaimă la auzul zgomotului trîmbiţelor. Poate că au deschis porţile, deoarece le-a ajuns vestea puterii şi participării la luptă a lui Iehova însuşi, care mergea înaintea cuceritorilor. Ierihonul era cu totul descurajat, iar teama îi cuprinsese pe canaaniţi. Săpăturile au arătat că atît zidurile cît şi casele au fost distruse de cutremure la diferite perioade de timp. Poate că s-a cutremurat pămîntul şi în acea zi, a şaptea!

Cînd s-au întîmplat însă toate acestea, Ierihonul era nesfîrşit de bătrîn. Trăise deja o vîrstă de 7000 sau chiar 8000 de ani. Văzuse multe oraşe năruindu-se unul după altul înlăuntrul zidurilor sale. Apoi ridicase din nou, zid după zid.

Iar dacă fiii Izraelului ar fi aflat la 1300 î.e.n. despre acele cranii pe care omul de odinioară le vopsea pentru a-şi păstra chipul în viaţa veşnică, modelat şi acoperit cu lut, ar fi spus: Despre toate acestea nu-şi mai poate aduce aminte nimeni! Trebuie să se fi întîmplat în timpuri imemorabile! N-ar fi de mirare să fie o poveste, născută numai din fantezia omului care trăia în acele timpuri îndepărtate şi care de bună seamă nici nu era om cu adevărat!

Şi totuşi întregul oraş de basm, cu toate craniile lui, a fost dezgropat astăzi, în zilele noastre. Ele sînt atît de reale, atît de adevărate şi atît de palpabile, încît nimeni nu le poate pune la îndoială. Ele depun mărturie despre neaşteptata spiritualitate a omului din timpurile cele mai străvechi. Ne despart trei milenii de Iosua şi de copiii Izraelului, cei care au cucerit Ierihonul. Dar pe Iosua îl despărţeau şase milenii de aceşti adevăraţi reprezentanţi ai omului!

Siria

SE TRĂIA BINE LA UGARIT

Despre poporul cananeenilor nu se știa aproape nimic pînă acum 30 de ani. În anul 1929 francezul Claude Schaeffer a scos la iveală la Ras Shamra vechiul oraș Ugarit. Astfel a fost readusă la viață una dintre cele mai interesante culturi ale istoriei umane.*

„De acum înainte se poate spune că palatul de la Ugarit este unul dintre cele mai mari și mai strălucitoare reședințe regești din cîte se cunosc pînă azi, din secolul 2.î.e.n., în orientul apropiat."
— Claude F.A. Schaeffer, Le palais royal d'Ugarit *Paris, 1955.*

Există un deal ce nu a fost desfăcut decît în urmă cu 30 de ani. Și a ieșit la lumina zilei o cultură care ne mai influențează încă și astăzi, ca o fantomă, gîndirea despre viață și moarte, despre Dumnezeu și viața de dincolo. Anterior întregii noastre religii se înalță tainic, la mare depărtare istorică și aproape invizibil întrețesut, un popor care a trăit pe pămînturile biblice cu mult înaintea izraeliților. Uneori putem recunoaște cîte ceva, așa ca o luminiță în amurg, din acest popor. Fiindcă pe vremea cînd aveau să se întîmple cele ce urmează, este deja tîrziu: enigmaticul popor și-a îngropat de multă vreme suprema lui perioadă de înflorire. Cînd Cristos vine prin părțile Tirului și Sidonului, îl întîmpină o femeie. Fiica ei și-a rătăcit mințile.

---

* În 1961, cînd a apărut prima ediție a cărții lui Ivar Lissner (N.T.)

Nenorocita mamă îl imploră pe Cristos să-i ajute copilului. Isus tace. Dar femeia nu renunţă. „Doamne, ajută-mă!" E ca şi cum s-ar auzi strigătele şi ţipetele din psalmi. Sînt sunetele primitive ale rugii. Şi-ajung aici, dintr-o lume păgînă. Este lupta cu Dumnezeu. Iar Cristos se înduplecă la strigătul şi ruga păgînei: „Femeie, e mare credinţa ta". Fiica se însănătoşeşte.

Această povestire ciudată a cărei intensitate creşte cu atîta putere, cuprinde un foarte profund adevăr. Adevărul că tocmai în păgînătate credinţa în Dumnezeu putea fi extrem de puternică şi că avea să fie mereu, că e străveche şi că tocmai o femeie din Canaan era capabilă de această credinţă.

Poporul a cărui cultură a fost dezgropată în urmă cu 30 de ani, era poporul Canaanului. Iar femeia care se înfăţişează lui Cristos în evanghelia lui Matei şi Marcu, este o nepoată tîrzie a acestor adevăraţi şi totuşi atît de ponegriţi căutători de Dumnezeu, care au trăit cu mult înainte de primele personaje ale istoriei noastre biblice. Este poporul pe care grecii l-au numit mai tîrziu fenicieni, poporul căruia îi aparţineau puternicele oraşe maritime Tir şi Sidon. El a devenit cel mai mare popor de navigatori al antichităţii. În 814 î.e.n. fenicienii au întemeiat oraşul Cartagina. În războaiele punice cel mai mare dintre fiii lor, Hanibal, a încercat să dărîme imperiul roman.

Ieşirea pe mare a fenicienilor a început abia în jurul anului 1250 î.e.n. Ca popor de navigatori, ca producători ai purpurei, ca neguţători, ca întemeietori de oraşe şi mai tîrziu ca putere maritimă primejdioasă, fenicienii au devenit celebri. Strămoşii lor erau cananeenii.

Abia în vremea din urmă începe a fi înţeleasă cultura extrem de interesantă a acestui uimitor şi străvechi popor. Cam din anul 3000 î.e.n. cananeenii se aşezaseră în Siria şi Palestina. Ei încep a construi pe ruinele unor mari oraşe apuse. Stilul de viaţă şi orînduirea socială pe care o dezvoltă aveau să le apară păstorilor izraeliţi, imigraţi mai tîrziu, necrezut de rafinată. Ei se bucurau de înalta lor cultură şi-i priveau cu dispreţ, din înălţimea zi-

durilor orașelor lor, pe cei ce imigrau din pustiuri, pînă cînd aveau să sfîrșească prin a fi învinși de patriarhii biblici.
Faptul că popoare stabile în orașe înfloritoare sînt supuse de nomazi năvălitori, reprezintă un tragism uman și sfîrșitul mai tuturor culturilor mari. Din punct de vedere spiritual, o victorie obținută prin arme nu înseamnă nici pe departe o victorie asupra culturii unui popor. În secolul 12 e.n., de pildă, barbarul popor de vînători al Tungușilor a cucerit Pekingul și întreaga China pînă la Iang Tse, însă dinastia Mand Ciu, întemeiată mai tîrziu de urmașii lor, a fost posedată de cultura chineză pe perne de mătase și ca în somn. Romanii au cucerit Grecia. Dar în multe mii de amănunte ale vieții culturale, grecii au rămas victorioși și astfel, în cele din urmă, spiritul grec a fost purtat de cuceritorii romani în întreaga Europă și în orientul apropiat. Stabilii cananeeni erau cu certitudine superiori izraeliților, atît în cultura lor materială, cît și în cea spirituală. Mai mult încă, pînă în vremea lui Solomon, care a trăit în jurul lui 950 î.e.n., cuceritorii izraeliți s-au aflat mereu în primejdia de a fi fermecați și seduși de poporul cel de multă vreme supus al cananeenilor.
Între 3000 și 1200 î.e.n., fortificațiile, casele, străzile, întregile orașe ale cananeenilor erau adevărate minuni ale timpului. Pe deasupra, poporul acesta născocise instalații de canalizare foarte utile. El avea olari iscusiți și a inaugurat prima epocă a bronzului. Invențiile lui spirituale nici nu pot fi încă apreciate cum se cuvine. Grecia, Roma și în cele din urmă întreaga Europă și jumătate din lume datorează cananeenilor nu numai alfabetul, ci și o parte a practicii religioase a cultului lor, elemente ale legendelor și poveștilor, precum și principiile construcției urbanistice.
Cananeenii au construit cetăți puternice, Megiddo, Bethșean, Taanach, Bethșemeș și Hazor. La Bethșean au fost scoase la iveală 4 temple cananeene, datînd din perioada cuprinsă între 1300 și aproximativ 1000 î.e.n. La Taanach au fost descoperite

temeliile zidurilor unui palat regal cananeean în localitatea Gezer, al cărei zid exterior era gros de peste 4 metri, la 40 de metri sub nivelul de azi al solului, se află un izvor. Ca să nu sufere de lipsă de apă pe timp de asediu, cananeenii săpaseră pînă acolo un tunel. În 1937, Gordon Loud a cercetat la Megiddo un palat sub temeliile căruia se găsea un tezaur de 200 de tăbliţe de fildeş incizate. O astfel de tabletă îl înfăţişează pe prinţul de Megiddo mînînd prizonieri cu carul lui de luptă. Pe aceeaşi tăbliţă poate fi văzut şezînd pe un tron şi bînd dintr-o ceaşcă, iar un cîntăreţ îi cîntă din harpă, aşa ca David în faţa lui Saul. Aici, la Megiddo, P.L.O. Guy a scos la iveală grajduri amenajate pentru 300 de cai şi adăposturi pentru care de luptă. Aceste grajduri sînt de pe vremea regelui Solomon. Ştim din prima carte a regilor (9, 15—20) că Solomon a construit grajduri pentru care de luptă şi cai de călărie şi că a fortificat oraşul Megiddo.

În anul 1929, arheologul francez Claude F. A. Schaeffer a izbutit să facă o descoperire extraordinar de interesantă. El a scos la iveală pe coasta de nord a Siriei, vis-a-vis de insula Cipru, la Ras Şhamra, în dreptul oraşului de astăzi Latakia, străvechiul Ugarit. De multe mii de ani trăiau oameni în locul acesta. Urmele lor duc pînă la începuturile epocii de piatră. Stratul cel mai de jos, în care au fost găsite unelte de cremene, se află la o adîncime de 18 metri. Oale nu există încă şi nici un fel de recipiente făcute dintr-un material atît de rezistent încît să fi putut supravieţui peste secole. Erau confecţionate probabil din lemn sau piele, care în zeci de mii de ani au devenit pulbere. La 16 şi 17 metri adîncime au fost descoperite căni de piatră. Ce oameni vor fi trăit aici în vremuri atît de vechi? Nu ştim. De bună seamă că ei se vor fi deosebit de noi cei de azi prea puţin, atît ca înfăţişare cît şi ca spirit. De altfel, pe întregul pămînt, oamenii care aparţin de 30.000 de ani şi probabil de mult mai multă vreme tipului Homo Sapiens, sînt mult mai înrudiţi între ei decît voim noi să acceptăm! În Africa orientală,

la nord-est de lacul Victoria, la Caniera, au fost găsite resturi de cranii de factură „sapiens" vechi de 300.000 de ani, astfel încît omul de Pekin sau omul de Neanderthal nu mai reprezintă forma originară pentru o posibilă dezvoltare a omenirii. Cu 6000 şi 5000 de ani î.e.n. pare a fi existat o legătură între locuitorii paleoliticului Ras Şhamra şi cei ai Ierihonului, după cum se poate deduce din unele asemănări ale primelor recipiente de piatră. La adîncimea de 16 pînă la 12 metri se mai găsesc şi unelte din silex, obsidian şi oase. Dar acum, într-o perioadă încă atît de timpurie, omul începe a face aici ceramică şi încă ceramică pictată şi de o calitate surprinzător de fină. Regele Sargon I, stăpînitor al imperiului acadian, unul dintre cei mai mari oameni de stat semiţi ai istoriei universale, care i-a unit pe sumerieni şi pe acadienii semiţi, a călătorit poate în jurul anului 2300 î.e.n. prin ţara Ugarit. El a vizitat poate şi oraşul Ugarit.

Cîte milenii şi ce măreaţă istorie zac îngropate sub dealul de la Ras Şhamra! Arheologul francez A. Parrot, care a scos la iveală de sub Tell Hariri, pe Eufratul mijlociu, oraşul Mari, a găsit acolo în arhivele regale, pe o tablă de lut, scrisoarea celebrului legiuitor Hammurabi (1728—1686 î.e.n.), care îşi întindea imperiul asupra întregului Babilon, Asiriei şi Mesopotamiei. Hammurabi scrie că regele Ugaritului i-a împărtăşit că ar voi să viziteze palatul de la Zimrilim. Acolo trăia ultimul rege din Mari.

Ne aflăm într-o epocă ce zace la aproximativ 7,5 metri sub nivelul pămîntului. Au fost găsite aici, în morminte, primele brăţări, ace de cusut cu pietre încrustate, lănţişoare şi alte obiecte de podoabă din bronz, adică urme lăsate la Ugarit de europeni care veneau din Balcani, de la Dunăre, de pe Rin ori din Caucaz, sau care îşi trimiteau fina lor manufactură, fiindcă pretutindeni pe aceste meleaguri s-au găsit obiecte asemănătoare.

Puternicul Egipt a stabilit legături cu Ugaritul. Cît de strălucită trebuie să fi fost acea zi cînd a fost adusă în oraşul Ugarit statueta de piatră a

prinţesei egiptene Şnumit! Însuşi faraonul Sesostris al II-lea (1906–1887 î.e.n.) a luat-o în căsătorie pe această fată, probabil neasemuit de atrăgătoare, căreia i se spunea „coroană frumoasă". În acelaşi timp, insula Creta trăia înflorirea supremă a culturii minoice. Şi din nou povesteşte pămîntul istoria legăturilor dintre Ugarit şi imperiul maritim al Cretanilor, fiindcă solul păstrează fragmente de minunate vase cretane. Iar într-un mormînt se află o minusculă căniţă de teracotă, nu mai mare ca o coajă de ou, importată cu siguranţă din Creta, între 1900 şi 1750 î.e.n.

Ce s-a întîmplat apoi, e greu de ştiut. O putere oarecare a nimicit statuile egiptene aflate la Ugarit. Poporul semit al Ugariţilor, receptivitatea şi gustul lui ales, nu putea fi cu siguranţă autorul unei atît de sălbatice nimiciri. Dar oraşul se reface şi putem recunoaşte, în inventarul mormintelor, o surprinzătoare multiplicitate a artei. Oameni de pe insula Cipru, negustori din Egipt, învăţaţi din Mesopotamia şi meşteşugari din toată lumea de pe atunci trăiau bine, împreună, la Ugarit.

În cele din urmă, cel mai puternic şi cel mai capabil faraon egiptean, poate cel mai mare geniu al vechiului orient, faraonul Tutmes al III-lea, a pus stăpînire pe Ugarit. Mumia acestui puternic stăpînitor ni s-a păstrat. Recunoaştem în ea un adevărat chip regal, cu nas fin, vulturesc, cu gură expresivă, cu occipital prelungit. Statuia acestui rege, aflată în templul imperial de la Karnak, exprimă ceva din energia uriaşă ce zăcea în omul acesta. Pentru campaniile sale şi pentru aprovizionarea trupelor, faraonului Tutmes al III-lea îi trebuiau puncte de sprijin. În nord, cel mai bun port a devenit Ugaritul. Ciprioţii, egeenii, cretanii, egiptenii şi ugariţii înşişi au avut de profitat din această mare politică de cuceriri egipteană. „Pacea egipteană" i-a adus oraşului acea epocă de aur a cărei artă de a construi este cu adevărat surprinzătoare.

Largi cvartale de locuinţe erau străbătute de străzi întinse ca în palmă, ce se încrucişau în unghi drept.

 Existau case cu multe încăperi, cu baie şi insta-

lații higienice desăvîrșite. Apa folosită era evacuată după toate regulile. Apa de ploaie era adusă în oraș prin canale fine de piatră. În curți erau instalate fîntîni zidite, acoperite cu frumoase plăci de piatră rotunde, cu deschizături în mijloc și ferite prin mici acoperișuri pe patru picioare. Fîntînii îi erau atașate jgheaburi mari de piatră în care putea fi turnată apa. Camerele de locuit și dormitoarele se aflau probabil la al doilea etaj. Scări de piatră comode și relativ largi duceau pînă sus.

Dacă le mergea atît de bine celor în viață, atunci nu trebuia să le meargă rău nici morților. Sub fiecare casă era construită o încăpere mortuară. Un gang ducea înlăuntrul acestei încăperi, făcută cel mai adeseori foarte îngrijit, din piatră de talie, cu tavanul boltit. Aici, sub locuința celor mai apropiați lui, mortul nu înceta să ia parte la viața familiei. I se dădeau, pentru a le lua cu el dincolo, cele mai prețioase podoabe și obiecte de uz. Pentru că la Ugarit morții erau îngropați cu adevărat regește. De aceea, din păcate, au și fost jefuite aproape toate aceste morminte. Însă profanatorii luau numai obiectele prețioase, din aur, și cele mai valoroase ofrande. Rămîneau în schimb frumoasele faianțe, obiectele de podoabă din fildeș, vasele de alabastru, minunatele ceramici miceniene provenite mai ales din atelierele insulelor Rodos și Cipru. Unele vase minoice pictate și subțiate la bază, sînt de o frumusețe unică! Claude Schaeffer, care a săpat neobișnuitul oraș, a constatat că li se puneau morților în necropolă chiar și băuturi fermentate. Se făcea deci la Ugarit, pentru morți, mare lux și vom mai avea prilejul să arătăm de ce se credea atît de ferm în viața de dincolo de mormînt.

Pe țărmul golfului de la Minet-el-Beida se afla orașul portuar. Ugariții construiseră și aici locuințe prevăzute cu tot confortul. S-au găsit și aici morminte amenajate artistic și pe lîngă ele, magazine și depozite care fac o impresie foarte modernă. Într-un asemenea depozit Schaeffer a numărat peste 80 de ulcioare de pămînt care conținuseră

ulei sau vin pentru trebuinţele ugariţilor sau pentru export. Cît de viu era acest fast şi cît de mare va fi fost răsturnarea o dovedeşte o clădire în care se aflau peste 1000 de vase mari prevăzute cu toarte, de provenienţă mai ales din Cipru, pentru ulei parfumat, care era exportat în Palestina şi în Egipt.

În Ugarit se dezvoltase o industrie cosmetică foarte rafinată. Sticluţe graţioase pentru parfumuri, cutii de fildeş pentru farduri, unele din ele în formă de raţă care priveşte mirată în urmă, şoimi mici de bronz cu incrustaţii de pene din aur, mărturisesc că arta egipteană găsise ecou aici. Însă răsfăţaţii ugariţi nu voiau să se lipsească nici de meşteşugul egeean sau minoic. Sînt 3500 de ani de cînd artişti din Creta şi Grecia, sculptori, aurari, turnători în bronz, primeau în atelierele lor doamnele ales îmbrăcate, pudrate şi parfumate ale oraşului! Pe o cupă de lut emailată dintr-un mormînt de la Minet-el-Beida e modelată masca unei femei, care înfăţişează chipul îngrijit cu rafinament al doamnelor cretane, pildă pentru lumea aleasă a Ugaritului. Cupa are doar 16 centimetri înălţime. Se găseşte la Luvru, la Paris, şi este o piesă cu adevărat rară a acestui cel mai bogat în valori muzeu al pămîntului!

În timpul săpăturilor sale, Claude Schaeffer a constatat că aproximativ la mijlocul secolului al 14-lea î.e.n. un cutremur a nimicit oraşul. Se pot recunoaşte limpede case prăbuşite, pereţi sparţi, ziduri ale căror blocuri uriaşe au fost risipite, urme de mari incendii. Abimilki, regele Tirului, îi aduce la cunoştinţă faraonului Amenofis al IV-lea, catastrofa: „Oraşul regal Ugarit a fost nimicit de foc. Jumătate oraş a ars. Cealaltă jumătate pur şi simplu nu mai există". Este o enigmă încă nelimpezită a acelui al 14-lea secol î.e.n. faptul că Ugarit, oraşul Cnosos din Creta, Troia şi alte metropole au suferit aproximativ în acelaşi timp o nimicire atît de mare. E cu putinţă să fi atins un cutremur, în aproape acelaşi timp, locuri aflate la o depărtare atît de mare unul de altul?

Ugarit mai renaşte încă o dată. Mai sînt construite

 încă o dată palate şi case. Doamnele mai poartă

încă o dată veşmintele minunate ale modei egiptene şi mai ales miceniene, fiindcă cretanii sînt acum cei mai bogaţi cetăţeni ai Ugaritului şi dau tonul.

Apoi, în jurul lui 1200 î.e.n., se produce deodată tragicul sfîrşit. Popoare ce vin din nord, din Grecia şi din Asia Mică, pe pămînt şi pe apă, năvălesc ca o vijelie în Siria. Ele se află în posesia unui lucru cu totul nou: a unor arme-minune, din fier. Ugaritul nu a putut supravieţui acestor „popoare ale mării". Ugaritul a fost şters de pe faţa pămîntului. Oraşul a murit o dată cu epoca bronzului. Harnicele socoteli ale negustorilor au fost curmate. Scribii şi-au lăsat jos condeiele. Tăbliţele de lut au fost risipite în cele patru vînturi de nimicitorii acestei minuni urbane. Doamnele alese au încetat să rîdă. Şi strat după strat s-a aşternut pe dealul unde la ora actuală încă se mai fac săpături.

Siria

UN CANANEEAN A INVENTAT ALFABETUL

Abia acum 30 de ani a fost descifrat secretul tăbliţelor de lut de la Ugarit. Astfel a devenit cunoscută viaţa unui oraş, rămasă în uitare vreme de peste 3000 de ani. Biblioteca de tăbliţe de lut de la Ugarit este, pentru studiul bibliei, cea mai importantă descoperire făcută vreodată.

„Atunci a trimis Hiram, regele Tirului, pe slugile sale la Solomon, cînd a auzit că l-au miruit rege în locul tatălui său. Căci Hiram fusese prieten cu David toată viaţa. Şi a trimis şi Solomon la Hiram ca să-i spună: «Tu ştii că David, tatăl meu, n-a putut să înalţe casă numelui Domnului Dumnezeului său, din pricina războaielor cu popoarele dimprejur, pînă ce Domnul nu le-a supus sub talpa picioarelor lui. Acum însă Domnul Dumnezeul meu mi-a dăruit odihnă din toate părţile: n-am nici potrivnic, nici alte primejdii. Şi iată eu mă gîndesc să zidesc casă numelui Domnului Dumnezeului meu». III. Regi. 5, 1—5.“

Cine voieşte să aducă la lumină culturi şi oraşe, nu trebuie să înfigă lopata la întîmplare. E mai bine să sapi mai întîi în cărţi şi apoi în pămînt. Există un exemplu măreţ pentru faptul că de foarte multe ori vechi izvoare literare precreştine transmit informaţii foarte demne de încredere, că nu ne e îngăduit să considerăm fantezie tot ce se înfăţişează la prima vedere de necrezut şi că însăşi miturile cuprind aproape totdeauna un adevăr.

Trebuie să învăţăm că nici capacitatea de gîndire, nici înţelepciunea şi nici putinţa omului n-au devenit mai mari în decursul secolelor. Răul maxim al timpului nostru este faptul că, în principiu, acordăm mai multă crezare cercetărilor întreprinse în domeniul ştiinţelor naturii decît celor ce transmit omenirii marile adevăruri spirituale, ca Euripide şi Socrate, care de altfel au trăit aproximativ în acelaşi timp, adică acum 2500 de ani.

În anul 485 î.e.n. s-a născut la Halikarnasos, ca fiu al unei respectabile familii, acel om care mai tîrziu avea să fie denumit părintele istoriei. Herodot a călătorit în lungul şi în latul lumii mediteraneene de pe atunci. El era un cercetător, un observator excelent, un ascultător strălucit, interesat fără încetare şi chiar curios, avînd de asemenea multă înţelegere faţă de oameni. Povestirile le lua foarte în serios, dar îi plăcea puţin să-şi bată joc şi să rîdă. El venera timpurile trecute şi totuşi tot ceea ce era nou îl fascina. El a descris un război crîncen, lupta perşilor împotriva Greciei, deşi nu avea nici un fel de cunoştinţe militare de specialitate. El nu ura nici un popor, nici o rasă, şi credea mai ales, în totală opoziţie cu Spengler, că omul, cu raţiune şi cu unele cunoştinţe ale trecutului, are libertatea de a-şi făuri el însuşi istoria şi viitorul, că deci el nu e o minge o forţelor naturii şi a destinului orb. De aceea Herodot nu a încercat niciodată, ca Spengler, profetul apusului occidentului, să prezică viitorul popoarelor, pentru că nu putem şti ce anume vor face oamenii.

În a cincea carte a istoriei lui, Herodot povesteşte de unde au primit grecii scrierea. Fenicienii, scrie el, au venit cu regele lor Cadmos în Grecia şi au adus multe ştiinţe în ţară, între care şi scrierea „pe care, după cum cred, elenii nu o avuseseră înainte". Deci Herodot, primul istoric, îi considera pe fenicieni drept inventatorii alfabetului. Este alfabetul din care grecii au dedus suita literelor lor, alfabetul tuturor limbilor europene. Herodot, ale cărui descrieri au fost de multe ori puse la îndoială de istoricii moderni, şi-a aflat în epoca ştiinţei atomice o confirmare strălucită. Ceea ce

scrie el în secolul 5 î.e.n., avea să fie dovedit în secolul nostru. Fiindcă arheologul francez Claude F. A. Schaeffer a scos la iveală între 1929 şi astăzi, tot ceea ce ne relata atît de subtil şi atît de demn de încredere Herodot, dintr-o îndepărtată vreme care numără secole.

Cu prilejul dezvelirii oraşului Ugarit, care zăcea îngropat sub înălţimea de la Ras Şhamra, Schaeffer a putut deosebi cinci straturi. Ele reprezintă cinci culturi ale omenirii, începînd cu epoca de piatră, cu multe mii de ani în urmă, pînă la aproximativ 1100 î.e.n., cînd Ugarit-ul apune. Stratul al cincilea este cel mai vechi şi se află, fireşte, cel mai adînc. Primul strat, cel de sus, cuprinde ruinele unui oraş care a înflorit între aproximativ 1500 şi 1100 î.e.n. Aici, la acest nivel, Schaeffer a descoperit ruinele unei mari clădiri. În jurul unei curţi centrale, în care se pătrundea printr-o mare uşă de pe latura nord, se aflau în cerc o serie de încăperi relativ mari. O scară ducea la primul etaj. Această clădire construită ca un palat trebuie să fi fost o adevărată universitate a artei scrierii. Aici, în înfloritorul oraş al cananeenilor, erau studiate acadianul, sumerianul, huritanul şi mai ales scrierea protofeniciană, a strămoşilor fenicienilor, deci a cananeenilor. Scrierea, crestarea semnelor pe tăbliţe de lut, era pe vremea aceea o artă mai mare ca astăzi, şi trebuia învăţată conştiincios.

Ca şi arhivele de la Ninive şi Babilon, biblioteca oraşului Ugarit cuprindea tăbliţe de lut crestate pe ambele părţi, cu semne pe care le numim cuneiforme. Însă proaspăt descoperita scriere de lă Ugarit avea o particularitate care a fost recunoscut imediat, încă înainte de a fi fost descifrată. Scrierile Mesopotamiei constau în cîteva sute de semne, şi fiecare asemenea semn reprezenta o silabă sau un cuvînt. Textele de la Ugarit erau scrise cu numai 29 pînă la 30 de semne. S-a ştiut imediat că *fusese găsit primul alfabet al pămîntului.*

Cercetătorul francez Virolleaud publicase la numai un an de la degajarea primelor tăbliţe de lut ugaritice, în aprilie 1930, texte cu enigmatica

scriere. Unui genial profesor de la universitatea din Halle, Hans Bauer, i-a venit ideia că în cazul acesta ar fi putut fi vorba de o limbă semită, asemănătoare ebraicei sau fenicienei. A întreprins astfel încercări de obținere a unor cuvinte semite prin alăturarea literelor. Și realmente a reușit să obțină simbolurile pentru „3", „4", ca și cîteva nume religioase, „Așerat", „Aștert", „Baal", „El", „Elah".

Lucrurile par foarte simple. Dar trebuie să ne gîndim că în limba aceasta, ca în toate limbile semitice, vocalele trebuiesc aproape întotdeauna adăugate. De aceea astfel de dezlegări cer și mari cunoștințe mitologice. „STRT" înseamnă, în scriere, numele zeiței „Aștart". Cine nu cunoaște această zeiță din inscripțiile egiptene, nu va ajunge firește niciodată la concluzia că STRT înseamnă Astarte. Zeul Baal trebuie recunoscut și el în alăturarea celor două semne „BL".

Bauer a sfîrșit prin a descifra 14 litere din cele 28. În 9 cazuri a interpretat greșit semnele. Iar 5 litere au rămas nedezlegate. Francezii au dobîndit mari merite în dezlegarea acestei scrieri și în scoaterea la iveală a întregii culturi canaanitice. Francezului Dhorme i-a reușit recunoașterea corectă a altor litere dintre semnele îndoielnice, iar germanul Hans Bauer, care la rîndul lui se sprijinea pe lucrările lui Dhorme, a rezolvat în cele din urmă întreaga problemă, cu excepția unui ultim semn. Profesorul Virolleaud a început apoi să studieze un mare număr de tăblițe de lut cananeene. În sfîrșit, în anul 1948 a fost descoperit un abecedar complect. Datează de la 1400 î.e.n. și este cel mai vechi abecedar al pămîntului! Astfel, desprinsă din taina ei, suita de litere de la Ras Shamra — Ugarit ni se înfățișează astăzi ca un întreg. Numele inventatorului acestui alfabet nu-l vom afla niciodată. El a fost, în toate cazurile, un fenician, iar poporul care a creat o astfel de minune merită, după cum spune savantul Virolleaud, recunoștința noastră supremă și ocupă un loc deosebit în istoria umanității.

Vechiul alfabet canaanit de la Ugarit constă din 28 de sunete diferite, dintre care 26 sînt consonante. Cel ebraic are 23 de litere, iar cel fenician clasic, de mai tîrziu, 22. Alfabetul nostru constă din 26 de litere, cel rusesc din 33. Astăzi poate fi citit foarte exact orice text al alfabetului cuneiform canaanit, pe care timpul încă nu l-a distrus.

Există însă aici două feluri de tăbliţe de lut. Tăbliţele mai mari cuprind legende şi mituri, cele mai mici scrisori, inventare, socoteli, instrucţiuni, liste de mărfuri ca ulei, vin, purpură şi contracte juridice, ca adopţiuni, donaţii, vînzări.

Este foarte interesant să arunci o privire în viaţa unui oraş care ne-a dăruit una din cele mai importante invenţii, alfabetul, şi care apoi, în urmă cu 3000 de ani încheiaţi, a apus. Un oarecare Yasiranu, îl adoptă pe Ilkuya. El îl face, în faţa regelui de la Ugarit, fiu al său. Se stabileşte în scris că de acum înainte ei nu se mai pot despărţi în mod obişnuit. Dacă tatăl adoptiv ar voi vreodată să se desfacă de fiul luat, atunci trebuie să-i dea pe drum 100 de taleri de argint. Dacă însă i-ar veni fiului ideea să-l părăsească pe tatăl adoptiv, atunci trebuie să ridice mîinile sus şi să iasă la drum. E uşor să ne dăm seama cît de „pilduitor" sînt încheiate contractele aici. Fiului necredincios nu i se îngăduie să ia nimic din casă cu el: acesta este sensul imaginii „cu mîinile sus".

Aflăm de danii regale, de tranzacţii de troc, cumpărări şi vînzări. Case, plantaţii de măslini, cornute, măgari şi oi, îşi schimbă proprietarul. S-a păstrat întreg inventarul garderobei reginei Ahatmilku. Sînt menţionate în el 4 perechi de pandantive de aur cu pietre preţioase, inele şi brăţări de aur, pocale de aur, căni şi carafe, 2 centuri de aur, 20 veşminte de stofă fină huritică şi tot atîtea din material amuritic, multe cape şi mantale, stofe pentru lectici, trei paturi cu incrustaţii de fildeş, scaune suflate cu aur, iar pe lîngă ele ligheane, ulcioare, creuzete, cupe şi torţe de răşină din bronz şi de asemeni recipiente „umplute cu ulei dulce", 20 de casete cu fard şi multe altele încă. Regina Ahatmilku trebuie să fi fost foarte bogată, foarte pretenţioasă şi răsfăţată!

Citim despre comerţul cu sclavi şi aflăm că unii fuseseră răscumpăraţi. Cumpărătorului îi mai lipseau din suma necesară de 400 de ţechini de argint, încă 140. El împrumută argintul lipsă de la comanditarul său. Însă suma integrală urmează a fi plătită treptat, pe măsura livrării sclavilor. Greutatea unui ţechin era de 16,37 grame. Aşadar sclavii costau în total 13 funţi de argint, ceea ce ni se pare foarte puţin. Dar pe atunci argintul era mult mai rar decît azi şi de aceea mai valoros. Comparativ, calul pe care marele comis al regelui de la Karhemiş îl vinde regelui Ugaritului, este foarte scump. Tăbliţa de lut ce poartă numărul ştiinţific 16.180 ne informează că acest cal, de rasă probabil foarte nobilă, costase 200 de ţechini, ceea ce înseamnă jumătate din costul întregi livrări de sclavi.

Citim că Ulmi, o doamnă de neam foarte mare, îi cere ajutor fiicei ei, regina Ugaritului. „Fie ca zeii Ugaritului şi zeii Amurrului să te ţină în cea mai deplină sănătate. Vă merge bine regelui Ugaritului şi ţie? Răspunde!" Autoarea scrisorii îi împărtăşeşte apoi că i-a ars casa pînă la temelii, că totul a fost nimicit şi că are imediată nevoie de ajutor. E limpede că regina Ugaritului se trage de la Amurru; de aceea, în scrisoare, mama ei Ulmi pomeneşte şi zeii natali. O putea face foarte liniştită, căci Ugaritul era deschis faţă de lume şi tolerant. Poate tocmai de aceea s-au şi pierdut zeităţile canaanite, în măsura în care nu au continuat să trăiască în religii de mai tîrziu.

Datorită descifrării tăbliţelor de lut de la Ras Şhamra, de 30 de ani încoace miturile canaaniţilor ne sînt foarte binecunoscute. Francezii Virolleaud, Dussaad şi Nougayrol au făcut lumină pînă în cele mai subtile taine ale credinţei acestui popor uimitor. Ceea ce trebuie menţionat este următorul fapt, nespus de interesant şi de important: este adevărat că toate aceste creaţii poetice datează din secolul 14 î.e.n., conţinutul lor este însă *mult mai vechi*. Ele au fost fie transmise pe cale orală din generaţie în generaţie, fie comunicate printr-un foarte vechi sistem de semne încă nealfabetic. Întrucît canaaniţii şi izraeliţii locuiau acelaşi pămînt, întrucît trăiau

într-un chip foarte asemănător, întrucît cunoşteau aceleaşi legende şi venerau acelaşi zeu El, trebuie totuşi să credem că aceste două popoare aveau o aceeaşi origină. De aceea tăbliţele de la Ugarit ne conduc la cea mai veche istorie a poporului izraelit. Descoperirea acestor table este astfel evenimentul cel mai de seamă petrecut vreodată în domeniul cercetării bibliei. Savantul René Dussaad nu socoteşte cîtuşi de puţin exagerată o astfel de apreciere a descoperirilor.

Religia canaaniţilor era orice altceva, numai primitivă nu. O preoţime organizată foarte sever ţinea cu regularitate slujbe în temple. Existau multe lăcaşuri sfinte. Divinitatea supremă se numea El. În limba feniciană, ca şi în toate celelalte limbi semitice, El semnifică Dumnezeu. Canaaniticul El este şi originea denumirii de Elohim, „a lui Dumnezeu", din vechiul testament.

El-ul canaaniţilor se afla mult dincolo de activităţile mărunte ale oamenilor de rînd şi se depărtase de chestiunile cotidiene. El era „tatăl anilor", iar mîna lui era „mare ca marea". Totuşi el trăia pe pămînt, undeva pe ţărm, acolo unde rîurile se varsă în mare. Canaaniţii îşi reprezentaseră probabil fiinţa lor supremă aşa cum o fac şi astăzi încă multe popoare naturale, în special în cercul circumpolar. Căci cu cît pătrundem mai adînc în istoria timpurie şi în preistorie ne dăm seama că fiinţa supremă se sinchisea puţin de treburile mărunte ale oamenilor şi mai ales că nu pedepsea. A fost găsită la Ugarit o piatră verticală, o stelă. Zeul El stă pe un tron, iar regele Ugaritului îi aduce jertfe.

Soţia zeului El este Aşerat, pe care o vom regăsi peste multe secole, în biblie, ca Aşera. Semnul ei este acolo pomul sfînt, sau stîlpul, care se numeşte şi el Aşera şi care la cîteva popoare naturale ajunge pînă departe în epoca de piatră.

Zeul care se amestecă realmente în viaţa canaaniţilor, eroul unei mari epopei mitologice pe care ne-o transmit tablele de la Ugarit, este Baal. Îl cunoaştem

 pe acest Baal, împotriva căruia luptau profeţii din

vechiul testament, ca pe marele pericol pentru izraeliţi, care erau mereu în primejdie să se lase furaţi de cultul religios al canaaniţilor. Baal stăpînea viaţa canaaniţilor cu atîta putere încît continua să fie invocat chiar şi după cucerirea oraşelor lor de către izraeliţi. Zeului Baal, ca şi tatălui său, zeul Dagon, îi erau închinate cele două temple mai mari ale Ugaritului. Cît de amarnică era lupta religiei iudaice împotriva acestui Baal ce nu voia să moară, o dovedeşte în ultima analiză numele diavolului, „Belzebut". Baal înseamnă „posesor", „soţ" sau „înghiţind", iar „Zebub" se cheamă în ebraică „muscă".

Străvechile mituri în legătură cu acest zeu au devenit limpezi abia în urma descoperirilor de la Ras Şhamra-Ugarit, astfel încît fundalul mai profund al tuturor tradiţiilor biblice legate de Baal ne e cunoscut abia de 30 de ani.

Tablele povestesc că sora zeului Baal se numeşte Anat. Fratele şi sora, după cum se întîmplă atît de des în vechiul orient şi mai ales în Egipt, se căsătoresc. În această zeiţă, în chip ciudat, se reunesc fecioria, fecunditatea şi sălbăticia. Astfel, din vremi străvechi, castitatea, fecunditatea sfîntă şi introvertirea dragostei şi a dăruirii, pînă la diferitele culte ale senzualităţii, se găsesc împreună.

Cînd omenirea începe a-l uita pe zeul Baal, cînd zelul credinţei începe să scadă, Anat dezlănţuie o mare baie de sînge printre necredincioşi. Se spune că în nordul ţării ar fi existat un munte de aur. În limba feniciană aurul se numeşte *Harous*. Din acesta grecii au făcut *Crusos*. Anat se duce la acest munte şi povesteşte despre izbînzile ei. Ea a ucis un şarpe puternic, care se numeşte Litan sau Lotan. Acesta este „Leviatan"-ul din biblia noastră. Numele Leviatan e pomenit numai la Ugarit şi nicăieri în altă parte pînă acum, înainte bineînţeles de a fi preluat de vechiul testament în cartea lui Iov. Iată cît de vechi este acest balaur paznic al aurului sau şarpele păzitor de comoară.

Şi celebrii cedri ai Libanului sînt amintiţi în tablele de la Ugarit, cu mult înainte de a fi fost redactate cărţile regilor din vechiul testament. Cînd Anat

se plînge zeului suprem El că fratele şi soţul ei Baal nu posedă un templu ca ceilalţi zei, arhitecţii cereşti primesc însărcinarea să clădească un templu din cărămizi şi din lemnul cedrilor din Liban. Prima carte a regilor (6, 9) ne spune că şi Solomon a acoperit templul cu traverse şi panouri de cedru. La această construcţie înţeleptul Solomon este ajutat nici mai mult nici mai puţin decît de regele canaanit Hiram al Tirului. Hiram a guvernat între 969 şi 936 î.e.n. Solomon între 972 şi 932. Dar tablele de lut ugaritice vorbesc despre construirea templului lui Baal cu 500 de ani mai înainte, iar povestea este de bună seamă şi mai veche.

Biblioteca din Ugarit povesteşte şi despre veşnica speranţă a omului de a-l readuce din lumea mormintelor pe mortul iubit. Aflîndu-se la vînătoare, Baal este atras într-o cursă de către duşmanii lui ... şi ucis. Baal moare şi o dată cu el moare şi fiul său Alein. Anat coboară în lumea mormintelor şi-şi plînge morţii. Apoi jertfeşte 70 de boi, 70 de bivoli, 70 de oi, 70 de berbeci, 70 de ţapi şi 70 de antilope. Această jertfă este totodată o ofrandă pentru cei morţi, menită să le fie de folos dincolo fiului şi bărbatului ei. Însă toate acestea nu-i aduc înapoi, între vii, pe cei dispăruţi.

Vinovatul, ucigaşul lui Baal, este Mot. Acesta e însăşi moartea. Numai Anat cunoaşte locul unde se află moartea şi cu ajutorul zeiţei soarelui îl ucide pe Mot cu o seceră. Abia acum revin Baal şi Alein la lumina lumii. Cunoaştem acest motiv din mai tîrzia legendă greacă, în care Heracle o smulge morţii pe Alceste.

Cu mult înainte ca primele table de la Ugarit să fi fost descrise, moartea, exact aşa cum avea să fie în creştinism mai tîrziu, nu era privită ca definitivă. Charles Virolleaud subliniază că nu totdeauna canaaniţii erau foarte siguri că primăvara avea să urmeze cu adevărat iernii. Poate că această grijă pornea dintr-o foarte veche aducere aminte a ultimei perioade glaciare, sfîrşită abia prin jurul anilor 12.000 î.e.n. Oricum, exista în fiecare an un scurt interval de timp al neliniştii şi al fricii, mai ales atunci cînd primele ploi se lăsau aşteptate. În fiecare

an putea să vină sfîrşitul lumii. Reînvierea primăverii şi biruinţa vieţii asupra morţii i se datorau zeiţei Anat.

Sufletele morţilor, care se numesc Refaim atît în limba canaanită cît şi în cea ebraică, sînt invitate la un ospăţ. Acest banchet festiv al sufletelor a fost pregătit de zeiţa Anat. Pe o tablă de lut se poate citi cuvînt cu cuvînt: „Astăzi şi mîine mîncaţi, o Refaim, şi beţi ... şi faceţi tot la fel pînă în ziua a şaptea". Banchetul morţilor a ţinut timp de o săptămînă, pînă cînd în sfîrşit El chemă sufletele şi spuse: „Acum mergeţi, voi Refaim, în casa mea, intraţi în palat". Cine era această Anat, care-l salvează pe zeul Baal, care-l învinge pe balaur şi care ospătează chiar şi sufletele morţilor? Este aceeaşi Astarte, căreia faraonul Egiptului, Tutmes al III-lea, i-a ridicat în secolul al 15 î.e.n. un templu la Teba. Este aceeaşi zeiţă Asterot căreia îi slujeau copiii Izraelului ori de cîte ori slăbea credinţa lor în Iehova.

Fiindcă tablele de lut de la Ugarit nu au fost descifrate decît acum 30 de ani, Astarte, aşadar schimbarea grecească a numelui, a devenit celebră, în vreme ce numele ei originar de Anat a zăcut aproape timp de 3000 de ani sub înălţimile de la Ras Şhamra.

Canaanita Anat a influenţat probabil şi reprezentările pe care şi le făceau grecii asupra zeiţei lor Afrodita, zeiţa iubirii. Pentru că este surprinzător faptul că tocmai pe insula Cipru, locuită de navigatori canaaniţi şi unde se găsea şi oraşul fenician Alasia, două celebre lăcaşuri ale Afroditei, Paphos şi Amathus, se bucurau de un larg renume şi că pentru Homer, Afrodita este o zeiţă cipriotă. Oricum, tradiţia grecească trimite la origini semiorientale. Pe lîngă acestea, ca şi Anat la canaaniţi, pentru greci ea este zeiţa fecundităţii şi a iubirii.

Ne putem deci da seama cît de multe idei mitologice şi culturale din viaţa canaanitic-feniciană au germinat în Grecia şi în lumea religiei noastre. O mare taină a omenirii este tocmai faptul că nu numai toate culturile, ci şi toţi zeii sînt înrudiţi între ei.

Liban

CE-MI CĂUTAȚI CEARTĂ VOI, TIRULE ȘI SIDONULE? (Joil 4, 4)

Zidurile orașului Tir erau înalte de 50 de metri. El se afla în mare, rupt de uscat. Nu se afla pe insulă nici un izvor. Și totuși cei 25.000 de locuitori ai ei au supraviețuit unui asediu care a durat 13 ani. „Cucerirea mării este cea mai însemnată faptă a omenirii. Orizonturi noi, stele noi, ele au avut întotdeauna o irezistibilă putere de atracție asupra închipuirii omului. Marea a îngăduit unor popoare insulare necunoscute să cucerească spații uriașe și să întemeieze pe meleaguri străine domenii durabile. într-o vreme îndepărtată, pe cînd nu întemeiase încă nimeni colonii comerciale, pe cînd încă nimeni nu poseda o flotă de război, un mic popor ce trăiește pe țărmul oriental al Mării Mediterane descoperă arta navigației după steaua polară și durează în timp de aproape 1000 de ani un imperiu maritim, o talasocrație zăvorîtă față de atacul tuturor armatelor de uscat. Cu 1200 de ani înaintea erei creștine, pe cînd puterea Egiptului se afla în declin, fenicienii își fac încet apariția pe scena mediteraneeană unde vor da tonul timp de multe secole în activitatea economică a unor popoare străine, ca adevărați prinți ai negoțului și mari domni. Toate acestea se petrec în vreme ce Italia își mai așteaptă încă lumina zorilor." — A. Poidebard et J. Lauffray, Sidon, *Beirut, 1951.*

Faraonul Ramses al II-lea era un domn căruia îi plăcea să trăiască. Nici un alt suveran al Egiptului nu s-a impus cu atîta putere posterității, ca acest bărbat puțin obișnuit. Excepționala lui patimă de a construi înghițea sume uriașe. El a ridicat zeci de temple și obeliscuri. La Teba a terminat celebrul templu mortuar al tatălui său. Pentru propriul său cult mortuar a destinat lăcașul cunoscut sub denumirea de Rameseum. La Luxor a poruncit să fie terminată impresionanta sală cu coloane a templului de la Karnak. Nici un alt faraon nu a dispus executarea unor sculpturi mai mari, tăiate uneori dintr-o singură piatră. La Tanis a trebuit să-i fie creată o statuie care-l reprezenta, dintr-un monolit ce cîntărea 900 de tone. Un vagon de marfă modern poate transporta 50 pînă la 60 de tone! Statuia era înaltă de 27 de metri.

Ramses al II-lea era veșnic nesățios în dorința de a-și eterniza gloria în piatră și căuta să se bucure și de zilele lui. Dacă îi privim chipul întipărit în colosala imagine săpată în stîncă lîngă marele templu de la Abu Simbel, sau cel al statuii de granit din templul de la Karnak, îi remarcăm în jurul gurii un zîmbet fin, bucuros, de viață. Înțelegem că acest faraon era și răsfățat și dornic de plăceri. Din multele căsătorii avea 79 de fii și 59 de fiice cărora a pus să li se sape chipul în lungi reliefuri de pe zidurile templelor sale. Timp de 67 de ani a guvernat acest om; din 1290 pînă în 1223 î.e.n. A încetat să mai trăiască la 90 de ani. Trupul lui tare nu l-a putut distruge nici măcar moartea. Mumia se mai păstrează încă și astăzi.

Nu e de mirare că izraeliții trebuiau să presteze în Egipt tocmai sub acest faraon, maniac al construcțiilor, servituți nemaipomenite. Și astfel, nu e o întîmplare că Moise și Aron s-au înfățișat lui Ramses al II-lea pentru a-l ruga să îngăduie în sfîrșit poporului lor să se retragă în pustiu. Faraonul i-a întrebat cine-i acel Domn, căruia să-i asculte glasul? „Nu-l cunosc pe Domnul și nu voi da drumul lui Israel! „ Întrucît dorința lui de a construi era nestăvilită și întrucît știa că în țară trăiau foarte mulți izraeliți, nici nu se gîndea să-i scutească a face că-

rămizi. Dimpotrivă, trebuiau să ostenească şi mai mult, căci el, faraonul, care în ceea ce-l privea se deda tuturor plăcerilor acestui pămînt, nu putea scăpa din vedere scopul de a-şi lăsa omenirii amintirea, în vecii vecilor, întipărită în piatră. De aceea, cît îi privea pe izraeliţi, porunca lui era: „Să fie dar împovăraţi de lucru oamenii aceştia şi să se îndeletnicească cu acestea, iar nu să se îndeletnicească cu vorbe mincinoase!" Iar slujbaşii îi sileau, zicînd: „Împliniţi-vă lucrul dat pentru fiecare zi". Iar pe slujbaşii puşi peste ei de căpeteniile faraonului îi băteau, zicînd: „Pentru ce n-aţi făcut şi astăzi numărul vostru de cărămizi, ca ieri şi ca alaltăieri?" Iar faraonul spunea: „Sînteţi leneşi".

Aflăm toate aceste fapte istorice în a doua carte a lui Moise, în capitolul cinci. Abia după cele zece plăgi ce s-au abătut asupra Egiptului le-a dăruit faraonul libertatea copiilor Izraelului şi ei au ieşit din Egipt. Această ieşire, în latină „exodus", constituie titlul celei de a doua cărţi a lui Moise.

Să ne închipuim vremea aceea de la anul 1300 î.e.n., o epocă aflată în urmă cu 3300 de ani. Pe unul dintre cei mai înalţi munţi din peninsula Sinai, pe Dşebel Musa, Dumnezeu i s-a arătat lui Moise şi i-a înmînat tablele legii. Acest munte are 2244 de metri. La picioarele lui se află astăzi, într-o singurătate de moarte, mînăstirea împrejmuită cu ziduri înalte a sfintei Ecaterina.

Ne mai aflăm încă în aceeaşi vreme a ieşirii din Egipt, vremea în care Ramses al II-lea îşi regretă hotărîrea de a-i fi lăsat să plece pe copiii Izraelului, ordonă să fie înhămate 600 din cele mai bune care de luptă şi porneşte în urmărirea poporului pe care-l conduce Moise. În aceste împrejurări, un bărbat cu numele Hori, înalt funcţionar al grajdurilor faraonului, îi scrie colegului său Aman-appag, un comandant al oştii. Această scrisoare este deosebit de revelatoare, pentru că pe de o parte ni-l arată pe faraon, care ar voi să umple întreaga lume cu spiritul, cu construcţiile şi cu neamul lui, pentru că în acelaşi timp Moise întreprinde una dintre cele mai mari şi mai grele migraţii ale istoriei universale şi pentru că recunoaştem în ea cîteva din

înfloritoarele oraşe canaanitice, care mai tîrziu aveau să fie cucerite de către izraeliţi. Scrierea se află astăzi la British Museum, la Londra, sub numele de *Papyrus Anastasi I*.

Înaltul grăjdar al faraonului îl numeşte pe bărbatul căruia i se adresează *mahir*. Acesta este un cuvînt canaanit, care caracterizează un scriitor foarte iscusit şi în general un om foarte rafinat. Mahir a străbătut Siria, a văzut oraşele canaanitice feniciene. În scrisoare Hori se amuză pe socoteala lui. Nu e lipsită de interes lectura unei asemenea scrisori, veche de 3300 de ani. „Seara, cînd te opreşti, trupul ţi-e zdrobit, picioarele frînte. Trebuie să-ţi deshami caii singur, căci nimeni nu-ţi vine în ajutor. S-a pătruns în lagăr. Calul ţi-e dezlegat. S-a jefuit. Hainele ţi-au fost furate. Rîndaşul tău şi-a luat ce mai rămăsese şi s-a dus cu hoţii. Cînd te-ai trezit n-ai mai putut da de urmele lor. Ţi-au luat avutul cu ei. Te apuci de ureche." Iată cît de plastic şi cît de potrivit puteau caracteriza egiptenii un gest de mîhnire. „Te apuci de ureche."

Dar scrisoarea continuă. De bună seamă că în călătoria lui de cercetare Mahir a făcut observaţii foarte insuficiente. „Îţi scriu şi despre un oraş. Byblos este numele lui. Cum arată? Nu ai călcat prin el? Lămureşte-mă despre Berytos şi despre Sidon şi Sarepta. Şi cum arată Uz? Se povesteşte şi despre un alt oraş care se află în mare. Tir este numele lui. Apa i se aduce cu vapoarele şi este mai bogat în peşte decît în nisip."

E foarte concludentă o astfel de privire dincolo de vălul unei vremi ce se află în urmă cu secole. Paul Claudel spunea că există un lucru şi mai intangibil decît viitorul: anume trecutul. Dar nu e oare întregul trecut prezentul nostru şi viitorul? Din viaţa popoarelor pămîntului, în special din aceea a popoarelor naturale, care şi-au transpus cele de odinioară în existenţa de astăzi, prin descoperirile arheologiei, prin spiritul transmis în scris al culturilor mari, putem afla totuşi mult asupra trecutului.

Africa de nord

PUTERNICĂ ERA PE MARE CARTAGINA

Trăia aici un ciudat popor de navigatori care iubea ziua și ura războiul. Cartagina a fost New York-ul antichității și fără îndoială cea mai uluitoare cetate maritimă de pe coasta Africii de nord.

„Voi descrie cel mai ciudat dintre toate războaiele ce au fost purtate vreodată și anume acel război pe care l-au purtat cartaginezii cu poporul roman, sub comanda lui Hanibal. Niciodată nu au ridicat popoare și state mai puternice armele unele împotriva altora. Norocul războiului era atît de schimbător și lupta atît de grea, încît primejdia era mai mare de partea acelora care învingeau. Ba aproape că în lupta lor îndîrjirea le era mai presus decît puterile; a romanilor din nemulțumirea de a fi atacați, ei ca învingători de către învinșii lor, a punilor întrucît credeau că adeseori li se arătase, lor ca învinși, o față de stăpîn îngîmfat și lacom." Titus Livius, Istoria romană, *21, 1.*

În antichitate au existat doar puține orașe atît de bogate cum a fost Cartagina și nici unul care să fi cunoscut un atît de tragic sfîrșit! Aristocrații mării ședeau în casele lor cu șase etaje, beau cel mai bun vin grecesc, își trimiteau corăbiile în toată lumea și erau ferm hotărîți să nu fie niciodată soldați.

Cartagina este o aşezare întemeiată de fenicieni, iar fenicienii erau, cum ştim, semiţi, o ramură a canaaniţilor. Pornind din oraşul lor Tir spre vest, fenicienii au întemeiat colonii, au pus bazele unor oraşe şi locuri de negoţ, pînă departe la Gibraltar şi dincolo de el, pînă la „Gadir", pe care romanii îl numeau „Gades" şi pe care noi îl cunoaştem astăzi ca oraşul spaniol Cádiz de pe coasta Atlanticului. În limba feniciană, Cartagina se numea „Kart-Hadaşt". Aceasta înseamnă „oraş nou". Probabil că în închipuirea locuitorilor Tirului, Cartagina era cel mai important oraş-pereche, adică noul Tir.

Cartagina, se pare, a fost întemeiată cu 38 de ani înaintea primei olimpiade, adică în 814 î.e.n. Povestea acestei întemeieri este privită în general ca legendă, dar ştim că astfel de legende cuprind de cele mai multe ori un sîmbure de istorie. Timaeus, care a trăit cam de la 356 pînă la 260 î.e.n. a scris o istorie în 38 de cărţi în care povesteşte cîte ceva despre această întemeiere. Însă şi mai multe aflăm de la primul şi cel mai renumit poet al epocii augustine, de la Publius Virgilius Maro (Virgil), care a lucrat timp de unsprezece ani, pînă la moarte, la marea lui creaţie poetică Eneida, epopeea naţională romană care cîntă călătoriile rătăcitoare ale lui Enea.

Elissa era fiica regelui din Tir. Soţul ei, Sychaeus a fost ucis de fratele lui, Pygmalion. Pygmalion s-a făcut el însuşi rege al Tirului. Elissa a trebuit să fugă. Odată cu Elissa a părăsit ţara şi un mare număr de locuitori ai Tirului. Erau potrivnicii lui Pygmalion. La început au debarcat în Cipru. Între cei emigraţi se găsea şi un mare preot al zeiţei Astarte. El făcuse aşa fel ca familia lui să ocupe rangul preoţesc în fiecare colonie nouă. Pe lîngă aceasta mai veniseră cu ei şi 80 de fecioare, care trebuiau să le facă pe plac în templele Astartei pelerinilor şi străinilor. Pe coastă, acolo unde Africa de nord se apropie cel mai mult de Sicilia, fugarii din Tir au întemeiat Cartagina. Pentru a cuceri pămîntul în chip paşnic, ei plăteau o arendă populaţiei băştinaşe. Regele Libiei a încercat s-o silească pe Elissa să-l ia în căsătorie. Văzînd aceasta, Elissa a ridicat un

rug, ca şi cum ar fi voit să aducă o jertfă şi a sărit în flăcări. În Cartagina Elissa era numită „Dido". La Virgiliu, Enea naufragiază pe coasta libiană şi e dus la palatul acestei Dido. Ea se îndrăgosteşte de el. Cînd o părăseşte, Dido îşi caută moartea în flăcări.

Povestea Elissei este de fapt şi povestea Cartaginei. Sîntem martorii întemeierii, ai fericirii şi ai pieirii în flăcări.

Cartaginezii, pe care romanii îi numeau „poeni" şi cărora noi le spunem „puni" au pierdut în cele trei războaie „punice" dintre 264 şi 146 î.e.n. stăpînirea Mediteranei. Oraşul lor a fost în cele din urmă complet nimicit. Şi cu toate acestea, fiul Cartaginei, Hanibal, a fost fără îndoială, alături de Alexandru cel Mare, Cezar şi Napoleon, cel mai genial conducător de oşti din istoria omenirii. În orice caz el a fost cel mai primejdios potrivnic pe care l-au avut romanii vreodată şi în afară de aceasta cel mai mare maestru militar al lor. Cartagina se afla la o distanţă, pe mare, de numai 10 kilometri de Tunisul de astăzi. Puţin mai în interior se află colina Birsa. Pe această înălţime fusese construit un templu pentru zeul punic Eşmun. În jurul colinei cartaginezii ridicaseră un zid, astfel încît această ridicătură sfîntă se înfăţişa ca o citadelă. Astăzi se află sus mînăstirea franceză a „părinţilor albi" şi catedrala St. Louis. Nu e o întîmplare că locul cel mai bogat al lumii antice şi-a dat numele burselor tuturor oraşelor noastre, căci cuvîntul „bursă" se trage de la colina cartagineză „Birsa".

Cartagina avea două porturi, unul patrulater şi unul rotund. Aceste porturi erau legate între ele şi nu era deschisă decît o singură ieşire la mare. Portul patrulater exterior era destinat corăbiilor comerciale, iar cel interior, rotund, flotei de război. În mijlocul portului militar se afla o insulă cu cartierul general al marinei. 220 corăbii de război puteau ancora aici. Existau arsenale, şantiere navale, se construiseră cheiuri şi pontoane. Cînd era necesar, unica ieşire putea fi închisă cu lanţuri de fier. Întregul oraş era apărat de ziduri cu o lungime totală de 35 kilometri.

Dintr-o atît de sigură așezare, Cartagina domina coasta nord-africană, din Egipt pînă la Gibraltar; galerele cu cinci nivele ale acestui oraș comercial erau îndrumate de aici către sudul Spaniei, către insulele Sardinia și Corsica și către Sicilia; de aici legătura cu orașul mamă de odinioară, Tir, era permanentă. Corăbiile cartaginezilor pătrundeau adînc în Oceanul Atlantic. E probabil că ele ajungeau, trecînd de Cádiz, pînă în insulele britanice. Și e foarte cu putință să fi atins și insulele Azore!

Cartagina a devenit astfel infinit de bogată, fiindcă toate aceste depărtate călătorii serveau negoțului. Inscusiții negustori de pe Birsa se îngrijeau ca țările străine să nu poarte negoț decît cu ei, nu și cu coloniile Cartaginei. Cine nesocotea această lege era capturat sau scufundat fără milă.

Cartagina făcea comerț în special cu alimente provenite din bogatele teritorii africane. Din Anglia și Spania erau importate metale, plumb, aramă și argint, pentru a fi apoi trimise mai departe pe mare. Iscusiții negustori punici vindeau în toată lumea textile, piei din Africa și mii de sclavi. Toate acestea umpleau casele de bani din birourile comerciale ale acestui oraș minune, care lucra neobosit și cu cele mai moderne metode, ca un New York al antichității. Aur, perle, purpură de la Tir, fildeș, tămîie din Arabia, pînză egipteană, vase delicate din Grecia, toate acestea erau expuse în depozitele și în tîrgul Cartaginei. Trebuie să fi existat și ateliere și fabrici. Primele societăți pe acțiuni ale lumii provin din Cartagina. Aici au fost inventați primii bani în monezi, aici au fost cunoscute împrumuturile de stat, aici erau construite mașini și cea dintîi artilerie din istoria războaielor. Existau bunchere subterane cu grajduri pentru 300 de elefanți de război! Cartagina livra la Roma, Atena, în Spania și pînă la Bosfor cei mai puternici sclavi negri ai Africii și cele mai frumoase sclave fecioare cu pielea arămie. Se aflau în Cartagina aristocrați care posedau pînă la 20.000 de sclavi.

Se inventase aici o constituție care în parte era monarhie, în parte aristocrație și în parte democrație, un sistem care în toate cazurile se potrivea lumii

de atunci, dar care poate că i-a adus Cartaginei şi sfîrşitul. În fruntea acestui stat-oraş se aflau doi bărbaţi, numiţi în latină *suffetes* de la semiticul *şopet*. În biblie cuvîntul e tradus prin „judecător". Cei doi domni, aleşi în fiecare an, guvernau cu un parlament în care îşi ocupau locul 300 dintre cei mai avuţi bărbaţi şi care îşi păstrau funcţia pe viaţă. Pe lîngă aceasta mai era şi un „sfat al celor 100 de judecători". În realitate erau 104 şi ei trebuiau să hotărască în chestiuni ce priveau justiţia, judecata şi în mare măsură politica.

Toate chestiunile militare erau subordonate unui comandament suprem. Nobilimea financiară a acestui ciudat oraş găsise pentru scopurile de război o soluţie ce părea foarte practică, dar care aducea şi mari primejdii. Comandamentul suprem trebuia să cîştige fiecare război. Dacă dădea greş era tras la răspundere şi la nevoie crucificat. Fiii aristocraţilor bogaţi nu se gîndeau să devină soldaţi. În general orice cartaginez era mîndru că nu trebuie să plece niciodată la război. În schimb era întreţinută în permanenţă o mare oaste de mercenari. Erau plătiţi războinici din toate ţările cu putinţă.

Cîţi oameni vor fi trăit în Cartagina în perioada de înflorire a punilor nu se ştie prea sigur. Geograful grec Strabon dă cifra de 700.000. Dacă socotim străinii şi sclavii, cifra nu este probabil prea exagerată. Ce anume se petrecea în oraş se poate ghici citind temeinic izvoarele antice. Se aflau în el temple mărețe de marmură, străluceau în el, în soarele Africii, coloane de aur şi argint, statui şi statuete şi era venerată în el, cu pompă neobişnuită, zeiţa Tanit. În sanctuarul lor, ale cărui resturi au fost găsite de arheologi, s-au descoperit mii de urne ce cuprindeau oase de copii arse. Pentru că în Cartagina se jertfeau copii, probabil băieţi ale celor mai alese familii ale oraşului. Diodor relatează despre o singură jertfă, care a costat viaţa a 500 de copii. Faptul s-a petrecut în anul 310 î.e.n. Zeiţa Tanit era considerată drept mai puternică decît zeul Baal, deşi marii generali cartaginezi îl purtau în nume pe zeul lor Baal. Hastrubal înseamnă „ajutorul meu este Baal", iar Hanibal „favorizat de Baal".

Pentru vremea de atunci, cele trei războaie punice, care s-au întins pe un spaţiu de timp de 119 ani, au fost trei războaie mondiale. Cînd Hanibal a suferit la Zama prima înfrîngere, cînd Cartagina a trebuit să plătească Romei fantastica sumă de 10.000 de talanţi, cînd aristocraţii în casele lor înalte au jurat să nu mai poarte niciodată război fără încuviinţarea Romei, atunci a fost pecetluit apusul uneia din cele mai surprinzătoare forţe maritime ale istoriei universale. Roma a mai aşteptat încă 50 de ani. Apoi oraşul a fost ars, nimicit, spulberat, casă cu casă, templu cu templu, terasă cu terasă, zidurile s-au prăbuşit, cheiurile au fost dărîmate, farurile prăvălite; iar toţi cartaginezii în viaţă au fost vînduţi de romani ca robi.

Erau oare cartaginezii laşi? Acest popor semitic de origine feniciană se avîntase pe mările lumii de atunci ca nici un alt popor înaintea lui. Au existat aproape totdeauna ţări necunoscute, şi ape necunoscute, aducătoare de moarte, acelea pe care le umblau şi le cercetau. Astfel de depărtări primejdioase nu puteau fi dovedite decît de inimi viteze. Cartaginezii nu erau artişti, nu erau poeţi. Ei nu s-au lăsat corupţi nici de cultura grecească, nici de cea romană şi nici n-au trăit vreodată în stilul despotic al orientului. La sfîrşit ei şi-au apărat oraşul şi felul lor de viaţă cartier cu cartier, cu propriile lor trupuri. Aveau şi ce apăra, fiindcă nici un alt popor nu a trăit vreodată ca ei mai înainte, în metropola lor de pe mare!

Europa occidentală

PIETRELE TĂCUTE DIN MALTA

Pe mica insulă a Mediteranei a înflorit în urmă cu 5000 de ani o cultură ale cărei taine, pînă astăzi, nu au fost încă dezlegate. Aici au fost ridicate, din uriașe blocuri de piatră izolate, cele mai mari construcții ale Europei.

„Deși talentul artistic al unui popor nu se află întotdeauna pe aceeași treaptă cu realizările sale morale și cetățenești, este totuși foarte probabil ca populația neolitică a insulelor maltice să fi posedat, alături de înfăptuirile ei în artă, și un sistem religios extrem de rafinat, așa cum îndeobște îl intuim abia la generații mult mai tîrzii." — Sir Themistocles Zammit, Prehistoric Malta, *Londra, 1930, P. XVI.*

Ei, țăranii din Malta, urăsc pietrele. Pentru că insula este mică. Poate că nu mai există nici un alt petec de pămînt pe care să trăiască atît de mulți oameni într-un spațiu atît de restrîns. Orașe, suburbii, sătulețe — aproape că se întrepătrund toate și pretutindeni mișună oameni. Pietrele îi stînjenesc pe țărani la arat. Sînt atît de puternice, încît le răpesc maltezilor pămînt roditor. Iar pietrele sînt și cea mai mare enigmă a insulei ...

27 de kilometri lungime și 14 kilometri lățime are pămîntul celor mai răbdători, dar și al celor mai buni țărani și plantatori ai spațiului mediteranean,

pămîntul nenumăratelor ogoare mărunte împrejmuite de ziduri scunde de piatră, insula celor mai frumoase şi celor mai puternice capre şi măgari, insula care livrează cea mai bună miere a Europei. Grupul Malta, adică insulele Malta, Gozo, Comino şi Filfla este restul unui pod de pămînt care unea odinioară Africa şi Italia. De aceea au fost găsite aici oase de elefanţi stinşi cu multă vreme în urmă, fosile de hipopotami şi de felurite soiuri de cerb. Poate că omul trăia aici încă de acum peste 100.000 de ani. Pentru că la o depărtare de 10 kilometri de capitala Valletta, în „peştera întunecată" Ghar Dalam au fost găsiţi opt dinţi de om, împreună cu fosile ale dispărutului hipopotam pitic. Antropologul Arthur Keith presupune că doi dintre aceşti dinţi provin de la omul de Neanderthal, care vîna pe pămînt acum 130.000 pînă la 30.000 de ani. A atribui aceşti dinţi omului de Neanderthal este însă un risc, căci caracteristicile Neanderthalului nu sînt asigurate aici cîtuşi de puţin. Asemenea descoperiri nu se pot de altfel stabili cu exactitate decît atunci cînd lîngă fosile se găsesc unelte. Însă urme de cultură paleolitică n-au fost găsite. Poate că aceşti dinţi de om provin din neoliticul preceramic.

Totuşi este posibil ca locuitorii insulelor să fi trăit de-a lungul multor perioade ale epocii de piatră timpurii, chiar dacă nu ne aflăm încă în posesia unor dovezi capabile să ne conducă pînă la anul 30.000 sau şi mai departe, pînă la 130.000. Cît de năprasnică trebuie să fi fost catastrofa aceasta ce a dus la prăbuşirea limbii de pămînt ce le unea cu continentul! Căci dacă marea nu ar fi despărţit Malta de uscat decît treptat, în milioane de ani, atunci probabil că cele mai multe animale s-ar fi salvat în Sicilia sau în Africa. Malta este acea insulă pe al cărei ţărm a eşuat corabia ce trebuia să-l ducă pe apostolul Pavel prizonier la Roma. „Şi după ce am scăpat, am aflat că insula se numeşte Malta", se spune în Faptele sfinţilor apostoli. Ziua debarcării lui Pavel se sărbătoreşte şi astăzi încă în Malta.

Nici un alt loc de pe pămînt nu ne-a lăsat un atît de mare număr de cele mai timpurii construcţii

europene ca aceste mici pămînturi ale Mării Mediterane. Omul a dezvoltat aici, în mii de ani, o tehnică a construcției ce frizează pur și simplu minunea. Fiecare metru pătrat de teren de pe acest cel mai populat loc de pe pămînt este foarte prețios. De aceea, de mii de ani, țăranii evacuează pietrele și construcțiile de piatră. Dar ceea ce a rămas este și acum încă pentru arheolog un paradis al cercetării aproape imposibil de descurcat. A arunca o privire în această țară a minunilor înseamnă a călători prin viața unor epoci ce se află în urmă cu 4000 sau 5000 de ani și în care oamenii trebăluiau cu pietre uriașe ca și cum ar fi fost titani.

Un megalit este o piatră mare, iar „construcțiile megalitice" sînt înjghebări ridicate din blocuri uriașe de piatră. Ce anume îi va fi determinat pe oameni să amplaseze aici în timpuri preistorice construcții megalitice inimaginabil de mari nu o vom putea afla în chip absolut niciodată, întrucît constructorii nu mai sînt și nici măcar nu știm cu exactitate cărei rase îi aparțineau. Totuși, să încercăm a pătrunde mai adînc în această taină.

La 20 iulie 1915 Themistocles Zammit a început a dezveli la aproximativ trei kilometri sud de Valletta, în dreptul satului Tarxien, construcții megalitice. Doi ani mai tîrziu ruinele celei mai strălucitoare epoci a acestor oameni necunoscuți nouă erau scoase la lumină. Cine privește superficial uriașele înjghebări de piatră nu va recunoaște la început, în această dezordine, nici un plan. Și totuși fiecare piatră este așezată cu ingeniozitate. De fiecare dată, fără excepție, cîte două încăperi cu planul oval sînt așa fel amplasate încît axele lor longitudinale merg paralel. Aceste încăperi sînt reunite la mijloc printr-un gang. Trebuie să ne închipuim planul ca două D-uri alăturate ce se sprijină unul pe celălalt, însă cu spatele: ᗡD. În coridorul dintre construcțiile ovale răspunde poarta de intrare. Toți pereții laterali, ca și podelele, sînt alcătuiți din plăci uriașe de piatră. Totul este împrejmuit de un zid de incintă.

Vreme de decenii s-a crezut că aceste construcții ovale fuseseră ridicate de fenicieni. Fenicienii au

debarcat realmente aici cu 1600 de ani î.e.n. Construcţiile megalitice din Malta sînt databile însă în vremuri mult mai străvechi.

Arheologii şi-au pus problema dacă aceste construcţii megalitice au fost locuinţe, palate, morminte uriaşe sau sanctuare. În toate clădirile au fost găsite amenajări care indică o folosinţă de cult. Largul gang din mijloc duce aproape întotdeauna pînă la o nişă mare din fund. Această nişă pare a fi fost cel mai important loc al întregii construcţii, ceva în genul absidei din catedralele noastre. Mici nişe, mese de piatră şi locuri de păstrare pentru oase de animale pledează şi ele pentru scopul cultic al construcţiilor ovale. Diferiţi monoliţi ar fi putut fi altare. Au fost găsite plăci de piatră care serveau la aducţiunea apei sau ca sălaş pentru foc. Sub cîteva blocuri de piatră au fost descoperite cioburi de vase, unelte de piatră sau oase, scoici şi cremene puse cu grijă acolo de mîna omului, înainte de a fi aşezaţi deasupra lor megaliţii cei mai importanţi din punctul de vedere al cultului. Totul dovedeşte că aceste construcţii ovale nu erau locuinţe şi nici palate, ci sanctuare. Acolo unde omul a ridicat cele mai mari şi mai frumoase construcţii ale pămîntului, acolo unde, ca artist şi creator, s-a depăşit pe sine, s-a aflat mai totdeauna la bază un impuls religios. *Astfel şi aceste impunătoare construcţii megalitice au fost ridicate pentru slujba adusă zeilor.*

Într-o încăpere de la Hal-Tarxien a fost dezgropată partea inferioară a unei statui feminine. Ea şedea pe un bloc de piatră împodobit cu reliefuri şi era de o mărime ce depăşea naturalul. Au fost descoperite şi diferite statuete de lut şi piatră, mai ales figuri feminine, care aveau probabil însemnătate religioasă. De fapt ştim că oamenii preistorici ai epocii de piatră venerau în Malta o divinitate femeie. Profesorul Zammit, directorul muzeului capitalei Valletta, a descoperit în urma unor vaste cercetări că în sanctuarele Maltei se împărţeau şi oracole. Astfel de constatări cer cunoştinţe excepţional de cuprinzătoare cu privire la lăcaşuri asemănătoare din întregul bazin al Mării Mediterane.

În interiorul unora dintre temple sînt amplasate pe pămînt blocuri de piatră cu patru laturi de cca 3,5 × 3,5 metri. Blocul era împrejmuit, pe trei laturi, de ziduri şi era mărginit de o treaptă de piatră. În blocul de piatră se află cinci găuri, în colţul din dreapta al unei trepte o a şasea. În faţa plăcii de piatră, în pămînt, se găseşte un obiect mic de felul unui butoi, golit în interior pe toată lungimea. Zammit a încercat să interpreteze aceste ciudate lucruri. Poate că în găuri erau păstrate făină sau pîini pentru nevoile templului. Sau poate că blocul de piatră ciudat fasonat avea vreo legătură cu numeroşii şi micii bulgări de piatră. La o depărtare de cîţiva metri au fost găsite peste o sută de asemenea mingişoare de piatră de diferite mărimi. Aceasta duce la ideea că ne găsim în faţa unui oracol. Poate că sferele erau aruncate de la oarecare distanţă asupra bucăţii de piatră cu găuri. De gaura în care cădea sfera depindea şi oracolul.

Nu numai la Tarxien, ci şi în celelalte locuri unde au fost făcute descoperiri, la Hagiar Kim, la Mnaidra şi la Gigantia, încăperi de piatră caracteristice, nişele şi ferestrele arată că este vorba de un sistem de ritualuri de jertfă şi că la acesta serveau sanctuarele megalitice.

Interesant este că toate dalele erau prelucrate numai cu unelte de piatră. Turnarea aramei fusese inventată pe Tigru şi Eufrat, în Mesopotamia, încă la aproximativ 4000 î.e.n. Dacă presupunem că în jurul anului 3000 î.e.n. ea a ajuns să fie cunoscută în Africa de Nord şi Sicilia, atunci rămîne o enigmă de ce nu au folosit metal creatorii marilor construcţii de piatră din Malta. Epoca lor, neoliticul sau perioada pietrei lustruite, a durat de la circa 4000 pînă la 2000 î.e.n. şi ar fi putut prelua materialul. Deci, pe cînd exista deja turnarea aramei şi a bronzului, pare a nu fi fost admis, cu toate acestea, nici un fel de metal, sau contact cu metalul în aceste construcţii. Dacă această evitare a metalului avea motive religioase, nu ştim. Este

 însă posibil, ba chiar probabil.

În construcțiile megalitice nu au fost găsite schelete omenești, în schimb au fost găsite multe oase de animale de casă, în special de boi și de oi. Profesorul Zammit consideră aceste oase drept resturi ale unor animale de jertfă. Și pe blocurile de piatră sînt reprezentate rînduri întregi de capre, care erau cu siguranță și ele ani male de jertfă.

În anul 1902 a fost descoperit în apropierea ruinelor de la Tarxien, la Hal-Saflieni, *hypogeum*-ul iar în 1907 a fost deschis pentru public. Numele latin *hypogeum* vine de la grecescul *hypogeion* și înseamnă „subterană". Au fost degajate aici cavități, culoare și mici încăperi ce fuseseră săpate de-a dreptul în stîncă. Cîteva construcții au fost adosate de piatra stîncii. Pentru a degaja hypogeumul a fost necesară săparea unui puț cu o adîncime de 10 metri. Enigmaticele catacombe au fost golite prin acest canal. Mai tîrziu a fost instalată lumină electrică astfel încît acum interiorul poate fi privit bine.

În vremuri străvechi hipogeumul trebuie să fi fost un sanctuar. Faptul este de presupus întrucît pe unul dintre tavanele cavităților au fost pictate, în culoare roșie de ocru, spirale — în preistorie un semn cunoscut de natură cultică. Cercetătorul italian Luigi Ugolini consideră această încăpere drept un loc de oracole. Cuvintele celui ce vorbește aci, cu voce joasă, în fața uneia dintre nișele artificiale, răsună din perete în perete, din încăpere în încăpere, prin întreaga peșteră amenajată cu artă. Este și acesta un miracol al acestei uimitoare creații!

Hipogeumul de la Hal-Saflieni și templele de la Tarxien sînt mai vechi decît toate oracolele cunoscute. Aceasta este părerea arheologului Zammit. „Și totuși ele îl umpleau pe vizitator de evlavie și-i îndreptau simțurile către misterul și puterea spiritelor nevăzute. Poate că peșterile de la Hal-Saflieni și templele de la Tarxien ademeneau oameni din țări îndepărtate, oameni care credeau în puterea oracolului ce putea fi consultat aici."

La sfîrșitul epocii de piatră hypogeumul servea drept criptă uriașă. Încăperile amenajate în două

etaje erau umplute cu pămînt roşu de cîmp, iar în acesta au fost găsite 7000 de schelete omeneşti. Cei mai mulţi dintre aceşti morţi nu au fost înmormîntaţi imediat în locul acesta. Este de presupus că ei au fost aduşi aici din alte locuri de îngropăciune şi că abia apoi au fost depuşi în hypogeum. Aceasta reiese chiar şi numai din faptul că nu au fost găsite de loc oase lungi. Aşteptarea descompunerii şi înmormîntarea mai tîrzie într-un mormînt comun este un obicei care a fost constatat şi în alte locuri din regiunea Mediteranei.

În hypogeum au fost descoperite fragmente de statuete, dar şi cioburi de vase. Două figuri de lut poartă rochii cloş ciudat încreţite. Una dintre aceste femei stă întinsă pe burtă pe canapea, cealaltă zace dormind pe o parte. Această femeie foarte planturoasă, care se odihneşte, este în general una dintre cele mai frumoase piese din sculpturile epocii pietrei şlefuite. Sculptorii din Malta, care au trăit acum 4000 pînă la 5000 de ani, i-au întrecut de bună seamă, într-o vreme atît de veche, mai ales în plastica figurativă, pe toţi artiştii figurativi ai Mediteranei occidentale.

Întreaga construcţie, şi în special săparea subteranelor, este o realizare ce ne apare absolut uimitoare. Oamenii care îndeplineau asemenea munci aveau cu siguranţă comunităţi cu organizare superioară şi erau din punct de vedere cultural foarte departe. Altminteri aceste opere uriaşe nu ar fi fost posibile niciodată!

Se ştie că animalele erau jertfite şi arse în faţa unei imagini sacre. Au fost deduse rituri complicate ale profetizării, totul din ruinele mute de piatră, ba chiar şi interpretarea unor visuri date de Dumnezeu, după cum permit a se presupune încăperile şi figurinele hypogeumului de la Hal-Saflieni. Ce dezvoltare spirituală înaltă, ce sistem complicat de veneraţie religioasă! Abia odată cu introducerea bronzului s-a familiarizat Europa cu asemenea feluri de cult rafinat. Insulele Maltei ne oferă de bună seamă arena cea mai interesantă a căutărilor spirituale într-o perioadă fără metal. În sanctuarul Mnaidra, care consta din două impunătoare

clădiri ovale duble, au fost găsiți munți de vase neolitice. În perspectivă aeriană acest adevărat miracol de piatră arată ca un joc de uriași distrus și în ultimă analiză rămîne totuși de neînțeles.
O asemenea impresie produce și „Gigantea". E vorba de ruinele a două temple odinioară impunătoare de pe insula soră a Maltei, care se cheamă Gozo. Au fost aduse aici blocuri și dale de piatră de la depărtare de mulți kilometri, fiindcă în apropiere de Gigantea nu se găsea un asemenea greu material de construcție. Unele dintre pietrele așezate vertical, de la Gigantea, sînt înalte de peste cinci metri, o alta măsoară aproape opt metri lungime și patru lățime!
Absolut uimitoare este mărimea cîtorva coloane și dale monolitice din ruinele de la Hajar Kim, ceea ce de altfel înseamnă „pietre care stau în picioare". O coloană este înaltă de peste 5 metri. O dală are 65 centimetri grosime, aproape 3 metri înălțime și peste 7 metri lungime. A încărca o asemenea greutate într-un vagon nu este posibil astăzi fără mijloacele tehnice cele mai moderne! Uimitoarele realizări în construcții de acum 5000 de ani nu pot fi explicate altfel decît prin faptul că uriașele pietre au fost mișcate printr-o muncă colectivă de luni, ba chiar de ani, cu ajutorul unor pîrghii de ridicare, a sferelor de piatră și a copacilor transformați în role.
Această trudă neconstrînsă de timp, aceste uimitoare munci grele ale maltezilor preistorici se vădesc și în urmele adînci și sinuoase ale „carelor" care au brăzdat pe distanță de mulți kilometri suprafața pietrei dure de var, aproape pretutindeni pe insulă și în toate direcțiile. Urmele povestesc despre lucrul impunător al unei mari populații, despre transporturile de material greu, poate despre primele roți de piatră sau măcar despre uruitul secular al pietrelor rotunde. Pietre mari, sferice au fost scoase la iveală, de fapt, în toate ruinele megalitice malteze. Este mai mult decît probabil că ele serveau drept tăvălugi pentru aducerea marilor greutăți.

Este extrem de interesant că aceşti creatori ai construcţiilor uriaşe de piatră cunoşteau deja cu certitudine navigaţia. Cultura neolitică din Malta trebuie să fi întreţinut de fapt legături în toate direcţiile lumii de pe atunci. O ştim pentru că au fost găsite pe insulă obiecte din acele timpuri străvechi făcute din obsidian, jad şi nefrit şi pentru că aceste feluri de piatră nu se află în Malta. Probabil că fildeşul era şi el importat, fiindcă pe vremea cînd activau marii constructori aici trecuse mult timp de cînd elefantul dispăruse cu totul. Cultura megalitică era în floare la Malta în timpul în care în alte locuri din regiunea Mării Mediterane metalul fusese născocit încă de mult.

În cele din urmă, insula a intrat în stăpînirea unei cu totul alte populaţii, iar marile lăcaşuri megalitice au decăzut. Poporul acesta capabil să ridice unele peste altele uriaşe blocuri de piatră, nu a lăsat după el nici o scriere, nici o tradiţie orală, nici o sculptură asemănătoare portretului şi nici o imagine. Din forma oaselor şi a craniilor care ne-au rămas, nu mai poate fi dedusă înfăţişarea şi rasa acestor oameni.

Totul zace cufundat în muţenie. Odinioară mii şi mii de oameni au înălţat aici, cu nesfîrşită osteneală şi mari eforturi şi suferinţe, blocurile uriaşe de piatră. Acum 5000 de ani, întreaga năzuinţă a oamenilor din Malta trebuie să fi constat în a construi lăcaşuri pentru eternitate. Dar care era sensul? Ce limbă vorbeau? Căror zei le slujeau? Numai pietrele cunosc taina.

CREDINȚA LOR MUTA MUNȚII DIN LOC

În nordul și vestul Europei există între 40.000 și 50.000 de morminte megalitice. Numai în insulele britanice au fost numărate 200 de cercuri de piatră preistorice. Astăzi este posibilă cercetarea secretelor acestor construcții uriașe. A fost studiat chiar și scopul marilor pietre izolate, ridicate de mîna omului, pe care le denumim „menhire".
„Avebury și Stonehenge fac parte dintre cele mai uimitoare construcții preistorice, nu numai ale insulelor britanice, ci ale întregii lumi. Pe drept cuvînt, ambele pot fi comparate cu catedralele." — V. Gordon Childe, Prehistoric Communities of the British Isles, *Londra, 1949, p. 101.*

Dacă-ți nimeresc pașii pe o movilă acoperită cu iarbă sau cu hățișuri și pomi și dacă simți că această ridicătură a fost înălțată cîndva artificial, atunci oprește-te. Poate că sub movilă omul a amenajat în vremi preistorice un mormînt uriaș. În limba greacă *megas* înseamnă mare iar *litos* e piatra. Deci un megalit este o piatră mare. Aproximativ între 3000 și 1500 î.e.n. omul a ridicat din asemenea pietre mari, necioplite, monumente ce au fost cunoscute de fapt totdeauna, dar al căror sens este, în unele privințe, de mii de ani enigmatic. Uneori erau doar cîteva pietre mari, acoperite de o placă, un mormînt care se numește dolmen,

alteori sînt mari încăperi funerare, cercuri de piatră sau alei de piatră uriaşe. Cu 4000 de ani în urmă oamenii au aşezat ici şi colo pietre izolate, cunoscutele menhire. Cuvîntul vine din limba celtă. *Maen* înseamnă piatră, iar *hir* înseamnă lung. Asemenea pietre izolate erau numite şi „llech" de la cuvîntul britanic şi valic ce însemna piatra. Toate aceste construcţii, pietrele izolate şi cercurile, voinţa creatoare şi gîndurile ce duceau la aceste eforturi uriaşe, toate acestea sînt „cultura megalitică". Este o mare şi aproape universală enigmă şi este nespus de interesant să dăm de urma gîndurilor acelor oameni ce voiau să pătrundă în veşnicie cu aceste „pietre izolate" — care în limba greacă se numesc „monoliţi".

Din Norvegia, Danemarca şi Suedia de sud, prin Irlanda, Anglia, nordul Germaniei occidentale şi Bretania franceză, din Spania şi Portugalia pînă în insulele Mediteranei apusene, se înscrie un arc uriaş al acestei culturi enigmatice a mormintelor tumulare, a grupărilor de monoliţi, a cercurilor de piatră, a drumurilor mărginite de mari blocuri de grezie, a monumentelor din fragmente de stîncă, ridicate pentru vremi veşnice. Numai în Europa occidentală există între 40.000 şi 50.000 de morminte megalitice!

S-a încercat a se explica de ce au fost ridicate toate aceste monumente în regiuni de coastă sau în interior, însă niciodată prea departe de mare. Poate explicaţia constă în faptul că peisajele de coastă au întotdeauna un avans în dezvoltarea culturii. Marea şi navigaţia au fost cei mai mari educatori ai omenirii. Mările au intensificat eficienţa oamenilor, i-au făcut inventivi şi le-au stimulat spiritul prin schimb de idei cu popoare îndepărtate. Nu e un miracol faptul că cele mai vechi culturi superioare au luat naştere în bazinul Mării Mediterane, că scrierea a fost inventată mai întîi în răsăritul Mediteranei, că aici a început a se construi şi că marele leagăn al religiilor s-a aflat aici. Pe uriaşele întinderi continentale culturile superioare s-au dezvoltat cu mult mai tîrziu decît în ţările maritime ale Americii centrale, pe coastele Chinei,

în Grecia, Italia, Spania şi insulele mediterane. În lumea Mării Egee a învăţat omul mai întîi să cioplească blocuri de piatră, să le împreune suprapunîndu-le şi să ridice morminte în cupolă. În celelalte regiuni, în Mediterana occidentală şi la Atlantic, erau îngrămădite blocuri de piatră care zăceau pe cîmpuri pentru a alcătui încăperi sau erau ridicate menhire multă vreme încă după ce între Eufrat şi Tigru, în Siria şi Egipt, pietrele erau deja prelucrate în cuburi.

Cele mai vechi monumente de piatră ale omenirii preistorice a Europei surprind prin forţa materialului de construcţie. În preajma orăşelului *Carnac* şi a micii aşezări *Locmariaquer*, ambele în departamentul Morbihan al Bretaniei franceze, se află cele mai interesante regiuni megalitice ale Franţei şi de bună seamă ale lumii întregi. În general se înalţă aici cele mai frumoase monumente de piatră cunoscute pînă acum.

Grupările megaliţilor, cele 3 serii de rînduri *(alignements)* cu 2.935 de menhire ce se întind peste 4 kilometri, galeriile acoperite cu pereţi laterali paraleli *(galeries couvertes)*, toate acestea, prin dispunere, plănuire şi alegerea pietrelor, vădesc o cultură superioară de odinioară. Z. le Rouzic, cercetător al preistoriei, consideră acele *alignements* drept locuri de cult, drept temple în aer liber, iar cromleh-ul de la Mènec drept sanctuarul principal. Cromleh este o înjghebare de megaliţi aşezaţi în cerc sau careu.

Cu cîţiva ani în urmă Stonehenge din cîmpia Salisbury, situat la 3,5 kilometri vest de Amesbury, în Wiltshire, a mai fost cercetat odată temeinic de arheologii britanici. Pietre răsturnate au fost ridicate din nou. Institutul de cercetări atomice de la Harwell a descoperit cu mijloacele cele mai moderne fisuri interne.

Stonehenge este una din cele mai interesante construcţii megalitice ale pămîntului. În 1954 Stuart Piggott declara că Stonehenge „este unic, creaţia individuală a unui arhitect, ale cărui capacităţi în stabilirea generală a planului şi a proporţiilor se află mult peste posibilităţile oamenilor

din nord-vestul barbar al Europei din vremea aceea. Dacă vrem să găsim asemănări, atunci trebuie să ne întoarcem pînă la lumea egeică. Modul de realizare a îmbinării pietrelor, planul și stăpînirea felului competent de a lucra, folosit aici, toate acestea sînt lucruri despre care nu vom afla niciodată din exclusivele rezultate arheologice. Dar putem cel puțin să definim succesiunea în timp a fiecărei construcții în parte și limitele lor cronologice".

În centrul amenajării se află o piatră prelungă, așa-numita piatră a altarului, a cărei însemnătate în sanctuar nu mai poate fi cercetată. În jurul ei sînt așezate în formă de potcoavă pietre de 2 pînă la 2,5 metri înălțime. Cinci triliți de proporții mari alcătuiesc o potcoavă exterioară. De jur împrejur erau așezate în cerc 30 de pietre înalte de cîte 4,5 metri, care purtau o coroană de plăci suprapuse. Totul este înconjurat de un val de pămînt de formă rotundă, al cărui diametru măsoară 110 metri.

Spre această amenajare ducea un drum larg. Axul median al acestui drum tăia piatra altarului. În afara întregului cerc și înainte de intrarea în această alee, pe linia axială a străzii, se află așa-numitul heelstone, piatra astronomică, împrejmuită cu un mic șanț. Poate că odinioară se afla aici piatra de sacrificiu. Se presupune că întreaga linie mediană era îndreptată la 21 iunie exact spre acel punct de la orizont unde răsărea soarele în al doilea mileniu î.e.n. Chiar dacă aceasta este adevărat, ar fi totuși greșit să considerăm pur și simplu de aici că Stonehenge a fost un „templu al soarelui". Cele mai multe sanctuare ale pămîntului și cele mai vechi morminte, ca și toate catedralele noastre privesc către est, spre răsăritul soarelui, fiindcă răsăritul soarelui, nașterea, creșterea, țin laolaltă.

Stuart Piggott ne informează că amenajarea a fost construită la începutul celui de al doilea mileniu î.e.n., mai precis acest sanctuar a început a fi construit timpuriu în mileniul al doilea. Resturile incinerărilor și ale obiectelor găsite în morminte, afirmă el, sînt tipice pentru această vreme, așa-

numita *Secondary Neolithic Culture* a Britaniei. Urmele de cărbune scoase la iveală aici în 1950 și cercetate cu metoda radio-carbon indică o vechime între 2133 și 1573 î.e.n.

Stonehenge este construit în parte din blocuri de piatră din grezie terțiară, care se găseau în apropiere, în cîmpia de la Salisbury. Britanicii numesc aceste blocuri *sarsens*, pietre sarazine. În afară de acestea au mai fost folosite însă și așa-numitele „pietre albastre", care alcătuiesc cercul mai îngust și potcoava mai mică. Cercetătorul englez H. H. Thomas a descoperit că aceste pietre albastre provin din limita estică a munților Presly, din Wales-ul de sud, 213 kilometri depărtare în linie dreaptă de Stonehenge. Cum au fost transportate pietrele de la o depărtare atît de mare pînă aici în cîmpia Salisbury? Calea maritimă măsoară 609 kilometri, iar pe pămînt ar fi trebuit să străbată un drum de 274 kilometri. Arheologul englez Glyn Edmund Daniel spune pe drept cuvînt că transportul pietrelor albastre este o realizare tehnică uimitoare, de fapt cel mai lung transport la distanță pentru construcția unui monument megalitic, care poate fi constatat cu exactitate.

În total au fost descoperite în insulele britanice 200 cercuri de piatră. Prin măreția planului și realizarea ideii, toate sînt întrecute de Stonehenge și Avebury.

Avebury, o construcție megalitică încă și mai mare decît Stonehenge, se află la o depărtare de numai 22 kilometri. La început erau așezate aici în rînduri și cercuri peste 650 de blocuri de piatră. Însă în vremuri mai tîrzii multe din blocurile mari au fost luate. În parte au fost folosite la alte construcții, în parteau fost îngropate în evul mediu din exces de zel creștin.

Construcția de ansamblu de la Avebury este astăzi greu de recunoscut, întrucît satul Avebury s-a cuibărit direct în cercul de piatră. În centrul șesului se ridica o coroană de piatră din enorme plăci naturale. Fiecare monolit are circa 4 metri înălțime și 4 metri lățime și o grosime de 75 centi-

metri. În jurul acestui cerc se desfăşurau valul şi şanţul, şanţul întotdeauna în *interior* şi valul în *exterior*. În interiorul cercului mare se aflau două cercuri mai mici, care aproape că se atingeau cu părţile lor exterioare. Dintr-unul s-au mai păstrat cinci, din celălalt patru pietre. În mijlocul cercului interior de la sud se afla o piatră deosebit de înaltă, în cercul de la nord erau ridicaţi trei monoliţi.

La ce foloseau aceste enorme şi complicate creaţii ale unei vremi atît de îndepărtate? Oricît de întunecată ne apare istoria omenirii din timpurile acelea, două fapte pot fi totuşi recunoscute. După ce timp de 1.000.000 pînă la 600.000 de ani omul a fost vînător şi culegător de fructe naturale, pe la începutul paleoliticului timpuriu şi al epocii megalitice a început să domesticească animale, să devină sedentar şi să cultive pămîntul. Prin aceasta s-a mărit şi dorinţa de a înmormînta morţii mai fastuos şi mai sigur. Astfel iau naştere în întreaga regiune european-mediteraneeană marile morminte de piatră, domeniu în care Egiptul îşi „construise" un mare avans faţă de întreaga umanitate. A construi case de piatră pentru cei morţi — aceasta era o idee care se impusese pretutindeni în regiunile amintite. Odată cu ea se urmărea ca numărul morţilor să fie mai mare, să aparţină poate aceleiaşi familii sau aceluiaşi trib. Poate că predecesoarele acestor camere alcătuite din blocuri de piatră erau peşterile, iar arheologii au şi găsit în peşteri, pe suprafaţa întregului glob, depuneri funerare vechi de sute de mii de ani.

Faptul că oamenii îşi impuneau o osteneală atît de neînchipuit de mare pentru construirea acestor morminte megalitice demonstrează că voiau să păstreze în viaţa de dincolo mai mult decît numai osemintele morţilor lor. Mărimea mormintelor arată că ele foloseau şi ca locuri de cult şi că se credea în ceva care rămîne viu dincolo de moarte. O legătură, un raport, nu este posibil decît cu ceea ce este viu, de aceea trebuie să presupunem că cer-

titudinea în continuitatea vieţii după moarte a sufletelor şi credinţa în suflete erau vii în această uimitoare cultură megalitică.

La unele morminte megalitice mai noi, în piatra de închidere era practicată o gaură cel mai adesea rotundă, uneori ovală, menită să unească sufletul mortului cu lumea din afară. „Gaura sufletelor" servea poate şi pentru a-i aproviziona pe cei morţi cu alimente şi băutură. Şi astăzi mai pot fi găsite „găuri ale sufletelor" în case vechi din valea superioară a Ronului, în Elveţia franceză! Populaţia nu mai cunoaşte însă străvechea semnificaţie.

Stonehenge, Avebury, megaliţii din cultura Windmill-Hill şi celelalte mari construcţii de piatră nu pot să fi fost numai morminte. Dacă aceasta ar fi fost singura lor menire, atunci ar trebui să caracterizăm amenajarea generală drept complicată în mod absurd. Aceste impunătoare lăcaşuri au fost mai curînd sanctuare care s-au dezvoltat din cultul morţilor şi din idei religioase legate de cultul morţilor.

După părerea unor cercetători construcţiile uriaşe de pe insulele malteze sînt originea tuturor marilor creaţii megalitice. Faptul că Malta ar fi fost realmente un punct de iradiere pare foarte problematic. Întrucît construcţiile de acolo pot fi însă recunoscute limpede ca temple, ele vin oricum în sprijinul părerii că probabil pretutindeni în Europa apuseană au fost plănuite şi construite sanctuare tribale.

Cum a devenit mormîntul lăcaş de cult şi cum de au făcut lăcaşurile de cult — inclusiv bisericile noastre! — din nou loc mormintelor, aceasta este oglinda terestră a unei mari taine. Este un adevăr profund faptul că, sub toate aspectele ei, moartea se trage din viaţă şi viaţa din moarte.

Enigma menhirelor nu poate fi dezlegată nici ea decît sub aspect magic-religios. Oriunde se află în Europa aceste pietre, oamenii ce locuiesc în preajma lor cred în efecte miraculoase care se trag din piatră sau sînt legate de piatră. Profesorul Horst Kirchner de la Universitatea din Berlin

a colecţionat multe din aceste tradiţii vechi. O ţărancă bretonă a declarat că la un an după ce a atins menhirul St. Cado a dat naştere unui băiat voinic şi acelaşi lucru îl afirmau femei care fuseseră la această piatră. „Piatra lungă" de la Tiengen, Waldshut, se numea înainte *Chindlistein* („Piatra copilaşului"), fiindcă din ea scoteau moaşele noaptea noii născuţi. Despre „Piatra copilului" de la Unterwiddersheim, Büdingen, se povesteşte că dacă-ţi lipeşti urechea de bucata de stîncă auzi copiii ţipînd. Se spune că „piatra lungă" de la Sultzmatt, din Alsacia superioară, s-ar fi învîrtit într-o vinere mare, la clopotele de amiază, în jurul propriei ei axe şi fete tinere care au văzut-o s-au măritat încă în cursul aceluiaşi an. Noroc la nuntă ar aduce şi menhirele care se numesc în Germania pietre ale miresei. Adeseori menhirele sînt şi locuri de pelerinaj pentru bolnavi. În evul mediu unele dintre aceste pietre — ca „piatra lungă" de la Tiengen în Klettgau, „piatra lungă" de la Ober-Saulheim în Rheinhessen şi „piatra slăninii" de la Aschersleben — erau semne ale locurilor de judecată. Este de presupus că şi în urmă cu mii de ani se credea că pietrele cuprind ceva viu. În cîteva încăperi tombale ale culturii megalitice a fost descoperită cîte o piatră singuratecă în picioare. Arheologul Evans, care a săpat şi a scos la iveală cultura cretană, presupune că la origine coloana funerară grecească s-ar fi aflat în încăperea tombală şi că abia mai tîrziu i-ar fi fost mutat locul deasupra mormintelor. Ea avea o semnificaţie magică, pe care o aducea din „vremea încăperii tombale", fiindcă în ea se afla duhul mortului.

Putem presupune cu atît mai mult că menhirele nu au fost nici ele pietre funerare, ci că aveau o semnificaţie magic-religioasă. Cînd sufletul părăseşte mortul îşi caută un alt lăcaş, un alt trup. Acest alt trup era menhirul! El servea la primirea sufletului unui om care era înmormîntat în apropiere sau chiar foarte departe. De aceea există şi menhire aşa fel cioplite încît înfăţişează în formă brută un trup omenesc.

Cine se află în fața uriașului de piatră de la Sultzmatt, în fața pietrei prevăzută mai tîrziu cu o cruce de la Meisenthal, în fața menhirului de la Alberschweiler sau în fața celui mai mare megalit ridicat în picioare în Europa centrală, la Blieskastel, cine a văzut menhirele de la Carnac și Locmeriaquer, aceste oști de locuințe mute ale sufletelor omenești, pe acela îl cuprinde, cu o fatală putere, un gînd: oamenii culturilor megalitice care au ridicat în urmă cu 4000 de ani sau cu 5000 de ani aceste „pietre ale sufletelor", aveau o credință care „muta realmente munții din loc".

Europa occidentală

SEMNELE DE PE PIETRELE MEGALITICE DE LA MORBIHAN

„E limpede că pe tărîmul semnelor dolmenice bîjbîim total în necunoscut. Nu ne putem bizui în privința aceasta decît pe puterea noastră de observație, pentru ca în funcție de ea să tragem concluzii. Singurul nostru scop este setea arzătoare de a cunoaște. În ciuda imperfecțiunii mijloacelor noastre, am voit totuși să încercăm a pătrunde în domeniile spirituale și mistice ale foarte vechilor noștri predecesori și a le sesiza gîndurile ce le conduceau mîna". Marthe et Saint-Just Péquart et Zacharie Le Rouzic, Corpus des Signes gravés des Monuments Mégalithiques du Morbihan, Paris, 1927, p. 92.

Cea mai mare enigmă a monumentelor megalitice de piatră sînt ciudatele semne incizate. Plăcile masive de piatră și suporții dolmenilor, tocmai în regiunea Morbihan de pe coasta de sud a Bretaniei, au atras de decenii asupra lor interesul arheologilor din întreaga lume. Faptul că aceste semne sînt autentice și că aparțin efectiv epocii megalitice, nu mai poate fi pus astăzi la îndoială. Vreme de secole însă ele au rămas nedescoperite, fiindcă în parte sînt foarte greu de recunoscut. Marthe și Saint-Just Péquart ca și Zacharie Le Rouzic au lucrat la Morbihan 40 de ani, observînd și cercetînd pietrele. Cu toate acestea nu au recunoscut nici ei toate semnele de pe monumentele de piatră! Cît de mult se sustrag ochiului imaginile o dovedește următoarea întîmplare: pe o piatră

a dolmenului „Kerham" cercetătorii au descoperit cîteva semne.

În anul următor au revenit, pentru a-și fotografia descoperirea. Spre marea lor mirare n-au putut găsi nici cea mai slabă urmă de incizare. Însă unul dintre cercetători nu a renunțat și a observat monolitul vreme de mai multe ore. Dintr-o dată semnele au ieșit la iveală devenind tot mai limpezi. Deci la unele dintre aceste pietre sînt necesare condiții de luminozitate foarte precise pentru a deveni evidente. Renumitul dolmen *Table des Marchands* e împodobit cu un soare. Acest soare a fost însă negat și combătut în multe scrieri savante. Faptul se petrecea întrucît el nu apare decît între orele 16 și 17, în rest fiind pur și simplu cu neputință de recunoscut.

Cu vremea multe semne au dispărut datorită acțiunii intemperiilor, vîntului, schimbărilor de temperatură, mușchiului și ierburilor. Iar într-o bună zi nu se va mai recunoaște în general nimic din ceea ce au încredințat oamenii pietrei în urmă cu aproximativ 4000 de ani.

Nu numai bolovanii, ci și multe menhire prezintă aceste interesante incizii. Dar fiindcă menhirele sînt singure și expuse intemperiilor deosebit de mult, deseori tocmai la ele nu se mai vede nimic din aceste semne. Vîntul, furtuna și ploaia au șters orice urmă. Pe menhirul de la „Manio" se pot recunoaște frumoase și clare linii șerpuite, însă abia după înlăturarea pămîntului din partea lui de jos. Partea care iese din pămînt nu mai prezintă nici un fel de urme ce ar fi putut fi făcute de mîna omului.

La Morbihan toate semnele sînt *bătute*, nu săpate, ca în magdalenian, treapta de cultură a primei epoci a piatrei de acum 20.000 de ani. Sub loviturile de ciocan în granit, folosit cel mai adeseori pentru monumentele de piatră, rămîneau caneluri inegale. Din cauza aceasta claritatea liniilor avea de suferit. S-a stabilit că de cele mai multe ori ornamentarea se făcea înainte ca monoliții să fie așezați în locul ce le era destinat.

În peșterile magdalenianului din sudul Franței și nord-vestul Spaniei, în arta franco-cantabrică,

omul trebuia să reprezinte naturalist frescele şi sculpturile, pentru ca reproducerea şi animalul reprezentat să fie identice. Se credea că numai în felul acesta, prin acţiune asupra chipului sau sculpturii, puteai dobîndi putere şi asupra animalului reprodus. În schimb gravările monumentelor megalitice ne-au fost lăsate de oameni care găsiseră în cifrul reprezentărilor lor mari simplificări. Nu mai există artă aici, ci ne aflăm deja în prezenţa unor idei exprimate prin simboluri, prin desene de natura emblemei. Întrucît aceste simboluri au fost schematizate excepţional de mult, sînt pentru noi o mare enigmă. În marea majoritate a cazurilor sensul ideogramelor rămîne complet închis înţelegerii noastre.

Totuşi înţelesul cîtorva semne e limpede. Poate fi recunoscută securea, se pot recunoaşte sori, se văd ambarcaţiuni, care nu erau vădit deloc mici, cu prora şi pupa avîntate. Deseori se desprind foarte limpede din granit şerpi, poate fi recunoscut boul, există multe figuri geometrice şi chiar insecte. Fireşte că asupra interpretării cîtorva semne nu există nicidecum unitate între arheologi. Foarte des sînt reprezentate cefalopode, adică moluşte branhiate ce populează mările cum sînt calmarul, sepia sau caracatiţa uriaşă. Pe o piatră de pe *Allée Couverte du Lufang* cred a fi recunoscut molusca „Rondeletiola minor“ sau „melcul farfurie“ (*Spirula spirula*). Interesant este faptul că cefalopodele se găsesc numai pe „aleile acoperite“ din apropierea mării. Există însă şi dolmene în apropierea oceanului. De ce nu au imprimat niciodată oamenii epocii megalitice imaginea cefalopodelor în dolmene? Poate fi văzut undeva pe aceste pietre omul? De fapt omul se arată numai pe dolmenul *Petit Mont*. Şi nu se arată prea mult. E reprezentată numai imaginea celor două picioare; aceasta e tot ce ni se arată despre om. Poate sînt tălpile celui îngropat sub tamulus, fiindcă în jurul picioarelor sînt sugerate linii ce se aseamănă cu formele megaliţilor. Le „Roch Priol“ nu este un monument de genul dolmenelor. Pe *Dolmenul de la Mané Lud*“ par a se afla patru oameni. Dar nu

e sigur că formele gravate reprezintă efectiv oameni. Ele nu sînt de fapt decît cruci, cu cîte un punct rotund la vîrf. Poate că acesta e capul.
Cum anume vor fi arătat oamenii culturilor megalitice, cărei rase vor fi aparţinut, dacă erau blonzi sau bruni, cu pielea albă sau de culoare închisă, toate acestea nu le cunoaştem. Englezul Daniel presupune că ei nu aparţineau vreunui grup lingvistic indo-european ci unuia sau mai multor grupuri lingvistice mediteraneene. Însă ei s-ar fi putut asemăna tot atît de bine clienţilor unei cafenele de astăzi din portul Brest, pescarilor vreunui vas din portul St. Jean-de-Luz sau marinarilor din San Sebastian. Pentru că aceşti desenatori de vase de asalt şi cefalopode trebuie să fi fost mari navigatori, altfel nu şi-ar fi putut răspîndi, de la o coastă la alta a întregii Europe occidentale, modul lor de a construi şi reprezentările lor religioase. Şi trebuie să fi avut, dincolo de temerile morţii, o credinţă în viaţă tare ca piatra, altfel nu şi-ar fi putut aduna puterea de a umbla cu aceşti giganţi ai naturii ca şi cum ar fi fost jucării.
Există oare pe monumentele megalitice vreo scriere? Există vreo limbă care să fi fost exprimată figurativ? Există, poate, semne alfabetice?
În anul 1893 francezul Letourneau a constatat asemănări ale cîtorva semne cu alfabetele cele mai vechi. Letourneau a apelat, pentru comparaţie, la scrierea neopunică, feniciană, etruscă şi coptă. Cercetătorii noştri, cei doi Péquarts şi Le Rouzic au respins categoric această presupunere a unor „Inscripţii pe monumentele funerare de la Morbihan". Pînă în clipa de faţă nu există încă o piatră de la Rosette pentru „inscripţii megalitice" şi de fapt în cazul acesta nu se poate vorbi sub nici o formă de epitafuri.
Ce anume aveau de gînd, pentru a-i numi astfel, sculptorii dolmenici, este în linii generale limpede: desenele lor aveau o însemnătate rituală şi de cult. Poate erau îndrumări, poate precepte pentru comportarea religioasă. În particular totul pluteşte în enigmă. Mii de semne vor păli aici în sute de mii de ani, fără a fi dezlegate vreodată.

MARI, ORAŞUL MIRACOL

Începînd din 1933, arheologul francez André Parrot degajează pe Eufratul de mijloc un oraş vechi de 5000 de ani, care de 2000 de ani a fost pierdut şi uitat. Cetăţenii Mari-ului erau semiţi, ca şi babilonienii şi asirienii. Cultura lor ajunsese la un nivel pe care trebuie realmente să-l admirăm. „Fiindcă înainte de toate aici povestesc nu numai tăbliţele de lut, ci şi aceste ziduri pe care le-a mîncat incendiul şi pe care le-a adus la lumină sapa, povestesc lespezile de piatră ale pardoselilor uzate de mii şi mii de picioare. Încă niciodată pînă acum nu a fost atît de vie arhitectura antică." — André Parrot, Le Palais, *Paris, 1958, P.6.*

O statuetă fără cap, culeasă de beduini, a dus la cea mai mare descoperire arheologică din ultimii 20 de ani în orientul apropiat. De milenii zăcea Tell Hariri, neatins şi într-o singurătate de moarte, pe Eufratul de mijloc. Nimeni nu bănuia că sub această ridicătură se afla unul dintre cele mai vestite oraşe din al 3-lea mileniu î.e.n. Era o movilă neînsemnată în Siria de răsărit, în apropierea graniţei cu Irakul, la aproximativ 9 kilometri de Abu Kemal.
Săpăturile au fost organizate la iniţiativa foarte merituosului orientalist René Dussaud şi au fost finanţate din mijloacele muzeelor naţionale franceze şi ale Ministerului Educaţiei.

La 14 decembrie 1933 a început să se sape pe Tell Hariri. Încă din primele minute, pe cînd suprafaţa pămîntului se desfăcea sub cele dintîi lovituri de sapă, au ieşit la lumină statuete. La 23 ianuarie 1934, deci la numai 40 de zile de la începerea săpăturilor, au fost găsite mici sculpturi care reprezentau trei personalităţi importante. Este vorba de Lamgi-Mari, regele, Ebih-il, cel mai înalt funcţionar al oraşului şi de Idi-Nârum, poate bărbatul căruia îi era încredinţată aprovizionarea oraşului Mari cu cereale. Aceste statuete purtau semne de scriere şi astfel a fost dezlegat unul din cele mai mari mistere ale istoriei vechi orientale. Se ştia acum că fusese găsit un templu al zeiţei Iştar şi se ştia încă şi mai mult. Sub Tell Hariri zăcea pierdut şi aproape legendarul oraş Mari!
Descoperirea statuetei regelui Lamgi-Mari a fost de o importanţă deosebită, fiindcă suveranul purta numele oraşului oarecum pe corp. În partea din dreapta a spatelui şi în spatele braţului drept era gravat următorul text: „Lamgi-Mari, rege în Mari, marele Patési de la Enlil, şi-a închinat statueta lui Iştar".
În anii 1934 pînă în 1937 a fost degajată o mare parte a templului lui Iştar, în total 4000 de metri pătraţi, pînă la o adîncime de 6 metri. Săpăturile unor ruine atît de vechi trebuie întreprinse cu foarte multă grijă. Terenul e săpat cu prudenţă, centimetru cu centimetru. Pămîntul este în parte cernut şi îndepărtat în coşuri. Cînd te gîndeşti cît de anevoioasă este o asemenea degajare, nu poţi să nu te arăţi surprins că aici, la Tell Hariri, au fost îndepărtaţi în trei ani 24.000 metri cubi de pămînt! Remarcabilul arheolog francez André Parrot a însemnat diferitele straturi ale oraşului-miracol cu litere. Sus de tot se află stratul de ruine *a*, iar mai jos *b*, *c*, *d*, *e*, *f*. Judecînd după stratul *e*, ne dăm seama că templul lui Iştar s-a menţinut foarte multă vreme. Era construit din cărămizi brute. Podelele erau făcute din stuc gletuit. Miezul templului îl constituia „cella", sub forma unei încăperi cu vatră. În lunga încăpere, altarul era ridicat pe o latură scurtă. Pe latura lungă, pe cît cu putinţă mai

departe de sanctuar, se afla intrarea. La aceasta se alăturau încăperi pentru preoţi şi pentru administrarea templului. Întregul lăcaş sacru se asemăna unei case orientale cu curte amenajată spre interior. André Parrot a descoperit în curtea templului o serie de putini, aşa-numitele „barcaze", două în stînga şi cinci în dreapta uşii. Aceste recipiente serveau pentru ritualurile legate de sacrificiul băuturii.

Încăperea principală, cella, trebuie să fi jucat un rol mare în templu şi era ţinută la mare cinste. Ea era concepută cu o grijă neobişnuită. Ştim aceasta întrucît Parrot a descoperit aici obiecte foarte ciudate. În pămînt fuseseră bătute pene de bronz, al căror capăt superior era cuprins într-o montură de bronz cu tijă. La acestea se adăugau mici plăci patrulatere din lapislazuli, din piatră albă sau argint. Aşa cum punem noi astăzi pietre de fundament, tot astfel băteau arhitecţii de la Mari „pene de temelie". Era o ancorare în pămînt care avea însemnătate protectoare şi religioasă. Din cele 13 pietre de temelie ale construcţiilor templului, 7 se aflau în cella, ceea ce denotă marea sfinţenie a încăperii.

Locuitorii oraşului Mari ofereau zeităţilor lor statuete. Micile figuri erau aşezate de-a lungul pereţilor, pe poliţe. Ele erau modelate din piatră roşietică, din calcar sau din alabastru alb şi măsurau de cele mai multe ori 15 pînă la 20 de centimetri. Cele mai mari aveau circa 50 de centimetri.

Cunoaştem însemnătatea acestor statuete?

Oraşul Mari avea o populaţie foarte religioasă şi astfel cetăţenii comandau mici statuete care urmau a servi zeului sau zeiţei lor. Ele se aflau ca figuri în sanctuare şi puteau primi tot binele de la zeitate. Mîinile lor erau împreunate a rugăciune. Astfel trebuia să le vadă divinitatea.

Este extrem de interesant ce anume relatează Parrot asupra asemănării de portret a reprezentării. Supuşii şi înstăriţii cetăţeni ai oraşului nu se mulţumeau pur şi simplu cu nişte înfăţişări plastice oarecare ce urmau să-i întruchipeze şi care puteau fi schimbate după plac. Ei pretindeau ase-

mănare. Este sigur că ei pozau ca model artistului într-un atelier oarecare al orașului. Astfel se face că ne aflăm în fața adevăratului chip al multor oameni din Mari, bărbați cu părul lung sau cu capul tuns, bărboși sau rași, războinici și guvernatori ai orașului stat, în veșminte cu adevărat minunate, fete și femei cu expresia excepțional de vie. Vedem stînd în picioare sau șezînd oameni ai unei epoci de acum 4000 pînă la 5000 de ani, în atitudinea pe care o luau în fața zeității și cu expresia credinței lor pătimașe. Ei privesc în veșnicie cu ochii lor mari, cu pupilele de un negru adînc. Le vedem pieptănăturile elegante, le admirăm îmbrăcămințile, le recunoaștem zîmbetul aproape totdeauna încrezător, ne aflăm în fața uneia din cele mai mari comori ale lumii! Este imaginea vieții și a uimitoarei arte a unui popor semitic care a creat aici la Eufrat, într-o vreme atît de timpurie, o cultură excepțional de rafinată. Un bărbat și o femeie șed strîns laolaltă, el îi ține aproape afectuos brațul chiar lîngă mînă. Deși sculpturii îi lipsesc capetele, mai putem recunoaște încă în piatra izvorîtă din viață marea dragoste care îi unea pe acești doi oameni. „Îndrăgostiții fără chip și fără nume", spune André Parrot. Oamenii din Mari aveau și umor. Ei știau să rîdă și să glumească. O pereche de clovni muzicanți ne privesc rîzînd, cu aceeași atemporalitate cu care și-au purtat în eternitate cuvioșii cetățeni ai Mari-ului evlavia și credința lor în Astarte.

Un popor semitic care poseda încă de acum 5000 de ani forme de viață atît de excepțional cultivate și o religie cu o dezvoltare atît de superioară, nu este însă ceva de la sine înțeles. În prima jumătate a celui de al treilea mileniu, întreaga Mesopotamie era un pămînt sumerian. Sumerienii nu erau semiți. Începuturile culturii lor ajung pînă în mileniul al 4-lea, iar raza stilului lor de viață cuprindea întreaga Mesopotamie de sud. Se știe ce descoperiri uimitoare au fost aduse la lumina zilei în orașele sumerienilor. Ur, Eridu, Larsa, Uruk, Lagaș, Suruppak, Kiș, Esnunna, Upi — iată cîteva din cele mai renumite așezări mesopotamice. Cercetarea

modernă numește în istoria mesopotamică prima jumătate al celui de al 3-lea mileniu „perioada dinastică timpurie". Semiții se afirmă abia la sfîrșitul acestei epoci. Prin aceasta cultura sumeriană nu apusese. Spiritual și cultural sumerienii au rămas conducători. Semiții însă aveau o mai mare putere de rezistență! Ei aveau și un mai viu temperament. În jurul anului 2600 semiții au preluat puterea prin dinastia Akkad. Nou întemeiatul oraș a devenit centrul lumii. De la sumerieni învățaseră să folosească scrierea cuneiformă Astfel. semiții și sumerienii s-au contopit. Unii au adus o mai mare energie vitală, ceilalți arta lor superioară, strălucitul lor meșteșug și gustul lor rafinat. Din întreaga cultură babilonico-asiriană, din existența foarte înzestraților semiți, răzbat mereu vechile forme sumeriene. Astfel, semiticul oraș-regat Mari a preluat și el mult de la sumerieni. Cu toate acestea a dezvoltat însă și un stil propriu. Cu 3000 de ani î.e.n. el era uimitor de departe în construcții, în creația artistică, în religie; în toate manifestările sale de viață.

Cel mai mare miracol de la Mari este palatul. Este cea mai uimitoare realizare arhitectonică a orientului de la începutul secolului al doilea î.e.n. Acest palat din povești a fost dezvelit de André Parrot. Au fost aduse la lumină 300 de încăperi, coridoare, curți, un uriaș complex ce se întinde pe o suprafață de aproximativ un hectar.

De bună seamă s-a lucrat mult la acest palat și el s-a închegat din diferite sisteme de curte. Este sigur că atunci cînd arhitecții Mari-ului și-au început uriașa lor operă, nu exista un plan ferm. Palatul este locuință regală, cetate, depozit de provizii, reședință guvernamentală, centrală administrativă și, înainte de toate, simbol al puterii regale. Cunoaștem pînă și numele regelui care a pus să-i fie împodobit castelul cu minunate picturi murale. El se numea Zimrilim. După cum am învățat din săpăturile ultimilor 40 de ani, picturile murale sînt în țara celor două fluvii o artă străveche. Încă din timpuri foarte de demult fusese dobîndită în pictura

 murală o înaltă pricepere tehnică. Frescele lui Zim-

rilim au luat naştere din această veche tradiţie mesopotamică. André Parrot subliniază că printre resturile imaginilor murale din palatul lui Zimrilim sînt cuprinse fragmente ale unei procesiuni cultice ai cărei participanţi poartă în trăsăturile obrazului ca şi în port caracter străin, vest-semitic.

Pînă acum au fost dezgropate de sub Tell Hariri în total cinci temple. Au fost dezvelite resturile unui zikkurat, adică ale unui turn, aşa cum îl cunoaştem din Babilon. Au fost găsite în palat vase şi ulcioare rituale, ornate cu lei, mari recipiente de lut, o sală de clasă cu 28 de bănci de piatră, ba chiar şi tăbliţele din scoici, materialul de scris al şcolarilor. Pe mici cilindre de piatră sînt reprezentate scene cu oameni în luptă cu animale, îmblînzirea de către Ghilgameş a unor monştri ce se cabrează, corăbii şi un ospăţ. În curtea palatului a fost descoperit relieful unei zeiţe care inspiră parfumul unei flori, adîncită cu totul în desfătare! Iar una din cele mai frumoase statui este poate zeiţa care împarte apă, zeiţa fecundităţii din cel de-al 18-lea secol î.e.n., înaltă de 1,49 m şi modelată din piatră albă. Ochii erau împliniţi din pietre scumpe, părul era împletit şi vopsit într-o culoare roşietică şi purta şase rînduri de coliere.

Dacă sub Tell Hariri n-ar fi fost găsite decît templele, palatul, statuetele, casele şi zidurile oraşului, ştiinţa noastră despre vechiul orient ar fi fost deja nespus de îmbogăţită. Mari a mai dat însă la iveală o comoară care este aproape inepuizabilă şi care ne povesteşte supraabundent cultura, viaţa cotidiană şi istoria acestor oameni unici în felul lor şi despre legăturile pe care le aveau cu oraşele-regate ale vremii de atunci.

În palatul regelui Zimrilim a fost descoperită arhiva de stat din Mari, 20.000 de tăbliţe de lut scrise! Era corespondenţa politică şi particulară a ultimului rege de la Mari, Zimrilim. O bună parte a scrisorilor provine însă şi de la Şamşi-Adad I din Asiria. El îi dă îndrumări fiului său Yasmah-Adad. Acest Yasmah-Adad a domnit o vreme la Mari din însărcinarea Asiriei şi a fost în cele din urmă înlocuit de moştenitorul de drept al tronului, Zimrilim.

Ne dăm seama că regii aveau în permanență grija războiului, că porunceau să fie asediate orașe întărite, că făureau pacte de apărare, că oamenii erau duși în sclavie. Dacă un oraș se apăra multă vreme, se putea întîmpla ca întreaga populație să fie dusă în sclavie de cuceritori. Cînd a fost luată cetățuia Sibat, cuceritorii prinseseră atîția oameni încît de acum înainte s-au putut sluji de sclavi și soldații obișnuiți. Cînd regele Samși-Adad a luat orașul Mari, a ordonat ca tinerele fiice ale lui Iahdunlim să fie duse în casa fiului său. Acolo a pus să fie crescute, a poruncit să fie instruite ca muzicante și a dat fiului său sfatul de a le pune să cînte acolo unde îi place.

Pe o altă tăbliță Samși-Adad îi scrie fiului său Yasmah-Adad: „Hotărîsem să păstrezi la tine pe fiii lui Vilanum pentru cazul de mai tîrziu al încheierii unui pact cu ei. Întrucît acum știu că nu se va ajunge la nici un tratat cu Vilanum, pune să-i prindă pe fiii lui și să fie uciși chiar în aceeași noapte. Să nu fie ceremonii cu prilejul acesta și nici un doliu. Să li se pregătească gropile, să fie uciși și îngropați. Ia-le podoaba capului și veșmintele, banii și aurul și trimite-mi femeile lor. Pe cele două muzicante ține-le la tine. Slujnicele lui sametar să pui să-mi fie aduse aici. Îți trimit această tăbliță de lut în luna Tirum, în a 15-a zi seara".

În tăblițe este amintit de mai multe ori Dumnezeu. Este *un* Dumnezeu. Poate că era zeul principal din Mari, care se numea Dagan. Amintit este și un zeu Itur-Mer, iar în orașul învecinat Terqa, un zeu Ikrub-il. Îl găsim deci și aici, la Mari, pe zeul semiților „Il" sau „El", care mai tîrziu va domina vechiul testament. Asupra războiului și a păcii, ca și a întregii vieți a cetățenilor din Mari hotăra însă zeița Iștar. Întrucît fără încuviințarea zeilor nu se putea întîmpla nimic, se încerca să se obțină prevestiri prin jupuirea animalelor de sacrificiu, pentru a cerceta voința zeilor. Spectatorii sacrificiului erau chemați pentru chestiuni particulare și pentru hotărîri importante de stat. Ei trebuiau să plece chiar și la război. Ca la cele mai vechi popoare producătoare de cultură ale pămîntului, șar-

pele juca evident şi la Mari un rol. Pentru a tălmăci viitorul trebuia procurat numai un anumit fel de şarpe, numit *zarzar*. Regele Samşi-Adad a amînat o campanie pentru că voia înainte să mai aducă o jertfă şi pentru că înainte de a începe războiul mai trebuia executat „cultul băii". Din pricina unui sacrificiu al morţilor a pornit la drum pînă în oraşul natal Terga.

Toate acestea reies din cele 20.000 de scrisori incizate cu scrierea cuneiformă, găsite în palatul de la Mari. Ştim cum au fost construite aici nu numai case, temple şi palate, ci aflăm de canale, de îndiguirea rîurilor, de creşterea oilor şi a vitelor şi de primejdia animalelor de pradă. Leii nu trebuiau omorîţi întrucît regele Zimrilim preţuia aceste animale în chip deosebit. Odată a pătruns un leu în oraş. A fost găsit pe acoperişul unei case! Cetăţenii au hrănit animalul pînă cînd regele a hotărît ce trebuie să se întîmple. În cele din urmă leul a produs panică în întreg oraşul. Totuşi nu a fost ucis. Comandantul oraşului a prins fiara într-o cuşcă şi a trimis-o cu corabia la Mari.

Însă jocul lui Zimrilim cu leii a avut într-o bună zi un sfîrşit brusc. Hamurabi, care a guvernat de la 1728 pînă la 1686, acest mare rege şi legiuitor din Babilon, al cărui imperiu cuprindea în cele din urmă întregul Babilon, Asiria şi Mesopotamia, a lovit într-o noapte năpraznic. El a învins pe regele Zimrilim şi a nimicit oraşul în anul 1695 î.e.n. atît de temeinic, încît nu şi-a putut reveni nicodată din această lovitură. Marii artişti din Mari au încetat să ciopleascä, să picteze şi să construiască. Rîsul oamenilor s-a şters. În acest „Paris de pe Eufrat" meşteşugul de a croi veşminte frumoase a fost uitat. Viaţa care avea aici atît de mult farmec, s-a stins pentru toate timpurile. Abia acum, în secolul nostru iese din nou la lumină. Mari este un atît de inepuizabil lăcaş de cultură, încît la ora actuală încă se mai sapă aici!

Sardinia

CELE 8.000 DE TURNURI ALE SARZILOR

Închişi pe insula lor, expuşi atacurilor multor popoare, oamenii au construit în Sardinia turnuri peste turnuri. Enigma acestei culturi vechi de 3000 de ani şi a foarte înzestratului ei popor e pe cale a fi dezlegată abia în vremurile din urmă.

„Numeroase asemănări dintre cultura sardă şi cea egeică, dovedesc că lumea egeică a lăsat aici urme limpezi cu multe secole înainte ca fenicienii să fi venit pe insulă". — Christian Zervos, La Civilisation de la Sardaigne, *Paris 1954.*

O insulă săracă, fierbinte, pe dealurile, munţii şi văile căreia pluteşte o mare singurătate, aceasta este Sardinia. Simţi pustietatea avidă de apă, liniştea grandioasă şi nu vezi um om cale de kilometri. E un peisaj necrezut de aspru!

Sardinia, care odinioară alcătuia acelaşi pămînt cu Corsica, are o vîrstă excepţional de înaintată. Insula e mai bătrînă ca Alpii, mai bătrînă ca întreaga Italie. Ea se înalţă din ape ca rest al unui continent care în cea mai mare parte s-a dus la fund. Aceasta se petrecea în urmă cu cîteva sute de milioane de ani, multă vreme înainte ca peninsula italică să iasă la suprafaţă. Un pămînt din Marea Tireniană pe care geografii îl denumeau Tirenis a dispărut odinioară sub ape.

Sardinia, însă, a rămas. Te afli aici pe o fărîmă de pămînt din vremi inimaginabile. Nu sudul însorit

e acesta. Acesta e, vara, soarele sudic lipsit de milă. Aici, pe insula aceasta tragică, soarele arde de parcă ar voi să te prăjească. Aceste stînci de granit, aceste stînci de bazalt abrupte, aceste grandioase singurătăţi de munte şi această melancolie ce pluteşte peste tot locul te pătrund imediat. Nici o clipă nu ai senzaţia că te afli în Europa!

Aici domnesc vînturile Africii, fiindcă nici un pămînt protector nu se ridică între insulă şi Sahara. Stîncile de granit şi de gneis din răsăritul insulei se înalţă ameţitor spre cer, ca nişte pereţi vertiginoşi şi adeseori suspendaţi. Apele albastre, întunecate, izbesc cu tunet în aceste ziduri uriaşe ale naturii. Atît sînt de duşmănoase faţă de om titanicele ţărmuri de piatră încît de multe ori, pe distanţe lungi, nu oferă nici un sprijin mîinii căutătoare a naufragiatului. Căci marea le-a spălat pe dedesubt. N-au mai rămas decît golurile adînci, în care apa geme şi tună. Şi apoi iarăşi există ţărmuri uitate în singurătate de moarte, cu nisipul alb ca zăpada, turnuri groase de pază de pe vremea ocupaţiei arabe, păduri de plută, flori pe care nicicînd nu le-ai mai văzut, bărbaţi scumpi la vorbă cu inimile dogoritoare, asemenea unor cavaleri din cărţile cu poveşti, femei cu ţinută regească şi totodată smerenie de madonă. Şi mai vezi ulcioare frumoase ce par a pluti prin peisaj, purtate pe capetele mîndre ale fetelor, care mai poartă încă şi astăzi fuste lungi şi bluze albe, iar duminica veşminte multicolore.

Multe popoare au stăpînit aici. Dar de rămas, de fapt, n-a rămas totuşi decît preistoria. A rămas piatra, turnul străvechi, această cea mai mare enigmă a insulei, ceea ce se cheamă *nurage*.

Sardinia are forma unui picior sau a unei sandale şi de aceea a fost numită de greci *ihnousa* = urma piciorului sau *sandaliotis* = sandală. În timpul epocii glaciare, care a ţinut pînă la aproximativ 8000 de ani î.e.n., insula a fost cu siguranţă nelocuită. Nu s-a găsit nici o aşezare paleolitică în care omul să-şi fi lăsat urma. Abia în neolitic, aşadar în era nouă, care durează de la 4000 pînă la 2000 î.e.n. şi-a făcut omul apariţia aici. De unde vor fi venit aceşti cei dintîi imigranţi şi cum vor fi arătat, nu

ştim. Se presupune însă că nu era vorba de indogermani. Insulele Mării Mediterane au fost populate treptat, începînd cu secolul 5 î.e.n. Aceşti primi navigatori veneau din răsărit şi vîsleau sau lopătau spre apus. În Sardinia locuiau în peşteri, în goluri de stîncă sau în colibe de paie, cel mai adeseori în ţinuturi plane şi la început întotdeauna în apropierea mării, a lacurilor sau a rîurilor. Multe din măreţele peşteri ale Sardiniei au dat la iveală resturi ale acestor curajoşi imigranţi şi ale uneltelor lor.

O a doua imigrare — de bună seamă din Asia — a adus pe insulă unul dintre cele mai interesante popoare de pe pămînt, pe care îl vom numi, după turnurile ei, „nuragieni". Spre deosebire de omul neolitic, acest popor poseda de la bun început cunoştinţe mari în domeniul arhitecturii şi o cultură încă de atunci superioară. Aceşti „nuragieni" au debarcat în veacul al 3-lea pe ţărmul de răsărit şi au ridicat pentru întîia oară pe insulă turnuri circulare cu ziduri înclinate, din pietre naturale.

În cele din urmă, aproximativ la 1400 î.e.n., a mai venit şi un al treilea popor, sarzii sau shardena, posibil un popor pornit tot din Asia, care a adus cu el o cultură deja urbană şi s-a amestecat cu imigranţii de mai înainte.

Înainte vreme se înălţau pe insulă cel puţin 8000 de nurage. 6500 dintre aceste ciudate turnuri se mai află încă şi astăzi, sparte sau în ruine. În stare bună s-au păstrat doar foarte puţine.

La ce foloseau aceste turnuri? Din care parte a lumii a fost importat modelul lor? Venea ideea din Spania, din Africa, din orient?

Nu cunoaştem limba vorbită de nuragieni. Ei nici nu ne-au lăsat vreo istorie scrisă, fiindcă din păcate nu aveau scriere. În această formă şi într-un număr atît de mare, turnurile megalitice pot fi găsite doar în Sardinia. După dialectul vorbit în respectivele părţi ale insulei, sarzii le numesc *nurakes*, *nuraxis*, *nuragies* sau încă şi în alte variante. Profesorul Giovanni Lilliu, cel mai însemnat cercetător al vechilor construcţii sarde crede că denumirea provine dintr-o limbă pre-indoeuropeană, *nura*

sau *nurra*. În interiorul Sardiniei aceasta înseamnă „grămadă" sau „golitură". *Nur-aghe* are oarecum înţeles de „coloană goală pe dinuntru" sau „turn gol".

Construcţia e făcută din pietre naturale brute, dispuse în straturi care dau forma turnului cu pereţi înclinaţi. Unele dintre aceste turnuri au o înălţime de doar cîţiva metri, cîteva se înalţă însă singuratice şi enigmatice pe cerul albastru închis al Mediteranei pînă la o înălţime de 20 de metri! Pereţii sînt groşi de 2 pînă la 5 metri! Turnurile mai scunde au în interior o singură încăpere, cele mai înalte sînt împărţite în trei etaje. Ele nu erau nici sanctuare, nici morminte, ei serveau la apărarea unui popor atacat fără încetare. Sardinia nu a fost niciodată complet unificată politic. Fiecare grup sau trib era guvernat de un şef. Turnurile le erau destinate lor ca locuinţă şi garnizoană. Cu timpul, aceste turnuri au fost înglobate în lucrări de fortificaţii mai mari iar în vremi de restrişte puteau oferi adăpost la cîteva sute de oameni. Ligurii, fenicienii, cartaginezii şi în cele din urmă romanii au atacat insula fără încetare, iar sarzii trebuiau să lupte întotdeauna. Ei au luptat întotdeauna şi cu toate acestea întotdeauna au fost învinşi.

Dacă duşmanul reuşea să pătrundă în turn, moartea îl mai pîndea încă şi acolo. Erau construite în el uşi ce dădeau în fundături cufundate în întuneric beznă, coridoare oarbe, tot felul de curse. Iar nuragienii aflaţi la pîndă, înarmaţi cu arc şi săgeţi, cu suliţe şi paloşe, se năpusteau din întunericul dinlăuntru şi ucideau tot.

Un acoperămînt plan aflat la înălţimea turnului, destinat supravegherii şi apărării, înconjurat de un parapet făcut poate din lemn, iar mai tîrziu dispozitive ieşite în afară pentru aruncarea pietrelor şi a proiectilelor făceau însă pătrunderea deosebit de periculoasă. Foişoarele sarde de apărare sînt primele instalaţii militare de acest fel în întregul bazin al Mării Mediterane!

Turnurile din vremurile cele mai vechi, datînd de la aproximativ 1500 î.e.n., pot fi recunoscute după zidurile lor exterioare foarte înclinate. Nuragele

de mai tîrziu sînt mai abrupte. În perioada timpurie a fierului, între 1000 și 500 î.e.n. construirea turnurilor nurage se afla în plină înflorire. În cele din urmă sarzii au ridicat cetăți întărite de proporții mari, fiindcă dinspre coaste amenințau atacurile punilor semiți ... Profesorul Lilliu spune că păstorii și războinicii insulei trebuiseră să fi sîngerat mult pentru libertatea lor politică. Acești oameni încă și astăzi atît de simpli, de naturali și de eroici erau zi de zi în primejdie de a-și pierde libertatea. Astfel, războiul de apărare a devenit pentru ei un fel de religie. Obișnuiți și așa, dintotdeauna, cu viața săracă, oamenii au devenit duri, modești, excepțional de dispuși să se ajute unii pe alții. Între 600 și 250 î.e.n. au construit ultimele nurage. Ele au sfîrșit prin a folosi ca ascunzători, fiindcă în anul 231 romanii cuceriseră în sfîrșit insula. Guerilierii sarzi se ascundeau în cele mai depărtate turnuri ale sălbaticului lor peisaj. Însă romanii îi urmăreau necruțători, fără milă, cu cîini de vînătoare dresați.

În provincia Cagliari, numită astfel după capitala insulei, se află de peste 2000 de ani o înălțime cunoscută între sarzi sub numele de „Su Nuraxi". În anul 1940 au fost întreprinse aici cîteva sondaje. În 1951 — arheologul Lilliu a început săparea organizată a uneia dintre cele mai interesante așezări preistorice ale Europei.

M-am aflat acolo, în șesul de la Barumini, și am contemplat această minune singuratecă și goală de oameni. Totul e liniștit. Toate zac dezvelite, o fortificație puternică cu turnul central originar, patru turnuri de cult adăugate mai tîrziu, masivele ziduri exterioare și în fața lor un întreg sat, ruine de piatră ale unor case rotunde ...

Apoi l-am vizitat pe profesorul Lilliu. Pe cea mai mare înălțime a capitalei Cagliari se află mica, liniștita și harnica universitate la care Lilliu ocupă importanta catedră arheologică. „Am săpat cinci ani, din 1951 pînă în 1956. Am trimis la laboratorul Muzeului național din Copenhaga o bucățică de lemn dintr-o grindă din încăperea de jos a turnului central. Prin metoda carbon-14 danezii au stabilit vîrsta

acestui lemn. Astfel încît acum știu că acest prim turn a fost construit la 1270 î.e.n. Trebuie avută în vedere posibilitatea unei greșeli de calcul de 200 de ani mai devreme sau mai tîrziu. Într-o a doua fază au luat ființă cele patru turnuri exterioare, iar într-o a treia au fost consolidate turnurile și zidurile. Faptul s-a petrecut, probabil, pentru a rezista berbecilor de asediu ai cartaginezilor. Am găsit foișoare de apărare, vetre, puțuri pentru jertfe rituale, recipiente mari de piatră pentru frămîntatul aluatului, ghiulele de piatră care puteau fi aruncate asupra asediatorilor, pietre de moară, recipiente în formă de troacă pentru cereale măcinate, pietre de șezut, instalații pentru coacerea pîinii și urmele diferitelor feluri de meșteșuguri din vremea mai tîrzie a acestui oraș întărit."

„Săparea cetății și a așezării, deasupra căreia zăceau cinci metri de pietriș, ruine și mii de metri cubi de pămînt, trebuie să fi cerut eforturi mari în acest loc fierbinte", spun eu. Lilliu privește modest la o lucrare care se află în fața lui și nu răspunde nimic.

Numai cine a cunoscut Barumini din proprie experiență, acolo în șesul fierbinte dintre dealurile singuratece, singurele care au văzut viața de altădată, numai cine cunoaște pămîntul tare, mistralul arzător, uscăciunea și toată această melancolică țară care opune rezistență oricărei munci, va putea aprecia cum se cuvine performanța arheologului.

Într-o zi, în secolul al 6-lea î.e.n., după un lung asediu al oștilor cartagineze, Barumini a fost înfrînt, garnizoana nuragiană a fost distrusă, locuitorii satului cuprins de flăcări au fost alungați. Dar în secole mai tîrzii tenacii sarzi s-au întors și s-au așezat iarăși între ruine, trăind mai departe cu aceleași obiceiuri și în același fel ca în vremea mare a culturii și gloriei lor.

Întrucît nuragienii nu cunoșteau scrierea, învățații au încercat să deducă limba lor cea mai veche din asemenea denumiri care nu s-au schimbat timp de secole, ba chiar de milenii. Este vorba mai ales de nume de așezări, de nume de animale, plante, munți și rîuri. Astfel se crede că nuragienii au venit

din Asia, fiindcă există pe insulă expresii care ar putea proveni din Altai, din Mesopotamia, din Azerbaidjan, din Caucaz, din Nuristan, din Cazahstan, sau chiar din Tibet şi Sinkiang.

În interiorul lor însă turnurile prezintă asemănări cu construcţii egeice, în mod cert cu Tir şi Micene şi în general cu stilul creto-micenian. Viaţa spirituală şi multe obiecte ale culturii materiale a sarzilor corespund în cele mai multe privinţe culturii egeice din Creta, din insula Cipru sau din Grecia.

În afară de turnurile ei minune, Sardinia ne-a mai făcut un dar, în faţa căruia sîntem muţi de uimire. E vorba de o moştenire culturală unică, fără precedent. Este excepţionala artă a bronzului a acestui popor foarte înzestrat, arta unor oameni care erau nu numai războinici, ci şi creatori geniali ai unor statuete necrezut de fine.

Emoţionante şi fascinante sînt aceste figuri! Ele ne privesc vii, pline de o încordată atenţie. Ele sînt unice şi incomparabile. Ele sînt singure în frumuseţea lor, despărţite de noi prin 2800 de ani şi totuşi atît de aproape nouă. Într-un fel enigmatic şi greu explicabil, ele sînt cu adevărat neliniştitor de moderne.

Sardinia

O MAMĂ DIVINĂ ŞI COPILUL EI, CU 800 DE ANI ÎNAINTE DE CRISTOS

Cultura preistoric-nuragică a bronzului din Sardinia nu este comparabilă cu nici o artă din Occident. Micile statuete au luat naştere dintr-o religiozitate fierbinte şi-l fascinează şi astăzi pe fiecare vizitator al muzeului din Cagliari.

„În fruntea panteonului nuragic se află marea zeiţă. Toate reprezentările ei figurate pornesc de la fecunditate şi apă. A fost închipuită cînd cu un coş plin cu fructe pe cap, cînd îmbrăţişînd un copil, cînd purtînd tot pe cap un ulcior sau ţinînd pe genunchi o divinitate mică lipsită de viaţă, ucisă de o putere duşmană. Zeiţa stăpîneşte mereu naşterea şi creşterea tuturor fiinţelor, fertilitatea pămîntului, sfinţenia apei sau veşnica reînnoire a naturii darnice şi inepuizabile.“ Christian Zervos, La civilisation de la Sardaigne, *Paris 1954.*

Muntele, izvorul şi pomul — aceştia sînt cei mai vechi martori ai naturii în locurile sfinte ale omenirii. La sarzi religia trebuie să fi jucat un rol foarte mare încă de la 2000 î.e.n. sau poate şi mai de mult. Arheologii au găsit în întreaga insulă urme de locuri de cult, care se aflau totdeauna sub cerul liber. Aceste locuri sfinte se aflau totdeauna pe stînci sau pe înălţimi, în apropierea fîntînilor şi a izvoarelor şi în păduri. Altare se găseau pe vîrfuri de munte, pe dealuri sau în grote, întotdeauna în apropierea unui izvor, în apropierea apei curgătoare, simbolul rodniciei. Muntele sfînt, apropierea de Dumnezeu,

locurile înalte — toate acestea sînt gînduri pe care omenirea le-a purtat din cele mai vechi timpuri ale epocii de piatră, din miile de secole ale preistoriei pînă în epoca noastră istorică.

„Muntele cosmic" este în Mesopotamia o reprezentare străveche. Popoarele antice credeau de multe mii de ani că anume copaci şi stîlpi duceau la fiinţa supremă, că ei alcătuiau miezul lumii şi că deasupra lor se afla steaua polară. Grecii au regăsit muntele cosmic în Olimp. În Vechiul Testament el este muntele Sinai. Munţi înalţi, ale căror vîrfuri pătrund în nori, erau lăcaşuri ale lui Dumnezeu şi în vechea China; şi tot astfel Fuji-no-yama în Japonia, unele înălţimi în Finlanda, în Creta, la fenicieni şi în toată Mediterana. Turnul Babel, circurile Mesopotamiei, nu sînt altceva decît simboluri ale munţilor cosmici. De aceea vechii locuitori ai Sardiniei, paleosarzii, trăiau şi ei în lumea de idei a sfinţeniei unor astfel de înălţimi. Ei credeau în puterea magic-religioasă izvorîtă din locurile înalte şi aşezau sanctuare pe munţi izolaţi şi pe dealuri. Sanctuarul de la Mazzani, din munţii de la Villacidro, se află la înălţimea de 700 de metri, S. Vittoria de Serri la 600 de metri, Santa Lulla d'Orune la 500 de metri. În toate locurile acestor descoperiri există o fîntînă sau un izvor, ca de altfel şi pe Acropole la Atena unde fîntîna a fost descoperită abia de curînd. Eminentul cercetător al culturii Sardiniei, Christian Zervos, nu crede că izvorul, fîntîna sau iazul joacă un atît de important rol pe insulă numai fiindcă apa dulce este aici atît de rară şi de vitală. Reînvierea prin apă, ieşirea din apă şi apa ca putere roditoare sînt adevăruri în care omenirea crede din vremuri imemorabile, adevăruri care în religia creştină şi-au găsit încoronarea prin actul botezului. Pe insula Sardinia se află izvoare despre care se crede că ar vindeca boli de ochi. Iar în răsăritul îndepărtat al Asiei, în acea parte a Mongoliei numită „Barga" am vizitat un izvor care, după credinţa nomazilor, le dăruie orbilor vederea şi-i face pe paralitici să umble din nou. Se aflau acolo, vîrîte în pămînt, cîrjele a mii de însănătoşiţi. Iar pe prăjini atîrnau ochelari deveniţi netrebuincioşi.

În orice caz, în Sardinia poate fi recunoscut faptul că existau acolo, încă din vremi foarte vechi, temple sub cerul liber. Încă de la începutul epocii nuragice, în veacurile 11 şi 10 î.e.n., sarzii au ridicat sanctuare al căror mijloc sau al căror punct cel mai important era cel mai adeseori un izvor dătător de sănătate sau apa vreunei fîntîni. Astfel de sanctuare sînt Sardara, Mazzani, Rebeccu, Lorana, Milis. Apa sfîntă e împrejmuită cu ziduri de piatră şi drumuri pardosite cu blocuri de piatră duc spre această supremă sfinţenie. Cine se află pe înălţimea de la S. Vittoria de Serri şi priveşte în jos, din această cetate sardă, priveliştile îndepărtate, resimte în toată plinătatea marea linişte şi şoapta sfinţeniei acestui loc. Serri a fost săpat între 1909 şi 1929 de arheologul Taranelli şi ne îngăduie să ne facem o imagine despre măreţia şi importanţa unui asemenea loc din vremea de acum 600 de ani î.e.n. În mijlocul sanctuarului se vede fîntîna rotundă pe treptele vechi de piatră ale căreia poţi coborî pînă în adîncul ei răcoros. Sus mai poţi recunoaşte încă pietrele de talie ale zidului împrejmuitor. Totul e în ruină, uscat de soare, linişte părăsită. Şi deodată înţelegi cît de mare însemnătate cultică trebuie să fi avut apa dintr-o asemenea fîntînă.

Există însă vreo posibilitate de a afla şi mai multe despre religia sarzilor? Mitologia lor ne va rămîne pentru totdeauna o taină. Dar poate că ne pot da informaţii statuetele nuragice de bronz, aceste vestitoare mute şi enigmatice ale unei vieţi stinse. Ele sînt, oricum, martori cu totul neobişnuiţi ai unei religii apuse. Prin ochii lor mari, prin pleoapele grele, prin construcţia fină a acestor mici întrupări vorbeşte un popor a cărui artă este cu totul izolată în occident. Arta sardă este o carte fără scriere, în care se poate citi neînchipuit de mult. Devine vizibil întreg sfîntul colegiu al acestei religii.

Există aci preoţi supremi, preotese, bărbaţi slujitori ai cultului şi chiar muzicanţi. Preoţii supremi poartă un veşmînt strîns pe corp, care ajunge pînă în dreptul coapselor, şi o mantie aruncată pe umăr. În mîna stîngă ţin un baston, sceptrul lor religios. Zervos presupune că în timpurile nuragice căpete-

niile tribale erau în acelaşi timp şi reprezentanţi supremi pe pămînt ai religiei nuragice.
Foarte mare importanţă aveau preotesele. Aici, pe insula soarelui Sardinia, pare a se fi păstrat lanţul nenumăratelor verigi ce ajung pînă într-o vreme aflată în urma noastră cu 30000 pînă la 40000 de ani. Primele reprezentări figurate ale omenirii, „statuetele Venus" din vechea epocă de piatră, care au fost găsite pretutindeni în Europa, erau probabil zeiţe ale fecundităţii. Reprezentările zeiţelor şi preoteselor vechii Sardinii sînt succesoarele lor tîrzii. În măsura în care putem înţelege religia nuragilor, în măsura în care privim aici în întunericul preistoriei, totdeauna se află, la început, Magna Mater, marea mamă şi cultul fecundităţii legat de ea. Deja înaltele statuete de bazalt de la Macomer sînt astfel de zeiţe materne. La Porto Ferro şi în apropiere de Senorbi au fost găsiţi idoli de marmură care înfăţişează simboluri feminine. Ideea religioasă a zeităţii feminine s-a păstrat atît de simplu, atît de consecvent şi atît de măreţ numai în puţine locuri ale pămîntului. Această „idee a unei fecioare Maria a epocii de piatră" a rămas vie de la prima imigraţie în Sardinia a oamenilor asiatici pînă în secolele precreştine, ba încă şi sub dominaţia romană. E adevărat că mai tîrziu sarzii au învăţat limba romanilor — şi de altfel au şi păstrat-o în Sardinia centrală, ca singur popor al lumii, pînă în zilele noastre! Însă religia şi zeii romanilor le-au respins!
Oamenii au început să-şi reprezinte zeitatea aici foarte timpuriu. Cele mai vechi pietre, pe jumătate îngropate în pămînt, înalte de mai mulţi metri, erau deja reprezentări ale acestor zei. Treptat, pietrelor li s-a dat expresie umană. Încă înainte de inventarea turnării bronzului, vechii sarzi au înfăţişat o pereche divină. Trei dintre pietrele verticale, aşa-numitele Pedras Marmuradas de la Tamuli, din apropiere de Macomer, poartă caracteristici feminine şi masculine. De aceea a atins arta de mai tîrziu a bronzului, care se sprijină pe aceste timpurii reprezentări religioase, înălţimi atît de uluitoare, întrucît s-a tins permanent spre motivul general şi veşnic al vieţii şi al credinţei. Crearea statuetelor de

bronz ale Sardiniei, acest miracol unic al artei, a început cel mai devreme în jur de 1000 î.e.n. şi a ajuns la deplină înflorire în secolul 8. Să reflectăm: meşterii acestor fine întruchipări de bronz au fost contemporani cu Homer, cel mai mare poet al omenirii. Bronzurile ajung pînă în secolele 5 şi 4 î.e.n. şi abia cuceririle feniciene şi colonizarea punică pun capăt acestei arte.

Statuetele care reprezintă preotese relevează totodată şi rolul ce trebuiau să-l joace. Înfăşurate într-o mantie, ele ţin în mîna stîngă o cană, de bună seamă o libaţiune sau apă sfinţită. Marea importanţă a apei de izvor în cultul religios al sarzilor se oglindeşte şi în poziţia înaltă a acestor preotese. Ceremonioase, grave, departe de lume şi în adîncă reculegere, figurile stau în vitrinele muzeului din Cagliari şi privesc în veşnicie.

Preoţi bărbaţi aduceau jertfele. Şi aceasta o recunoaştem în micile şi finele bronzuri. Există, de pildă, o statuetă de bronz care se află acum în Biblioteca Naţională de la Paris. Înfăţişează un bărbat care aduce, înghesuite în raniţa lui, animale de sacrificiu. Alţi preoţi de jertfă din muzeul de la Cagliari duc în spate un berbec, un ulcior sau ţin în mîini o funie sfinţită. O statuetă care înfăţişează un preot, înaltă de 13,5 centimetri, are mîna dreaptă ridicată în adoraţie pînă la nivelul umărului drept. În general la rugăciune nuragii par a fi ridicat mîna dreaptă cu podul palmei îndreptat în afară.

Serbările religioase, aşa ca în cultura minoică a Cretei sau în alte locuri ale Mediteranei orientale, erau însoţite de jocuri şi dans, acompaniate de muzicanţi. Şi asemenea muzicanţi se află astăzi în faţa noastră cu aproape fantomatica lor faţă expresivă, cu tamburine, suflînd într-un corn sau cîntînd în extaz orgiac pe instrumentele lor. Şi aceasta pentru că serbările religioase erau şi serbări ale fecundităţii.

Aşa ca în oraşul Mari de pe Eufratul de mijloc, scos la lumină de Parrot, în urmă cu 2500 pînă la 3000 de ani credincioşii aşezau şi în Sardinia, în temple, statuete ale zeităţilor lor. Ei se rugau la aceste statuete şi credeau că zeităţile întruchipate de ele le primeau rugăciunile cu bunăvoinţă. Dacă n-ar

fi fost purtată de asemenea idei religioase, inegalabila cultură nuragică a bronzului n-ar fi atins niciodată asemenea singuratice înălţimi ale artei. Întregul rezultat al credinţei preschimbată în bronz reprezintă risipă spirituală şi creatoare, care altminteri nu s-ar fi produs niciodată.

Unele statuete erau montate pe blocuri de piatră, altele pe suliţi de bronz. Suliţele sau acele erau vîrîte cu partea lor inferioară în blocuri de piatră sau în pietre cu găuri. Faptul că aceste alcătuiri ciudate serveau unor scopuri religioase îl dovedeşte chiar şi numai lungimea, fineţea deosebită şi fragilitatea lor. Pe lîngă aceasta, multe asemenea ace au fost găsite pe bănci de piatră în apropierea altarelor. Uneori acele erau montate în grupuri de cîte trei, ceea ce probabil corespunde treimii pe care o reprezintă mama pămîntului şi două făpturi masculine ce ţin de ea.

Arta bronzului la nuragi şi-a găsit desăvîrşirea supremă în reprezentarea zeiţei şi a fiului ei divin. O astfel de statuetă se află în Muzeul naţional de arheologie de la Cagliari. Pe chipul mamei divine e zugrăvită o tristeţe adîncă, iar fiul divin, pe care-l cuprinde cu braţul stîng, e mort. Acest bronz, care a fost dezgropat în apropiere de Urzulei, măsoară numai 10,2 centimetri. O altă statuetă a mamei divine cu tînărul zeu a fost găsită la S. Vittoria de Serri şi măsoară şi ea tot numai 10 centimetri. Femeia a ridicat mîna dreaptă ca şi cum ar da binecuvîntarea. Gura ei plînge, ochii îi sînt umflaţi. Un al treilea bronz, de 11,5 centimetri, arată în chipul mamei o expresie atît de plină de compătimire şi atîta oboseală de moarte în obrazul fiului, încît rămîi multă vreme fascinat în faţa acestei reprezentări dramatice. În acelaşi muzeu poate fi văzută extrem stilizata mamă divină din marmură, care a luat naştere cu mult înainte de epoca bronzului. Ea a fost dezgropată la Senorbi, măsoară 42 de centimetri şi alcătuieşte o cruce uimitor de simplă, crucea unei epoci care se află în urmă cu mult mai mult de 3000 de ani. Ea ar putea fi modelul neatins a numeroase sculpturi din expoziţiile noastre moderne de artă.

Întreaga viaţă a atîtor veacuri, credinţa, suferinţa, luptele şi cotidianul sarzilor au fost găsite, fasonate în bronz, pe această insulă. Au fost dezgropate forme de turnare, au fost dezgropate „tezaure" depuse de către nuragi. Unele dintre aceste depozite cuprindeau bare de aramă sau fragmente ale unor asemenea bare, altele securi duble sau simple şi iarăşi altele blocuri de metal şi multe obiecte de bronz. Astfel, în depozitul de la Abini, au fost dezgropate 750 de bucăţi, în depozitul de la Portotorres 1976. Depozite cu sacrificii votive şi obiecte religioase au fost găsite mai ales în apropierea izvoarelor şi lacurilor, unde sînt de presupus lăcaşuri de cult. Alte depozite ale topitorilor şi lucrătorilor în bronz nu cuprindeau podoabe şi nici figuri de bronz, ci numai unelte, arme, forme de turnare şi fragmente de obiecte, care evident urmau a fi turnate din nou.

Extrem de interesante sînt plăcile de aramă în formă de piei de vită, care se foloseau ca mijloace de schimb. În aceste plăci de aramă erau întipărite semne ale vechii scrieri cretane (Liniar B). În latină *pecus* înseamnă „vită". *Pecunia* sînt „banii". Plăcile sarde de aramă în formă de piei de vită sînt mult mai aproape de expresia latină decît ideea că în vechile romane vitele erau folosite ca mijloc de schimb. Viaţa acestor uimitori oameni, pe cea mai veche insulă a Mediteranei, nu era totdeauna numai război. Le vedem animalele, ne dăm seama de agricultura lor, în faţa noastră se află multele unelte ale bogatei lor vieţi cotidiene.

În totul au fost găsite aproximativ 400 pînă la 500 statuete de bronz. La ora actuală continuă încă a fi scoase la iveală noi comori. Valoarea unei singure statuete nuragice este astăzi inestimabilă. Ea, pur şi simplu, nu are preţ, fiindcă această artă e unică.

Ea este expresia unui popor infinit de mîndru, al unei morale excepţional de înalte şi al unei profunde religiozităţi ce se oglindeşte încă şi astăzi în chipurile femeilor Sardiniei, cînd ies duminica din biserici în porturile lor minunate.

SCRIEREA LINIAR B

Descoperirea tăbliţelor de lut cu scrierea „liniar B" şi descifrarea enigmaticelor semne fac parte dintre cele mai mari realizări ştiinţifice ale vremii noastre. Cea mai veche istorie a grecilor şi întinderea culturii miceniene s-au revelat dintr-o dată.

„Nestor, singurul supravieţuitor dintre cei doisprezece fii ai lui Neleu, a moştenit tronul şi a domnit timp de trei generaţii asupra unei regiuni de nouă oraşe. Este foarte probabil să fi fost şi el un constructor şi poate el a ridicat al doilea dintre marile complexe ale palatului, dacă nu mai mult. În calitatea lui de cel mai apropiat tovarăş, consilier şi prieten intim al lui Agamemnon, a dobîndit glorie şi stimă generală în timpul războiului împotriva Troiei... Nestor s-a întors înapoi şi a domnit mai departe în Pilos, unde zece ani mai tîrziu l-a primit ca oaspete pe Telemac." Carl W. Blagen, The Palace of Nestor, *American Journal of Archaeology, aprilie, 1960, P. 159.*

Ruinele celei mai renumite cetăţi ale vechii Grecii se află la o altitudine de doar 278 metri. Însă istoria acestui loc este un izvor nesecat al poeziei, al teatrului, al întregii noastre culturi occidentale. Nici un neam omenesc nu a lăsat atîta material autorilor de tragedii şi de drame ai Europei, ca stăpînii cetăţii Micene. Agamemnon, regele acestei

cetăţi, a adunat triburile Greciei şi a pornit împotriva prinţului de la Troia, împotriva lui Paris care o răpise pe Elena, soţia fratelui său Menelau. Micene se află în Peninsula Peloponez, pe care în timpuri foarte de demult Grecii o considerau ca pe o insulă. Această „insulă a lui Pelop" şi-a primit numele după un strămoş al lui Agamemnon. În Iliada, Agamemnon este marele adversar al lui Achile, a cărui mînie constituie de fapt adevăratul sîmbure al epopeii. Homer a cîntat această epopee în veacul 8 î.e.n. Dar pentru Micene perioada de înflorire se situează între 1400 şi 1150 î.e.n. Pe atunci, între 1194 şi 1184, a bîntuit şi războiul Troiei. În acele veacuri au fost construite marile valuri ale cetăţii şi poarta leului de la Micene, palatul, mormîntul uriaş, visteria lui Atreu, probabil a regelui care a plănuit aceste minunate opere ale arhitecturii.

Se ştie că Heinrich Schliemann considera trecutul pe care îl înfăţişează Homer drept istorie şi că în credinţa pe care o purta acestei istorii a scos la iveală în Turcia de astăzi, nu departe de pătrunderea în Dardanele, Troia, şi, în afară de ea, în Peloponez, Tirin şi Micene. La 17 morţi Schliemann a găsit un tezaur de obiecte, mai ales de aur, expuse astăzi în Muzeul naţional din Atena, în greutate totală de 13,5 kilograme. O dată cu aceasta a început în Grecia cercetarea arheologică a unor vremi care se află cu mult înaintea operelor lui Homer.

Întregul stil de viaţă grecesc din secolul al doilea î.e.n. este denumit, după cetatea lui Agamemnon, „cultură miceniană". Cele mai importante lăcaşuri ale acestei culturi prehomerice pe care le cunoaştem pînă astăzi sînt cetăţile Micene şi Tirin, ruinele de la Pilos, palatele de pe insula Creta.

În anul 1851 s-a născut la Nash Mills englezul John Evans. El este unul dintre cei mai eficienţi arheologi ai veacului nostru. Evans a studiat la Oxford şi Göttingen, a călătorit prin Finlanda, Laponia şi în Balcani şi în 1882 a fost arestat de austrieci întrucît era bănuit de participare la o răscoală din Dalmaţia. În 1893 Evans a înce-

put să sape în insula Creta. El a degajat palatul din Cnossos şi ne-a dăruit ştiinţa despre măreaţa cultură majoră minoică, cea mai veche de pe continentul european. În 1911 Evans a fost înnobilat. În 1941 a murit nonagenar, omagiat în întreaga lume, tocmai la timp pentru a nu afla nimic despre debarcarea germanilor pe îndrăgita lui insulă Creta şi despre faptul că statul major german se instalase chiar în vila „Ariadne", care-i aparţinea. Pe insula Creta au fost construite palate în două epoci. Şi de două ori aproape totul a fost nimicit! Primele, „marile palate", au luat fiinţă la aproximativ 2000 î.e.n., la Cnossos, Phaistos şi Malia. După cîteva secole, aceste palate celebre au fost distruse. Se admite că prima perioadă de înflorire a arhitecturii s-a stins la 1700 î.e.n. Dar în jurul anului 1600 î.e.n. au fost construite noi palate, într-o nouă epocă, în care iau naştere înainte de toate şi „curţi senioriale", reşedinţe ale unor înalţi funcţionari, care aveau probabil îndatoriri statale şi religioase. Între 1525 şi 1520 î.e.n. s-a produs o mare catastrofă, a cărei cauză a rămas o enigmă pînă în ziua de azi. Curţile şi palatele nou ridicate au fost nimicite, după toate probabilităţile, brutal şi extrem de repede. Dacă această catastrofă a fost abătută asupra insulei de forţele naturii sau de cuceritori străini, nu se ştie. Pentru a dezlega enigma, arheologii, istoricii şi cercetătorii naturii au stabilit multe teorii. În fond nici una nu este prea convingătoare.

La 100 de kilometri nord de Creta se află o mică insulă în formă de potcoavă care se numea în antichitate Tera şi care în evul mediu a primit numele de „Santorin", după patroana ei Santa Irini. Pe la mijlocul secolului al 2-lea î.e.n. o uriaşă erupţie vulcanică a nimicit aici orice urmă de viaţă organică. Pe temeiul ceramicii de la Cnossos, al stilului frescelor şi al altor urme aflate în palat, Marinatos calculează pentru această catastrofă o perioadă cuprinsă între 1550 şi 1500 î.e.n. Versanţii muntelui Elias de pe insula Tera au fost acoperiţi de erupţia vulcanică cu un strat de piatră ponce care pe alocuri este gros de

60 de metri! Pe coasta sudică a micii insule vecine Terasia au fost găsite sub acest strat resturile unei aşezări minoice din perioada 1800 pînă la 1500 î.e.n. Atît de teribilă a fost erupţia, încît întregul con vulcanic s-a prăbuşit, iar marea s-a revărsat în bazinul craterului.
Foarte merituosul cercetător grec Marinatos presupune că această erupţie a dezlănţuit maree uriaşe, care au provocat pustiiri imense pe coastele Cretei. Marinatos consideră erupţia de pe Tera de patru ori mai mare decît cea de pe Krakatoa din Indiile Olandeze, petrecută în anul 1887, cînd şi-au găsit sfîrşitul 36.000 de oameni: „83 de kilometri pătraţi de teren de pe Tera au explodat şi s-au scufundat, faţă de 23 de kilometri pătraţi de pe Krakatoa!"
În timpul acela au fost nimicite însă şi palatele ridicate în interiorul Cretei în a doua perioadă a construcţiei, la Cnossos, Phaistos, Hagia Triada, Tilissos şi Sklavocampos. Aceste locuri, o spune Marinatos însuşi, nu puteau fi atinse direct de maree. Dar poate că erupţiei de pe Tera i-au urmat mari cutremure şi au provocat, după un înspăimîntător incendiu, şi prăbuşirea construcţiilor de pe Creta. În fiecare secol Creta este greu zguduită de trei pînă la patru cutremure!
O a treia posibilitate ar fi un atac al grecilor arhaici, aşadar nimicire şi pîrjolire provocată de mîna omului.
Dar după distrugere rămăsese totuşi atît de mult încît timp de încă 100 de ani a domnit pe insulă o viaţă bogată şi înfloritoare, pînă cînd, în jurul lui 1400 î.e.n. activitatea productivă, forţa creatoare şi arta au început să pălească din ce în ce mai mult, iar în cele din urmă au încetat cu totul.

În Creta au fost găsite trei feluri de scrieri, o foarte veche scriere hieroglifică, precum şi cele două scrieri pe care Evans le-a denumit „liniar A" şi „liniar B". Faza cea mai timpurie, scrierea hieroglifică, a fost folosită între 2000 şi 1750 î.e.n. şi constă din înşiruiri de semne ideogramate, cum ar fi de pildă cap, mînă, stea, săgeată. Între 1750 şi 1450 semnele ideogramate au fost simplificate liniar. Aceasta este scrierea pe care Evans a nu-

mit-o „liniar A". Scrierea „liniar A" a fost găsită în multe locuri de pe insula Creta. Într-un palat aflat la cîțiva kilometri distanță de Phaistos au fost găsite chiar 150 de tăblițe de lut scrise cu liniar A. Locul, al cărui nume antic nu îl cunoaștem, este numit „Hagia Triada" după o capelă de prin părțile locului. Se recunoscuse încă de mult, cu mult înainte de a ne fi putut gîndi să descifrăm liniar-ul A, că aici tăblițele de lut erau umplute cu însemnări despre produse agricole.

În afara insulei Creta scrierea liniar A a mai fost găsită pe insula Melos, iar cîteva urme ale acestei scrieri la Micene și pe insula Cipru.

La un moment dat, – probabil în jurul anului 1400 î.e.n. – scrierea liniar A a fost înlocuită cu o scriere nouă, pe care Evans a numit-o „liniar B". Ciudat este faptul că pe insula Creta liniarul B nu a fost găsit decît în palatul de la Cnossos, 3000 pînă la 4000 de tăblițe de lut. Care poate fi explicația? Tăblițele de lut nu pot supraviețui veacurilor decît dacă sînt foarte tare arse. Minoii își uscau tăblițele de lut la soare. Însă astfel de tăblițe de lut uscate la soare și aer nu sînt îndeajuns de tari pentru a se putea păstra vreme de peste 3000 de ani. Ele se prefac în pulbere. Întrucît palatul de la Cnossos a suferit de mai multe ori incendii puternice, tăblițele au fost arse aici pînă au devenit tari ca piatra. Totuși aceasta nu explică de ce Evans nu a găsit în Creta decît la Cnossos această mare cantitate de tăblițe cu liniar B. Fiindcă și alte palate de pe insulă au căzut pradă flăcărilor și ar fi trebuit să întărească și să facă rezistente pentru veacuri tăblițele cu liniar B eventual existente. Focul de la Cnossos nu explică de ce a fost depozitată tocmai aici marea masă a tăblițelor liniar B din Creta.

Poate că ne apropiem mai mult de secret punîndu-ne întrebarea dacă exista vreun motiv deosebit pe la 1400 î.e.n. pentru a introduce și folosi numai în palatul din Cnossos această ciudată scriere. Ca să răspundem ar trebui să știm pentru care limbă fusese creată scrierea liniar B. Ce era pe tăblițele de lut? Există o posibilitate de a le descifra?

Mulţi cercetători s-au străduit să dezlege enigmele: au fost emise teoriile cele mai îndrăzneţe. Se căuta rezolvarea enigmei pornind de la scrierea egiptică, de la cea hitită, de la vechea scriere a văii Indusului, ilizibilele semne erau comparate cu scrierea fenicienilor şi cu cea a etruscilor, dar tăbliţele nu-şi dezvăluiau taina.

Profesorul american Carl Blegen de la universitatea din Cincinnati a luat într-o bună zi hotărîrea să scoată la lumină palatul bătrînului războinic elen căruia grecii îi cer mereu sfatul în Iliada lui Homer, palatul lui Nestor. Ca şi Schliemann, Blegen a pornit de la ideea că figurile homerice trebuiau să fie istorice. După cum ne povesteşte Homer, Nestor rezida într-o cetate Pilos. Însă acolo unde se află portul de astăzi Pilos palatul nu era de găsit. În 1939, împreună cu grecul Kourouniotis, Blegen a început să sape în Messenia, la Epano Englianos, în sud-vestul Peloponezului, la aproximativ 15 kilometri nord de Pilos. Încă din primul an al săpăturilor sale, el a descoperit 600 de tăbliţe de lut acoperite cu scrierea liniar B, aceeaşi scriere care fusese găsită la mare depărtare, pe insula Creta, în palatul de la Cnossos. Tăbliţele de la Pilos datează din perioada de după 1300 î.e.n. Tăbliţe cu liniar B au fost descoperite şi în cetăţile Micene şi Tirin. Deosebit de interesante sînt aşa-numitele „tăbliţe cu condimente", pe care le-a scos la iveală Wace la Micene, în 1954, în casa „negustorului de vinuri", însemnări cu privire la diferite cantităţi de mirodenii, aşa cum erau vîndute de obicei cîte unui client, şofran alb şi roşu, chimion, susan, coriandru, mentă, anason, cimbru, o plantă medicinală.

Se ştia acum că în Grecia exista o scriere enigmatică încă de pe la 1300 î.e.n. şi nu abia de la 776 î.e.n., anul primelor jocuri olimpice, de cînd datează scrierea grecească, pe care o cunoaştem, preluată de la fenicieni. Fiindcă scrierea grecească există de la 776 î.e.n. şi din acea vreme au început grecii să-şi scrie propria istorie.

Întrucît fuseseră găsite tăbliţe cu scrierea liniar B în trei locuri ale Peloponezului şi întrucît tă-

blițe cu o astfel de scriere nu au fost descoperite în Creta decît în palatul de la Cnossos, nu era greu de presupus că această scriere fusese adusă în Creta, la palat, din Grecia, de navigatori sau cuceritori. Dar lucrul acesta este exclus, întrucît tăblițele de la Cnossos sînt mai vechi cu 100 de ani decît primele tăblițe de lut de acest fel din Grecia. Sau poate că nu corespunde datarea? Este oare posibil ca Evans și colaboratorul său Mackenzie, să nu fi datat corect straturile de la Cnossos și Cnossos să fi fost astfel distrus cu 100 de ani sau mai mult *după* 1400?

O a treia soluție este cea mai probabilă. După marile distrugeri din Creta au venit aheii — așadar greci din secolul II î.e.n. — și au poruncit scribilor palatului să adapteze limbii grecești scrierea cretană. Se va pune întrebarea de ce voiau grecii să-și aducă scrierea tocmai din Creta. Existau doar și alte sisteme de scriere. Însă scrierea cuneiformă a Mesopotamiei presupunea cunoașterea a nu mai puțin de 300 de semne. Cine voia să scrie și să citească hieroglife egiptene, trebuia să stăpînească cel puțin 350 de semne. În schimb liniarul B are numai 80 de semne pentru silabe și cîteva prescurtări. El este un fel de stenografie și este foarte potrivit tocmai pentru comerț, contabilitate și inventare.

Scribii palatului de la Cnossos au prelucrat deci scrierea liniar A în liniar B și ea a fost apoi introdusă în Grecia, însă numai pentru stăpînii și regii marilor palate și cetăți, pentru Pilos, Micene, Tirin și pentru palatul Cadmos din Teba. Deja Evans fusese surprins de faptul că pe cîteva căni cu toartă ale acestui palat din Teba puteau fi recunoscute aceleași semne prehelenice. El a presupus chiar că în vremea prehelenică aici se vorbea aceeași limbă ca și în Creta. Însă care limbă anume, încă nu se știa.

Săpăturile lui Blegen de la Pilos au adus științei un cîștig care nici nu poate fi evaluat. Ea dispunea acum de atît de multe tăblițe de lut cu liniar B încît existau cu totul alte posibilități de comparație decît înainte. Semnele, care au fost zgîriate

de foarte mulți scribi în tăblițele de lut, prezintă în toate cazurile ușoare deosebiri. Sînt necesare excepțional de multe asemenea semne grafice pentru a avea posibilități de comparație. E mai ușor să descifrezi un cod secret modern, fiindcă în cazul acesta limba codificată este cunoscută. În cazul liniarului B atît limba *cît și* scrierea erau necunoscute!

În 1952 englezul Michael Ventris a reușit să citească un anumit număr din aceste semne misterioase și să recunoască pe fondul scrierii liniar B limba greacească. Tînărul Ventris nu era lingvist, ci arhitect. El a luat contact în chip foarte abil cu toți cercetătorii care se ocupaseră pînă atunci cu problema. A fost unul dintre primii care a găsit înțelegerea acestor tăblițe. Stăpînea limba greacă la perfecție. Și mai poseda fantezie și un mare dar de a combina. Dar el găsise, mai ales în persoana specialistului în filologie clasică John Chadwick, profesor la Universitatea din Cambridge, un consilier experimentat, care a colaborat substanțial la publicațiile tînărului arhitect, dîndu-le în special greutatea științifică.

Mai înainte, timp de mulți ani, Ventris se înșelase, întrucît presupunea la baza enigmaticelor semne limba etruscă. Acum însă se știa că nu numai la baza tăblițelor de la Pilos, Tirin și Micene, dar și a acelora de la Cnossos, se afla o străveche formă a limbii grecești. Și astfel, în decursul ultimilor ani, toate semnele au devenit citibile. Aceasta este o realizare științifică într-adevăr uimitoare a epocii noastre, la care au colaborat mulți savanți, în special americanii Alice Kober și cel mai important cunoscător al scrierii liniar B, Emmett L. Bennett, apoi suedezul A. Furumark, francezii Chantraine și Lejeune, germanii Ernst Sittig și Hans Stoltenberg, austriacul Fritz Schachermeyr, englezii B. R. Palmer, E. G. Turner și A. P. Treweek, italienii P. Meriggi, V. Pisani și C. Cappovilla și grecul K. Ktistopoulos.

Profesorul austriac Fritz Schachermeyr, specialist în istoria veche, a explicat de curînd, într-un foarte interesant studiu, de ce nu este ușoară nici după descifrare înțelegerea textelor liniar B. Atît tă-

blițele de la Cnossos, cît și cele de la Pilos cuprind aproape numai liste de inventar și înregistrări contabile care trebuiau să-i ajute pe administratori în prezentarea conturilor. După cum și astăzi unele note comerciale nu pot fi înțelese decît de oameni cu pregătire comercială, tot astfel ne rămîne în parte inabordabil și cuprinsul tăblițelor, întrucît el nu era decît un aide-mémoire pentru noțiuni economice care trebuie să le fi fost foarte familiare scribilor și cititorilor de atunci. Schachermeyr caracterizează limba greacă a liniarului B drept o „limbă a contabililor și a specialiștilor în branșă". El presupune că liniarul B nu a fost cerut de greci, ci că această scriere, o transformare a liniarului A, a fost folosită încă înainte de debarcarea grecilor, pentru o veche limbă cretană, și că abia după aceea a fost preluată de greci. După cum am văzut, începutul liniarului B nu poate fi datat în nici un chip, cu exactitate, la Cnossos.

Tăblițele cuprind date despre turmele de berbeci și oi, țapi și capre, mistreți, tauri și vaci. Turnătorii în bronz sînt consemnați nominal și e menționată greutatea metalului pe care îl prelucrau. Găsim însemnări despre vase și mobilier și tot felul de obiecte de consum, despre vin și multe feluri de alimente, notițe despre carele de luptă, date despre sclavi, bărbați și femei, cumpărați și vînduți. În tăblițele de la Pilos este menționată pînă și cantitatea de ulei și substanțe aromatice folosită de două grupe de servitori și servitoare ale regelui.

Pretutindeni istoria începe cu scrierea. Prin cunoașterea faptului că limba greacă a putut fi așternută în semne încă de la 1400 î.e.n., întreaga istorie grecească se prelungește în trecut cu 600 de ani, sau cum am spune de la Homer pînă la Nestor și pînă la constructorii fortificațiilor și palatelor minunate de la Micene, Tirin și Pilos.

Astfel abia acum se desfășoară în fața noastră o neobișnuit de colorată și vie imagine a vieții cotidiene a oamenilor, a căror existență pînă de curînd nu o puteam presimți decît din ruinele mute ale construcțiilor și din resturile artei lor.

VIAȚA ÎN EPOCA MICENIANĂ

Luxul neobișnuit, bogăția uimitoare, eleganța oamenilor, ținuta și îmbrăcămintea lor, construcțiile mărețe și picturile fastuoase ce caracterizează Grecia și Creta secolului al 2-lea î.e.n. au ieșit la lumină în adevărata lor importanță abia datorită cercetărilor și săpăturilor moderne. În Creta și în orașele grecești ale epocii miceniene a înflorit prima cultură majoră a Europei!
„Aș vrea să spun că am credința că Agamemnon a fost o figură istorică, ce a domnit la Micene în jurul anului 1200 î.e.n." — Alan J. B. Wace, Mycenae, *New Jersey, 1949, p. 1.*

Este întotdeauna interesant să cauți originile unui popor, cu toate că în secolele preistoriei nu putem privi prea adînc niciodată.

Grecii sînt un popor indo-european. Înainte de a fi populat ei Grecia, trăiau acolo cu totul altfel de oameni. Știința numește această populație pre-indo-europeană, „egeică". Egeii se aflau nu numai în Grecia, ci și în insulele din partea de răsărit a Mării Mediterane, deci și în Creta și în partea de sud-vest a Asiei Mici. Grecii de mai tîrziu aveau să numească această populație originară lelegi, cari și pelasgi. De unde se știe că un popor indo-european a pribegit pe pămînturile și în insulele acestor egei?

Este cunoscut în toată Europa de sud faptul că aci au migrat indo-europeni. Limba greacă este rezultatul final al unei evoluții a limbilor primare indo-europene și a venit în Grecia din întinsele șesuri aflate între Polonia și Turchestan. Există însă în greacă multe urme ale unei limbi pregrecești. Numele de localități ce sfîrșesc cu „nthos" și „sos" nu sînt indo-germanice și nu pot fi explicate prin fondul lexic al limbii grecești. Multe nume de plante, denumiri de rîuri, munți și insule au fost preluate de greci de la populația băștinașă.

Creta a fost un adăpost al acestei lumi a egeilor. Limba minoică provine din lumea egeică, iar textele întocmite în vechea scriere cretană „liniar A" au folosit această limbă. Știm și din Odiseea lui Homer că în Creta trăiau „adevărați cretani, sidonieni, dorieni și pelasgi". După cum aflăm de la „părintele istoriei", de la Herodot, pelasgii vorbeau cu siguranță o limbă „barbară", deci negrecească.

Urbanitatea și în general orașul, au fost introduse în Grecia din orient, datorită spiritului egeean de creație, încă din perioada cuprinsă între 3200 și 2500 î.e.n. Prin faptul că spiritul orășenesc a prins rădăcini în sfera egeică, Creta a devenit prima cultură europeană majoră. Istoricul vienez Fritz Schachermeyr, specialist în istoria veche, a demonstrat că mai tîrziu „polys-ul" elenic, statul orășenesc, această supremă realizare culturală și politică din întreaga antichitate, se întemeiază pe pătrunderea timpurie a „ideii de oraș" a egeilor. Înclinarea spre plastică, reprezentarea de gen, care și-a atins desăvîrșirea în vasele grecești, multe trăsături matriarhale între care în special eroina din mitul grecesc, toate acestea provin din izvoarele vitale ale preistoriei egeice.

Deci cine călătorește prin Grecia trebuie să știe că pretutindeni, de dincolo de cultura grecească și de omul grec se mai arată și străvechea lume egee.

Prima migrație a grecilor s-a produs între 2000 și 1900 î.e.n. Ei veneau de la nord. Este extrem de in-

teresant să priveşti craniile, cîte s-au mai păstrat, ale oamenilor care au trăit în zorii istoriei greceşti. 27 de cranii de la Asine, datînd din vremea cuprinsă între 1900 şi 1580 î.e.n. dovedesc că populaţia era amestecată, în parte încă egeică, în parte deja indo-europeană. La Calcani au fost dezgropate dintr-un mormînt vechi de aproape 4000 de ani 21 de cranii. Bărbaţii aparţin rasei indo-europene, femeile celei egeice. Astfel, antropologia confirmă şi ea că aici s-au amestecat două grupuri etnice. Probabil, aşa cum se întîmplă de obicei în vremuri de cuceriri, migraţii greci îşi luau adeseori femei băştinaşe.

Noi nu ştim dacă Agamemnon, Odiseu, Telemah sau Nestor puteau să scrie şi să citească. Însă tabletele de lut cu scrierea „liniar B", care datează din vremea cuprinsă între 1300 şi 1100 î.e.n., găsite de profesorul Blagen la Pilos şi de profesorul Wace la Micene, fac posibil faptul ca Nestor, în palatul său de la Pilos, să fi putut citi „actele" administratorilor săi. Acelaşi lucru este valabil, poate, şi pentru Agamemnon, regele de la Micene. Oricum, prin limba, religia şi modalităţile lor de viaţă, eroii homerici erau greci şi devine din ce în ce mai limpede că sînt *figuri istorice*. Ei trăiesc într-un fel de „epocă vikingă", în care se întreprindeau mari călătorii şi expediţii de jaf pe mare, cu gustul aventurii şi bucuria prăzii. Atunci, pe cînd începea marea epocă a perioadei eroice miceniene, pe cînd se construiau în jurul anului 1350 î.e.n., masivul mormînt cu cupolă, — Tezaurul lui Atreu — şi poarta leilor de la Micene, desfăşurarea puterii acestei reşedinţe de suverani se făcea simţită pretutindeni în răsăritul Mării Mediterane.

Cu puţin înainte, în jurul anului 1400 î.e.n., în Creta, palatele de la Cnossos cădeau în ruină pentru ultima oară. După părerea unor savanţi, această a treia şi definitivă distrugere a culturii minoice era opera grecilor. Cîtă vreme mai trăieşte, nici un popor nu simte scăderea puterii sale de rezistenţă, dispariţia intereselor spirituale şi stingerea artei sale. Însă cînd privim în urmă, ştim că în jurul anului 1400 î.e.n. forţa vitală şi voinţa de a crea

începuseră să se epuizeze pe insula Creta, în vreme ce în Peloponez luau naştere palate mărețe, bogat amenajate, reşedințele regale de la Pilos, Micene, Tirin şi Orhomenos. Legăturile dintre cultura miceniană a grecilor şi cultura minoică a cretanilor nu sînt nicidecum atît de lămurite precum se crede de obicei. Întregul stil de viață prehomeric şi-a primit numele de la cetatea Micene, fiindcă în anul 1876 Schliemann a descoperit acolo şase morminte suprapuse, cripte princiare nejefuite, din secolul 16 î.e.n., în care au ieşit la iveală fabuloase comori de aur şi ofrande bogate. Se presupune că cei nouă bărbați, opt femei şi doi copii înmormîntați acolo erau membri ai unei mari dinastii de suverani, fiindcă după cum se ştie cinci dintre bărbați purtau măşti de aur. Arheologul Alan J.B. Wace, care a săpat după Schliemann mari părți din Micene, întreabă în anul 1949 în cartea sa „Mycenae" (p. 114) care anume va fi fost izvorul bogăției acestei cetăți. De ce a fost ea atît de puternică, atît de mare şi de avută, încît şi Homer slăvea această bogăție? Pămîntul ce împrejmuie Micene nu e prea binecuvîntat cu produse ale agriculturii, cu ulei, cu vin sau cu grîu. În schimb, în apropiere de Memea, nu departe de Micene, la nord, a fost descoperită o veche mină de cupru. Wace e de părere că dealurile argivine de dincolo de Micene nu ar fi încă suficient cercetate pînă azi şi că ar fi posibil ca acolo să se afle tăinuite şi alte mine de cupru pe care le exploataseră stăpînitorii de la Micene. Se pare că în epoca bronzului cuprul ar fi fost o bază de prim ordin pentru putere şi bogăție. Aurul găsit la Micene venea fără îndoială de departe. Căci în Argolida aur nu se găsea.

Şi-au dus grecii cultura lor miceniană în Creta? Sau au călătorit spre Creta şi, ca să spunem aşa, „şi-au luat" elemente de cultură de acolo? Ar fi posibil şi faptul ca înşişi cretanii să-şi fi adus stilul de viață şi artă în Grecia!

Marea majoritate a cercetătorilor consideră acum că prin expediții de jaf şi războaie duse împotriva Cretei, pe de o parte, ca şi prin legăturile comerciale cu insula, pe de alta, grecii şi-au însuşit şi

şi-au întocmit cultura minoică. Este cunoscut faptul că stilul de viaţă rafinat a exercitat totdeauna asupra tuturor indo-europenilor o mare putere de atracţie; aşa se face că un nivel de viaţă superior reprezintă întotdeauna poarta fermecată la care sfîrşesc prin a bate, într-o bună zi, popoarele cu paturi mai tari şi moravuri mai aspre.

După părerea însemnatului arheolog englez Sir Arthur John Evans, care a scos la iveală în Creta, Cnossos, unde a găsit cele 2000 de tablete de lut cu scrierea pe care a denumit-o „liniar B", minoicii au fost ei înşişi purtătorii bunurilor lor culturale spre nord. Dacă însă minoii, pornind din Creta, au debarcat pe continent, au colonizat Peloponezul şi au implantat acolo cultura lor minoică, atunci palatele grecilor timpurii ar fi mai labirintice, aşa ca la Cnossos şi nu ar avea planul excepţional de clar de la Pilos şi Tirin.

Multe lucruri sînt comune culturii cretane şi celei minoice: pictura bogată a vaselor şi pereţilor, trecerea pe al doilea plan a plasticii, sculptura în fildeş, navigaţia dezvoltată, eleganţa nobilimii şi surprinzătoarea ei bogăţie.

Cel mai aproape de adevăr sîntem, de bună seamă, dacă admitem o impregnare a Greciei cu cultura veche cretană, fără a omite însă multe lucruri pe care grecii şi le-au adus ei înşişi în migraţia lor dinspre nord. Fiindcă toate aceste lucruri deosebesc cultura lor de cultura cretană. Din nord grecii şi-au adus îmbrăcămintea. Războinicii şi vînătorii poartă o cămaşă scurtă, cu mîneci scurte, chiton-ul. Femeile care conduc un car într-o pictură murală de la Tirin sînt îmbrăcate şi ele aşa. Porturile cretane, în schimb, sînt desfăşurate mult mai larg şi sînt lucrate cu mult mai multă artă şi rafinament. Fibula — adică acul de siguranţă — lipseşte la cretani. Grecilor le e necesară mereu. Patrusprezece asemenea ace au fost găsite la Micene, patru la Teba, unul la Tirin, ca şi în alte diferite locuri prehomerice. Este mai mult decît probabil că şi chihlimbarul a fost adus de greci din nord. În Creta este o raritate. Calul a fost cunoscut în Grecia mult mai devreme decît la cretani. În mormintele miceniene

au fost găsiţi mulţi idoli femei, în cele minoice foarte puţini. Pe continent se purtau războaie. De aceea existau fortificaţii şi cetăţi. Ele erau construite atît de puternic, încît numai foamea le putea dovedi. În Creta domnea o viaţă mult mai paşnică. Din nord grecii au adus ideea *megaron*-ului. Acesta este, în casa mare din secolul al 2-lea î.e.n., încăperea principală, sala tronului, încălzită de focul unei vetre. Numele megaron vine de la cuvîntul grecesc *megas*, care înseamnă „mare".

Religiile indo-europene au aproape toate aceeaşi divinitate supremă. La indieni, la greci, la iliri şi romani, numele acestei divinităţi este Dyaus, Zeus, Jovis şi poate că şi zeul germanic Ziu face parte din aceeaşi categorie. Francezul *Dieu* este acelaşi zeu suprem. Întrucît la indieni şi greci poartă din vremuri străvechi epitetul „tată", *Dyaus pitar*, din acesta la romani a luat naştere Jupiter. De aici, din această foarte veche tradiţie, dintr-o orînduire socială patriarhală se trage şi ideea tatălui de familie, a stăpînului casei, la toate popoarele indo-europene, şi în legătură cu aceasta este şi cultul vetrei. Sfinţenia lăcaşului focului este o idee adusă la greci, dar e de origine pregrecească. Oricine vizitează astăzi locul focului din palatele vremii miceniene, recunoaşte această adîncă legătură a stăpînului casei, a zeului şi a vetrei. Se vede în ruinele palatelor locul mare, rotund, al focului, iar în faţa lui tronul!

În marea lor perioadă de înflorire, aproximativ de la construirea vechilor palate din jurul anului 2000 î.e.n. pînă la declinul culturii lor, la aproximativ 1400 î.e.n., cretanii au trăit într-o cultură aproape inimaginabil de superioară. Palatele de la Cnossos, de la Faistos, de la Hagia Triada şi Malia, reşedinţele şi vilele, fantasticele fresce, ceştile, cupele, ulcioarele şi amforele cu culorile lor ce nu vor mai putea fi atinse niciodată, depun mărturie pentru, fără îndoială, cel mai rafinat gust pe care l-a avut Europa vreodată.

Demn de remarcat este şi faptul că în vechea societate cretană femeia era egală bărbatului şi că frumuseţea

ei era sporită prin îmbrăcăminte, podoabe şi îngrijirea trupului, într-o măsură în care probabil că nu mai poate fi întîlnită astăzi decît la Paris. De aceea, nu din întîmplare e denumită „parizianca" fragmentul unei fresce din sala festivă cu şase coloane din aripa de vest a palatului de la Cnossos, datînd din vremea anului 1500 î.e.n. Este chipul unui cap de femeie, al unei doamne cu ochi mari negri, coafată cu mult rafinament, cu bucle lungi, împletite, care-i cad pe umăr, cu gura fardată roşu şi extrem de elegant îmbrăcată. Îmbrăcămintea cretanelor ne apare atît de modernă încît ar putea aparţine timpului nostru. Rochiile se schimbau după cum era moda. Într-o vreme existau rochii cloş, apoi crinoline, iar după aceea din nou ceva ce ar aduce cu rochiile prinţeselor noastre. Taliile, şi aşa foarte mici, erau încinse. Veşmintele nu erau niciodată brodate sau drapate, ca la grecoaice. Erau cusute. Trebuie să fi existat mii de croitorese profesioniste, o adevărată producţie meşteşugărească. Nu se foloseau, pentru îmbrăcăminte, nici agrafa nici acul. Acum 3500 de ani se trăia în Creta într-o epocă de *Haute Couture*.

Existau cele mai fine farduri, existau parfumuri şi loţiuni pentru îngrijirea părului. La Mohlos au fost descoperite chiar şi pensete pentru smulgerea părului de prisos!

În tezaurele subterane ale sanctuarului central din palatul de la Cnossos a fost găsită mica faianţă, fata care ţine în fiecare mînă cîte un şarpe. Figura nu are decît 29,5 centimetri, datează din perioada cuprinsă între 1600 şi 1580 î.e.n. şi ar putea oferi şi astăzi multe surse de inspiraţie oricărui creator de mode talentat. Diademe, cercei, coliere, brăţări, brelocuri, inele, totul era lucrat cu o extrem de mare fineţe. Ceea ce surprinde mereu este pielea foarte albă a cretanelor şi părul negru, frumos. Ochii mari, întunecaţi, privesc muţi din vechea lor lume egee. Remarcabil este faptul că sînii cretanelor nu erau îmbrăcaţi. O frescă de la Tirin, în Grecia, înfăţişează şi ea o doamnă de curte a cărei bluză mică nu acoperea sînii.

Picturile murale, statuetele şi celebrul sarcofag Poros din mormîntul cu cameră din apropierea palatului de la Haghia Triada ne permit să vedem că aceste femei aveau mişcările foarte graţioase. Aceasta reiese şi din salturile acrobatice peste tauri, de bună seamă un cult sfînt la care trebuiau să participe fete tinere. Taurul care ataca era apucat de coarne. Într-un salt, aceste gimnaste se avîntau pe spinarea animalului şi apoi săreau jos. Probabil că această artă trebuia predată sclavelor încă de copile, pentru că ea este atît de periculoasă şi se învaţă atît de greu încît nu a putut fi repetată niciodată şi în nici o ţară, pînă în ziua de azi!

În societatea minoică tonul îl dădea femeia. Ea asista la serbările şi jocurile religioase fără a fi însoţită. Ea era dansatoare, preoteasă sau spectatoare, fiind totuşi, la toate ceremoniile religioase, persoană principală. Probabil că pe importanţa şi influenţa femeii se bazează caracterul plin de ardoare, de-a dreptul pătimaş al religiei cretane.

Fireşte că adevărata taină a credinţei minoice nu ne este cunoscută. Ştim doar că în Creta nu existau temple. Locuri cultice erau peşterile, pădurile sfinte şi munţii. Acţiunile religioase importante erau îndeplinite în palatul regal. Regele era în acelaşi timp şi preot. De aceea au şi fost descoperite în palate altare, mese de jertfă, poliţe cultice, ritonuri şi ulcioare de jertfă. Semnul dublei securi şi al coarnelor nu este încă suficient lămurit. Pomul, coloana, şarpele — erau simboluri sfinte. Exista în Creta şi o stăpînă a animalelor, o zeiţă al cărei simbol pătrunde adînc în preistoria europeană.

De cînd tabletele de lut de la Cnossos, Pilos, Micene şi Tirin au putut fi descifrate în scrierea „liniar B", putem arunca o privire în viaţa particulară a acelei vremi eroice de după 1400 î.e.n. Privind dincolo de culisele cînturilor homerice, înţelegem ceva din uimitorul aparat administrativ al acelui timp. În severitatea lui comercială, textul tabletelor pare aproape oriental.

Prin publicarea ştiinţifică a aproximativ 300 dintre

 aceste tablete, Michael Vantris, cel atît de timpuriu

dispărut din pricina unui accident de automobil, și profesorul John Chadwick de la Universitatea din Cambridge, ne-au dezvăluit o lume pînă acum cu totul necunoscută. Știm că la Cnossos în Creta, ca și la Pilos, în sud-estul Peloponezului, domneau principi. O tabletă din Pilos ne spune probabil chiar și numele unui asemenea principe sau rege. Se numea „Ekhelawon". Existau principi și oameni din suită, seniori feudali, primari și sclavi. Existau funcționari care administrau orașe, în afară de Pilos și Cnossos. Titlul lor este „pu-si-re-u". Regăsim acest titlu în homericul „Basileus" și în cele din urmă în bazilica noastră de astăzi.

Munca era foarte precis divizată. Existau meșteșugari ultra-specializați. Înregistrăm din tablete multe profesiuni: sînt menționați cioplitori în lemn, zidari, tîmplari, forjori în bronz, fabricanți de arcuri, tîmplari de scaune, olari, ciobani păstori de capre și vînători. Firește că exista și giuvaergiul. Pînă și cel care aprindea tămîie pare a fi exercitat o profesiune. Iar femeile măcinau grîul. Stofele erau făcute de femei. Ele erau torcătoare, țesătoare și dărăcitoare. Ele îndeplineau multe slujbe la palat. Erau băieșițe. Bătutul postavului era o profesiune bărbătească iar îmbrăcămintea era confecționată probabil atît de bărbați cît și de femei. Există chiar și un indiciu cu privire la un medic.

Exista cu siguranță sclavia. Copiii robilor erau sclavi. Chiar dacă numai unul dintre părinți era lipsit de libertate, copilul trebuia să *devină sclav. Marele număr de brațe de muncă necesare construirii palatelor era procurat prin expediții de jefuire. Prizonierii trebuiau să execute muncile. Femeile și copiii erau învățați o meserie. Cea mai mare parte a sclavilor din Pilos sînt numiți sclav sau sclavă a zeului sau a zeității. Ce anume aveau de făcut acești sclavi ai zeului nu e limpede.

Foarte interesant este faptul că încă din epoca miceniană, deci în jurul anului 1300 î.e.n., aproape toți zeii greci apar în aceste tablete de lut: Zeus, Hera, Poseidon, Ares, Hermes, Atena, Artemis, Dionisos, Hefaistos. Cercetătorii Ventris și Blagen

sînt atît de precişi încît menţionează de fiecare dată denumirea ştiinţifică a tabletei în care se găseşte numele unui zeu. Jertfele nu se aduceau probabil nici în oameni, nici în animale, ci în grîu, orz, făină, untdelemn, vin, smochine şi miere. Tableta G 866 arată că zeilor le era dăruită pînă şi lînă. Regelui preot i se alăturau un mare număr de preoţi ajutători.
Faptul că tabletele nu ne-au transmis nici istorie şi nici literatură, ci de fapt numai birocraţie, este tot atît de adevărat ca şi faptul că textele sînt foarte sărace şi scurte. Cu toate acestea, citindu-le, cu condiţia de a şti să citim, putem înţelege din ele enorm de multe. Pe o tabletă, de pildă, e însemnat: „38 dădace, 33 fete, 16 băieţi". Pe o alta citim: „8 femei, 2 fete, 3 băieţi" şi în continuare alimente care evident le fuseseră distribuite lor şi anume „336 litri de grîu şi 336 litri smochine". Într-o altă tabletă se spune deasemeni: „37 băiaşe femei, 13 fete, 15 băieţi, 1332 litri grîu, 1332 litri smochine". Tableta Ad 686 relatează: „In Ke-re-za, Pylos: 15 fii de prizonieri; Alkawon nu s-a arătat" sau „nu s-a prezentat". În tableta Eo 02 găsim o femeie cu numele „E-ra-ta-ra" şi cu specificarea „sclavă a preotesei". Tăbliţa Ae 04 ne informează: „Ke-ro-wo, păstorul din A-si-ja-ti-ja, păzeşte vitele lui Thalamatos". Tăbliţa An 18 aminteşte: „16 aprinzători de focuri, 10 me-ri-du-ma-te, 3 mi-ka-ta. . . . „Ce însemnau acestea din urmă nu ştim.
Erau fără îndoială meserii, meserii care poate astăzi nici nu mai există. În cîteva tablete sînt amintiţi pe nume comandanţii şi oamenii din paza de coastă subordonaţi lor. Există tablete cu informaţii asupra proprietăţii de pămînt şi a semănăturilor, tablete care consemnează tributurile şi jertfele, tablete care menţionează textile, recipiente şi mobile. Însemnarea Tn 996 aminteşte: „3 cade pentru apă de baie, cu scurgere, 3 rezervoare de apă, 3 vase de gătit, 2 amfore, 1 hydria şi 7 ulcioare de bronz". Tableta 713 se ocupă de mese de piatră şi incrustaţii de fildeş, mese de fildeş cu modele penate şi măsuţe de abanos, care erau şi ele bogat decorate.
Imigrarea dorienilor — sau întoarcerea urmaşilor
 lui Herakles în părţile Argoliei — a însemnat sfîr-

şitul înfloritoarei culturi miceniene. Vechile cetăţi şi palate au fost distruse. A rămas însă marele talent artistic al cetăţenilor în cultura miceniană, care a continuat să se facă simţită în lumea greacă în toate domeniile artelor plastice. A rămas meşteşugul artistic care abia dacă a mai fost egalat vreodată. Au rămas, pînă în evul mediu, ideea de cetate, simţul stilului, puterea creatoare, multele elemente ale religiei şi ale miturilor precum şi, în general, năzuinţa spre spiritualitate.

Astfel, viaţa miceniană se face simţită încă şi în zilele noastre. Ea a fost, oricum, primul dar şi cel mai puternic impuls cultural pentru Europa.

Grecia

PĂMÎNT, ȘARPE ȘI APOLON

Ruinele de la Delfi zac în singurătatea sălbatică și maiestuoasă a munților.

„Acolo unde muntele sfînt își învăluie în nori vîrful singuratic", scria Hölderlin, *astrologi francezi au descoperit anticul loc al templului sub satul Castri. Ei au construit pentru locuitorii din Castri un sat nou, pentru a da la iveală cel mai interesant oracol al lumii.*

„Delfi este, din cele mai vechi timpuri, cel mai strălucit loc de oracole al pămîntului. Domnul și judecătorul oamenilor, care a venit la Delfi, trebuia în chip firesc să acorde oracole în locul acesta, sau să-i pună pe alții să le spună, în numele lui. El a venit aici, mai puțin pentru a cere și a primi venerația oamenilor, cît mai ales pentru a veghea personal oracolul. Spiritul lui plana nu atît asupra sanctuarului, cît mai ales asupra oracolului ... Stăpîn al locului, Apolon nu a ales pentru revelarea gîndurilor sale nici freamătul nesigur al frunzelor pădurii, nici zumzăitul albinelor ce roiau în jur. El refuza imaginile tremurătoare ce peregrinează prin visuri sau se arată în oglinda izvoarelor. Pentru a le vorbi oamenilor, el se folosea de limba oamenilor". — Pierre de la Costa-Messelière, Delphes, *Paris 1957, p. 17 și 20.*

Care era sentința maximă a lumii elenice? Există
 oare o aserțiune care să redea cea mai importantă

şi ultimă ştiinţă a unei lumi care a luptat cu adevărat pentru cucerirea înţelepciunii?
Ni s-a păstrat o asemenea aserţiune. Ea era însemnată în templul lui Apolon la Delfi. Cuprinsul ei era: *Cunoaşte-te pe tine însuţi!*
Aceste cîteva cuvinte spun infinit de mult. Ele spun că nici o suflare a divinului nu poate porni decît din ultimul ascunziş lăuntric al omului. Ele spun că omul se apropie de adevăr numai dacă îşi ascultă cu onestitate adîncul. Ele proclamă ceea ce îi trebuie cu cea mai mare urgenţă civilizaţiei saturate de minuni economice: ponderea! Ele previn omul să devină conştient de limitele sale pentru că, oricum, este trecător. Însă ele îi cer şi să dea, pînă la împlinirea destinului său, ceea ce zace în el.
„Cunoaşte-te pe tine însuţi" era una din maximele atribuite celor „Şapte înţelepţi". Denumirea de „Şapte înţelepţi" era dată celor mai străluciţi bărbaţi care au trăit în prima jumătate a secolului al 6-lea: aristocratul Solon, care i-a dat oraşului său natal, Atena, prima constituţie; tiranul Periandru din Corint, care a întemeiat oraşe, care a promovat Delfi şi Olimpia, care a adus la înflorire arta, meşteşugul şi comerţul, dar interzicea trîndăveala şi luxul; Bias din Priene în Ionia, care a trebuit să fugă din oraşul său natal fără să ia nimic cu el şi care spunea, cu prilejul acela, *omnia mecum porto mea*, tot ceea ce posed duc cu mine; bărbatul de stat Pitacos din Mitilene, care a dat o lege conform căreia orice crimă comisă în stare de beţie se pedepsea dublu; Tales din Milet, care a prezis cu exactitate ziua eclipsei de soare din 28 mai 585 î.e.n.; Cheilon, un erou spartan şi poetul Cleobul din Lindos, care compunea şi ghicitori. Despre unii dintre aceşti bărbaţi înţelepţi ştim foarte multe, despre alţii, cum e cazul lui Cleobul, foarte puţin. Suma experienţei de viaţă a acestor şapte mari spirite era dăltuită sub formă de maxime în sanctuarul delfic.
Aşadar înainte de a te putea apropia de divinitatea din Delfi, înainte de a o putea întreba, îţi cerea supremul lucru pe care-l poate îndeplini omul: împăcarea absolută cu propria lui conştiinţă. Din

simpla enunțare a maximei „Cunoaște-te pe tine însuți" ne putem da seama ce anume spirit domnea aici, cît era de profundă înțelepciunea, cît trebuie să fi fost de adevărat și de uman-înțelegător zeul grecilor.

Delfi se află pe versantul sudic inferior al Parnasului, la 570 de metri față de nivelul golfului Corint, în singurătatea sălbatică și măreață a munților. Simțurile sînt îndreptate aici cu irezistibilă forță către Dumnezeu, către veșnicie și către forțele supranaturale.

Lăcașul este una dintre cele mai mari enigme ale întregii istorii a umanității. E ca și cum zeul care domnea aici s-ar fi retras la vreme din fața declinului vechii Grecii și a izbînzii altor religii, pentru ca nimeni că nu-l poată umili vreodată, nimeni să nu-l poată măsura cu măsură mică, omenească și mai ales să nu i se poată apropia nimeni, în vecii vecilor. Poeți și cercetători, specialiști în istoria veche, oameni consacrați studiului religiilor și arheologi, s-au străduit vreme de 2000 de ani să descopere enigma zeului delfic. Însă Delfi nu și-a ridicat niciodată vălurile sublimei sale sfințenii. În ciuda tuturor căutărilor și săpăturilor, în ciuda tuturor ostenelilor omenești, a rămas închis și tăcut. El nu mai vorbește. Și nu va mai deschide niciodată gura din nou.

Cînd ne gîndim la Delfi, ni se înfățișează, — nebulos și aproape ireal — Pythia. Pythia nu era un nume propriu, ci un titlu, o denumire ceva în sensul de „preoteasă a cultului pythic". Noi credem că nu există aici decît oracolul. Dar cine era *zeul* care locuia aici? Cine era zeul căruia îi slujea acest loc, care vorbea în lăcașul acesta? Fiindcă Delfi era un loc *sfînt*, nu locul unor practice și comode preziceri. El era cel mai mare și mai important sanctuar al lumii grecești. Iar zeul căruia îi aparținea acest sanctuar era *Apolon*. Deși noi sîntem copiii spirituali ai elenilor și prin aceasta și ai zeului lor, deși trăim încă și în zilele noastre prin tot ceea ce facem și gîndim în cultura grecilor, știm mai puțin despre zeul acesta decît despre marii întemeietori de religii și filozofi ai orientului, despre Buddha, Zarathustra

şi Mahomed. Dintre marile divinităţi ale omenirii, Apolon poate fi sesizat cel mai greu. Oracolul lui e străvechi. A fost din toate timpurile un izvor uimitor de puternic al forţei religioase.

Delfi era „arhicunoscut" încă de la 1600 î.e.n. E drept că pe vremea aceea, locul nu se chema încă Delfi, ci *Pytho*. Numele provine de bună seamă de la Python, o fiinţă ce păzea locul sfînt. Python era un mare şarpe masculin. El era fiul lui *Ga* sau *Ge* (Gaia). Iar Ge e pămîntul, adîncul, imperiul subpămîntean. Ge (Geia) era o zeiţă. Ea şi ruda ei Themis sînt primele şi cele mai vechi profete care dădeau răspunsurile în lăcaşul acestui oracol de pe muntele Parnas.

Ce înseamnă toate acestea? E vorba de mitul străvechi al şarpelui, care e adversar al lui Dumnezeu. El întruchipează pămîntul, demonia, forţele întunecate, dar şi însănătoşirea, lucru pentru care este animalul sfînt al medicinei. El este monstrul care înconjoară pămîntul ca şarpele Midgard, dă naştere la cutremure, este ştiutor, şi prin toate acestea aduce păcatul la suprafaţa pămîntului. Ca ştiutor, este animalul oracolului la multe popoare. În greceşte şarpele se numeşte *dracon* şi de aici denumirea germană de *Drachen*, în româneşte *dragon*. Aşa cum în întîia carte a lui Moise, cap. 3, şarpele pricinuieşte căderea în păcat, tot astfel se face vinovat Apolon, ucigîndu-l pe Python. El pleacă după aceea în Creta şi se supune unei ispăşiri a omorului, unei purificări. În Creta se celebrau încă din vremi arhaice exerciţii religioase deosebit de sfinte. Acolo mai pîlpîia încă forţa marii religii minoice de odinioară.

De altfel, în antichitate, şarpele nu era numai temut sau venerat pentru ştiinţa lui. El era ţinut şi ca animal de casă, pentru stîrpirea şoarecilor, ca nevăstuica. Copiii se jucau cu şerpi iar doamnele, cînd era foarte cald, îşi răcoreau cu ei gîtul şi pieptul.

La Delfi însă şarpele Python şi Ge, pămîntul, erau începutul străvechi al celui mai renumit loc de oracole al omenirii. Aici pămîntul îşi deschidea gura. Duhul pămîntului le vorbea aici din vremi

neştiute celor ce cereau ajutor, celor ce le trebuia sfatul unui zeu.
Francezul de La Coste a găsit la Delfi urme de jertfe pregreceşti. Cea mai veche profeţie a fost făcută acolo, probabil prin Los. Viitorul era citit în mici pietre care zăceau în cuva unui trepied. Arheologii au găsit sub templul lui Apolon gura unei fîntîni minoice, de forma unui cap de leoaică. Această piesă provine dintr-o vreme ce se află cu 1400, 1500 sau 1600 de ani înainte de naşterea lui Christos! Exact în locul în care se afla altarul, pămîntul cuprinde multe resturi de urme organice, cenuşă de oase arse, amestecate cu cioburi de vase miceniene. Faptul dovedeşte că încă din epoca miceniană, deci cu 1500 de ani împliniţi î.e.n., în locul acesta se aduceau jertfe. S-a făcut însă o descoperire şi mai importantă. A fost scoasă la iveală o mică teracotă minoică, o femeie goală aşezată într-un jilţ cu trei picioare. Pythia nu ajunge în vremuri atît de îndepărtate. E vorba deci de Gea, zeiţa pămîntului? E vorba de Themis? Sau cum poate fi explicată această figură dintr-un trecut de aproape patru mii de ani?
Datorită descifrării scrierii minoice liniar B, legăturile dintre vechea Grecie şi Creta au devenit mult mai limpezi şi e probabil că şi preoţimea sanctuarului delfic venea din lumea culturii minoice, deci din Creta, aşa cum ne învaţă imnul homeric al lui Apolon din secolul al 7-lea î.e.n. Cînd zeul a început să caute preoţi, a zărit departe pe mare o corabie cu bărbaţi cretani care veneau de la Cnossos. Sub înfăţişarea unui delfin, Apolon a ademenit corabia la Crisa, unde marinarii i-au ridicat un altar lui Apolon, Delfinos. Aşadar după cum glăsuieşte legenda, numele „Delfi" se trage de la acest delfin.
Cînd a devenit Apolon, zeul de la Delfi, nu se poate afla. Oricum, oracolul exista cu mult înainte ca Apolon „să se fi aşezat aici". El era cel mai grec dintre zei. Era venerat în foarte multe părţi ale Greciei şi ale Asiei Mici, îndeosebi în Sparta şi în alte aşezări dorice. El era cea mai strălucitoare şi măreaţă figură a cerului grecilor sau a acelei reţe-

dințe a zeilor de pe cel mai înalt vîrf al peninsulei grecești, de pe Olimp, care, înalt de 2911 metri, desparte ca masiv izolat Macedonia de Tesalia. Apolon era idealul suprem al frumuseții tinere bărbătești.

Ce fusese Apolon la origine nu știm. Dar știm pentru ce anume l-au făcut grecii. El era ocrotitorul turmelor, zeul păstorilor, fiindcă în general păstorii sînt totdeauna foarte aproape de Dumnezeu, începînd din Grecia pînă în întregul orient apropiat, de la Bethleem pînă în Persia. El era tămăduitorul bolnavilor, susținător al statelor, protector al muncii, al vieții spirituale și al filozofei. El este un organizator al mulțimii și al timpului, un prieten al lucrului chibzuit, un păzitor al moralei înalte. El este, înainte de toate, zeul oracolului.

Apolon stăpînea oracole în foarte multe locuri ale Greciei și ale Asiei Mici, iar metodele de aflare a oracolelor erau foarte diferite. În Argolida, preoteasa se inspira bînd sîngele mieilor jertfiți. În Hrisa, pentru a obține părerea lui Apolon, se sorbea apă dintr-o fîntînă sfîntă. Iar la Teba, profețiile se făceau privind măruntaiele animalelor sacrificate. La Colofon, în oracolul lui Apolon din Claros, nu prezicea o femeie ca la Defi , ci un preot căruia nu-i erau comunicate decît numele celor care căutau oracolul. Apoi preotul cobora într-o grotă, bea apă dintr-un izvor sfînt și-și dădea sfatul, în versuri, cu privire la gîndurile ce-i preocupau pe solicitanți, dar pe care aceștia nici nu trebuiau să le exprime. Lucrul acesta îl aflăm de la Tacit, din cartea a doua, capitolul 54 al Analelor sale.

La Patara, în Licia, „ori de cîte ori venea Apolon", preoteasa era închisă noaptea în templu. O povestește Herodot în capitolul 182 al celei de-a doua cărți. Patara era un fel de „reședință de iarnă" a zeului. La Delfi se afla numai vara.

De unde vine numele de „Apolon" e greu de spus. Ar putea să provină din cuvîntul doric „apela", țarc de oi. Acesta ar constitui un indiciu că el era la origine un zeu al păstorilor. Ar putea, după cum e de părere Wilamowitz, să vină din limba vorbită în Licia. Atunci zeul ar fi un străin, deci la origine

n-ar fi fost grec. În schimb Ernst Sittig, cercetător al limbii din Licia, a demonstrat că în liciană numele zeului e împrumutat din greceşte, deci mai de mult încă Apolon trebuie să fi fost un zeu grec. În Iliada lui Homer, Apolon se află mereu de partea troiană, nu de cea grecească. Troia se afla în Turcia de astăzi, nu departe de Dardanele, deci în Asia Mică, de unde se poate trage concluzia că odinioară Apolon nu era un zeu grec, ci unul al Asiei Mici.

Mai există însă alte două argumente, extrem de interesante, în fondarea faptului că Apolon era de origine asiatică. Calendarul lunar-solar le-a fost dat grecilor de la Delfi, deci provine din templul delfic al lui Apolon. Aceasta se întîmpla în a doua jumătate a secolului al 7-lea î.e.n. Cel mai vechi şi mai renumit centru al astronomiei era Babilon. Acolo, cu mult timp înainte încă fusese descoperit astronomic un calendar lunisolar. Martin P. Nilsson, specialist suedez în istoria veche şi cercetător al religiei greceşti, arată şi faptul că serbările lui Apolon cad în ziua a şaptea a lunii. Importanţa deosebită a zilei a şaptea, numită *sibutu*, este babiloniană. De aici ziua a şaptea este şi duminica noastră. Însă grecii îşi împărţeau luna în trei părţi, iar fiecare zece zile — decadele — erau unitatea de timp corespunzătoare săptămînii noastre. În acest sistem decadal ziua a şaptea se inseră ca ceva cu totul străin şi întrucît şapte este numărul lui Apolon, această cercetare constituie şi ea un indiciu cu privire la originea lui Apolon din orientul apropiat. În sfîrşit, însuşi numele mamei lui Apolon, Leto, este şi el originar din Asia Mică. Ea era răspîndită ca zeiţă independentă, mai ales în partea de vest a coastei sudice a Asiei Mici. Nilsson e de părere că Apolon ar fi venit din interiorul Asiei Mici, din imperiul hitit, care datora foarte mult culturii babiloniene.

Dacă lucrurile sînt adevărate, nu putem decît să rămînem uimiţi faţă de ce au putut face grecii din acest zeu odinioară străin. Ei au pus în el o imensă dezvoltare spirituală. Ei i-au aprofundat morala pînă în sfera ultimei înţelegeri şi iertări omeneşti.

 Ei au făcut din el un zeu care cerea căinţă şi care,

după purificare şi împăcare, acorda graţie divină pînă şi ucigaşului chinuit. Dacă Apolon a venit din Orient, atunci el a fost odinioară un *zeu al răzbunării*. Grecii l-au transformat, cum scrie Pindar, în „cel mai prietenos dintre zei". Astfel Apolon a devenit un zeu *european*, un adevărat doctor al **sufletului**!
Indiferent de unde ar fi venit Apolon, el a adus cu sine de la bun început capacitatea de a scoate înţelesuri din toate semnele şi întîmplările cu putinţă. Deja pentru Homer el este „profetul". Acest zeu nu se lăsa numai divinizat, ci şi răspundea. E drept că proorocirea din extaz a devenit abia mai tîrziu o însuşire a zeului. Acest fel de profeţie se numeşte „mantică extatică". Unde i-a fost atribuită pentru prima dată această capacitate, nu ştim. Probabil că vine şi ea din Asia Mică, unde existau oracole renumite.

CERCETAREA ORACOLULUI DELFIC

Au existat cu adevărat aburi ce se ridicau dintr-o despicătură a pămîntului? Ce însemnătate avea Omfalos? Ultima Pythie a dus cu ea pe vecie taina legată de „Delfi"?

„După Théophile Homolle și Emile Bourguet, care nu mai sînt astăzi nici unul nici celălalt printre noi, Pierre de La Coste-Messelière, artist și învățat, a fost acela ce i-a dăruit sanctuarului tot ce era mai bun în viața lui de cercetător. El a săpat cu rezultate foarte fericite și a trăit multă vreme în cea mai strînsă legătură cu vechile ruine de piatră." — Charles Picard, Delphes, *Paris, 1957.*

Delfi, lăcaşul sacru al zeului Apolon, a fost centrul religios şi cel mai important oracol al Greciei. El era considerat drept centrul pămîntului, drept „buricul lumii". În greceşte buricul se numeşte *omfalos*. În sanctuarul — *aditon*-ul — sau în *cella* templului lui Apolon, în apropierea statuii de aur a zeului, se afla realmente o piatră care întruchipa buricul lumii. Nu există zeu mai legat de cultul pietrei, ca Apolon. Iar o soartă binevoitoare ne-a păstrat piatra aceasta. Ea are forma unei movile mici, forma originară a mormintelor eroilor, cu o înălțime de numai 28,7 centimetri şi diametrul de 38,5 centimetri. Această foarte veche piatră sacră a fost găsită în anul 1913 de francezul F. Courby lîngă peretele de sud al *cellei* şi a fost identificată ca fiind *omfalos*-ul. Ea nu era numai centrul pă-

mîntului, ci ar fi fost şi mormîntul Pythonului ucis. Pe *omfalos* au fost descoperite trei litere ale unui alfabet arhaic. Sînt literele GA, deci numele mamei-pămînt, care a adus Python-ul pe lume şi misticul *E* din Delfi, a cărui însemnătate nu o mai cunoaşte nici măcar Plutarh.

Sub *omfalos* se găsea poate fisura din stîncă prin care se înălţau aburul, exalaţia sau o boare binemirositoare. Aceste exalaţii — se presupunea că provin de la şarpe sau de la alte divinităţi subterane — ar fi adus-o pe Pythia în stare de extaz profetic. Ea se spăla mai întîi la izvorul castalic, ardea puţin laur şi făină de orz şi apoi cobora în încăperea templului, care se numea *aditon*. Acolo, în faţa *omfalos*-ului, se aşeza pe un scaun cu trei picioare, bea din apa izvorului Cabotis şi cădea în divin-profetica ei stare de inspiraţie.

Cu aceasta ne aflăm în faţa celui mai mare mister de la Delfi. E adevărat că există multe texte antice care se ocupă de fisura de stîncă şi de aburul care urcă la suprafaţă. Dar toate aceste texte nu sînt prea vechi. Dovedesc ele cu adevărat că exista aşa ceva în locul acesta, un suflu al pămîntului — în greceşte *pneuma* — care o aducea pe Pythia în stare de extaz făcîndu-i prin aceasta posibilă profeţia? Este extrem de interesant să studiem tradiţia şi în litera ei, să nu ne mulţumim, cu privire la lucrurile acestea, doar cu informaţii de mîna a doua.

Diodor, care a scris între 60 şi 30 î.e.n., ne informează că oracolul delfic a fost descoperit odinioară de capre. Păstorul care a găsit vechea capitală a Macedoniei, Edessa, a fost şi el condus de capre. Acolo unde se află partea cea mai sacră a oracolului delfic se găsea odinioară o crăpătură adîncă în pămînt. Ori de cîte ori se apropia o capră de această crăpătură făcea sărituri ciudate şi scotea sunete bizare. Păstorul care a observat aceasta s-a îndreptat spre fisură. Cînd a ajuns acolo i s-a întîmplat ca şi caprelor sale. Îl lăsau simţurile sau cădea „în extaz". El a început să vadă viitorul. Vestea despre efectul acestei minuni naturale s-a răspîndit. Au venit mulţi oameni acolo. Fiecare era

curpins de o ciudată ameţeală. Dar pămîntul înghiţea mulţi oameni care se apropiau prea mult de gîtlejul lui. De aceea locuitorii ţinutului au hotărît să îngăduie ca singură profetesă o fecioară. Ea trebuia să acorde fiecăruia oracolul. Pentru profetesă a fost construită o înjghebare pe care putea sui fără primejdie, o capră cu trei picioare numită trepied.

În secolul al 3-lea al e.n., în cea de-a 24-a carte a Istoriei sale filipice, Justin povesteşte că aproximativ la jumătatea înălţimii Parnasului se afla un plai. Acolo se deschidea în pămînt o gaură adîncă ce servea la preziceri. Din ea se înălţa, ca mînată de vînt, o aromă rece. Acest gaz ce se ridica din lăuntrul pămîntului făcea să turbeze sufletele prezicătoarelor şi le silea – cuprinse de divinitate – să dea răspunsuri celor ce le cereau.

Celebrul geograf Strabon, care a trăit de la 63 î.e.n. pînă în anul 19 e.n., este cel mai vechi izvor pe care-l avem cu privire la această deschizătură a pămîntului. Din păcate însă, Strabon nu a fost niciodată el însuşi la Delfi şi deci nu poate da informaţii decît din auzite. „Se spune că sanctuarul este un *antron*, o scobitură adîncă cu gura îngustă. Din ea se înalţă suflarea care inspiră. Deasupra deschizăturii se află trepiedul înalt pe care se urcă Pythia pentru a primi suflul şi a da oracolul 'n formă de vers sau proză."

Unul dintre cei mai buni martori este Plutarh, care cunoştea bine oracolul pentru că o vreme a fost el însuşi preot la Delfi. El a trăit de la 46 pînă la 120 e.n. şi scrie: „*Dicos*, deci «încăperea» în care sînt puşi aceia care-l consultă pe zeu, se umple cu o boare binemirositoare. Aceasta nu se întîmplă nici des, nici cu regularitate, ci la diferite intervale de timp. *Aditon*-ul, ca un izvor, lasă să urce această boare, comparabilă cu aromele cele mai dulci şi mai scumpe." Plutarh vorbeşte deci de o boare, dar nu aminteşte de nici o deschizătură.

Lucanus, un scriitor roman care a trăit de la 39 pînă la 65 e.n. şi din ale cărui numeroase lucrări nu s-a păstrat decît o epopee despre războiul civil
 dintre Pompei şi Caesar, ne dă în ea (V, 169–174)

o descriere dramatică a Pythiei turburată pînă la nebunie şi care devine în cele din urmă o victimă a obsesiei ei divine.

Toate acestea sînt foarte interesante. Dar e vorba de mărturii care provin dintr-o perioadă postclasică. Ele au fost compuse între aproximativ 100 î.e.n. şi 100 e.n., iar „istoria filipică" a lui Justin chiar şi mai tîrziu, abia în secolul al 3-lea al erei noastre. Pythia însă prezicea cu mult înainte, de pe la 700 î.e.n., iar Delfi îşi iradia maxima lui putere spirituală în secolul al 6-lea î.e.n. Atunci Sikyon şi Sifnos, regii Lidiei, trimiteau ofrande preţioase.

Clasicii Herodot (în jurul anului 468 î.e.n.), Euripide (în jurul anului 450 î.e.n.), Platon (în jurul anului 400 î.e.n.) şi alţii ne-au dat într-adevăr multe informaţii despre oracol, despre Pythia, despre preoţi, despre consultări şi răspunsuri — dar nu vorbesc niciodată despre despicătura din stîncă! Deci ce exista, o deschizătură în stîncă, sau una în pămînt? Existau oare acele exalaţii care stimulau profeţia, acea enigmatică *pneuma*, aerul şi răsuflarea din lăuntrul pămîntului?

Să ascultăm ce spune în legătură cu aceasta ştiinţa modernă. Francezul Emile Bourguet, care a luat parte la săpături, povesteşte că s-a aşteptat ca ele să ducă prin degajarea ruinelor la cunoaşterea *structurii interne*, deci a funcţionării oracolului. Dar apoi spune, resemnat, „rămîne şi pentru noi o taină ce anume se întîmpla acolo, în cea mai importantă parte a profeticului sanctuar". Un gînd i-a urmărit permanent pe cercetători în timpul lucrărilor: „Era ca şi cum ne-am fi aflat la faţa operei unei nimiciri sistematice". O pricinuiseră păgînii care cedau terenul? O făcuseră primii creştini care voiau să-l distrugă pentru toate timpurile pe zeul păgîn Apolon? În orice caz, ultima Pythie a luat taina cu ea pe vecie.

Dacă a existat vreodată o deschizătură în stîncă, atunci ar trebui să fie vizibile semne încă şi astăzi. Delfi nu era construit direct pe calcarul muntelui, ci se afla pe o terasă alcătuită din şist. Aceste şisturi, e de părere A.P. Oppé, nu pot fi săpate de

ape. Dar el recunoaşte că s-ar fi putut forma o cavitate acolo unde şistul se suprapune rocii calcaroase şi că ar fi posibil ca locul acela să emane exalaţii. Oppé consideră izvorul castalic drept deschiderea din pămînt a tradiţiei antice. Acest izvor mai e vizibil încă şi astăzi în imediata apropiere a locului sfînt de la Delfi, în valea dintre doi pereţi de stîncă. El consideră aburul şi gura din pămînt, de sub templul lui Apolon, drept născociri ale preoţilor şi ale istoricilor antici.

Francezul F. Courby a întreprins în *cella*, în anul 1913, cercetări vaste la podea, în locul unde se presupune că ar fi fost *stomion*-ul, deschizătura din pămînt. El a ajuns la rezultatul că terenul de dedesubt este absolut neatins. Nu a existat niciodată aici vreo deschizătură sau tăietură în piatră, spune el, nici artificială, nici naturală. Courby nu a găsit nici o urmă de deschizătură în pămînt. Şi nu a putut găsi nici semne ale vreunor mişcări telurice petrecute vreodată.

Cu privire la aceasta Robert Flacelière îşi exprimă părerea că tradiţia ar fi atît de limpede încît nu avem temei să ne îndoim de gaura din pămînt şi de aburi. Prin alunecări ale muntelui şi cutremure e posibil ca totul să fi fost astupat. Cutremurele, realmente, nu sînt o raritate la Delfi.

Iar sfărîmături mari de stîncă, prăbuşite de pe Faidriade, de pe stîncile care străluceau, au provocat încă din secolul al 6-lea stricăciuni mari părţii de nord a terasei templului. De aceea Facelière pune întrebarea dacă nu cumva pe vremea lui Plutarh, deci la aproximativ 100 e.n., deschizătura din pămînt nu încetase să mai joace vreun rol în oracol. Aceasta ar explica tăcerea lui Plutarh cu privire la ea. Eu cred că totuşi tăcerea unui biograf sau a unui istoric nu este totdeauna o dovadă pentru nonexistenţa unui fenomen. Herodot a fost la piramidele de la Gizeh, dar nu aminteşte de sfinx! Şi totuşi a fost acolo. Cînd a adăstat Herodot prin părţile acelea, sculptura colosalului leu culcat era deja veche de peste 2000 de ani. Probabil că Plutarh avea reţineri de factură religioasă să dezvăluie pe de-a-ntregul adevărata

enigmă a *pneumei*, deoarece fusese el însuşi o vreme preot delfic şi în calitatea aceasta trebuia să păstreze anume taine.
În sfîrşit, arheologul francez E. Bourguet declară că trebuie să fi existat acolo o deschizătură în stîncă ce lăsa să treacă inspiratoarele exalaţii şi că nu ne putem îndoi de ea, chiar dacă această minune nu mai poate fi dovedită astăzi.
Două fapte mi se par a fi de maximă importanţă şi amîndurora li s-a acordat pînă astăzi prea puţină atenţie. În anul 373 î.e.n. s-a prăbuşit întregul templu al lui Apolon de la Delfi. Cauza va fi fost un incendiu uriaş, dar poate şi — cum crede Homolle — un cutremur. Faptul că, exceptînd cîteva neînsemnate resturi de cenuşă, nu s-au găsit urme de incendiu, pledează pentru cutremur. Iar pe lîngă aceasta, întregul masiv al Parnasului se află într-o regiune categoric seismică. Ca urmare a unui efect seismic atît de neobişnuit de puternic, o fisură îngustă în stîncă poate să se fi închis aşa fel încît după peste 2000 de ani să nu mai poată fi constatată nici o urmă a deschizăturii de odinioară.
Dar la aceasta se mai adaugă ceva: în întreaga literatură cu privire la Delfi nu am găsit nici o singură cercetare a vreunui geolog de şcoală modernă, care să se priceapă cu adevărat în formaţiunea de calcar şi şist a Parnasului! După cîte ştim, singurul geolog care a lucrat acolo a fost profesorul Philippson. E adevărat că el era de părere că celebra deschizătură din pămînt n-ar fi existat şi povestea ei ar fi fost în totul o „înşelăciune preoţească", dar constatarea lui este mult prea veche pentru a mai putea să convingă astăzi! Facelière spune şi el — în anul 1938! — că ar fi totuşi interesant să fie consultaţi odată şi geologi moderni. Faptul că aceasta nu s-a întîmplat încă este de bună seamă minunea maximă de la Delfi, după cum în general istoria omenirii este mai mult o istorie a ocaziilor pierdute decît o istorie a descoperirilor.
Mai există de altfel încă o teorie interesantă pe care a stabilit-o în anul 1933 americanul Leicester

B. Holland și pe care a argumentat-o cu multă ingeniozitate. Anume că *omfalos*-ul deci piatra în formă de movilă deasupra căreia se afla trepiedul Pythiei, prezintă o caracteristică de natură să provoace mirare: el este găurit de sus pînă jos, deci are în interior un canal care măsoară aproximativ 4 centimetri pătrați. Blocul de piatră care servea drept soclu *omfalos*-ului este și el găurit. Acest canal sau această deschizătură în formă de țeavă, crede Holland, servea la dirijarea aburului sau a fumului pînă sub trepiedul Pythiei. Iar fumul binemirositor ar fi fost produs artificial sub podeaua de piatră sau sub *omfalos*.

Ideea conductei este evidentă. Ceea ce nu pot înțelege eu este de ce trebuie să fi fost fumul artificial și nu un fenomen natural. Holland nu explică aceasta și se sprijină numai pe afirmația altora, anume că nu exista o deschidere naturală în stîncă.

Chiar dacă faptul este adevărat, Delfi nu a fost totuși, cu siguranță, un loc al înșelăciunii și al vrăjitoriei. Indiferent pe ce cale ar fi fost provocat extazul Pythiei, Pythia nu era șarlatană. Platon numește starea ei *mania*. Expresia este bună, întrucît caracterizează inspirația divină, care nu avea absolut nimic psihopat în ea.

Cuvintele Pythiei erau inspirate de Apolon. Preoții le rosteau și le vesteau sub formă de versuri. Așadar, după cum admit Nilsson și cercetătorul de istorie veche Berve, la Delfi exista o „mantică a inspirației", care era condusă și tălmăcită de o preoțime inteligentă. Zeului delfic îi aparțineau foarte mulți sclavi ai templului, în parte prizonieri din războaie sfinte, în parte daruri ale diferitelor state și oameni. Domnea o permanentă afluență de străini din toate părțile lumii. Erau aduse adevărate bogății în ofrande și ex-voto-uri, iar cine dăruia mai mult ajungea mai repede la oracol.

Jocurile pythice panelenice — întemeiate în 590 î.e.n. — au făcut din Delfi un loc al întrecerii muzelor și al artei mărețe. Datorită mulțimii de vizitatori veniți aici de departe, domnea un viu

trafic comercial şi o vie mişcare a pieţii. Limba şi modul de gîndire al elenilor se răspîndeau în întreaga lume. Preoţii mînuiau cu sîrguinţă cuţitul de jertfă. Cînd erau sacrificate, animalele trebuiau să înceapă a tremura din tot trupul, altfel — Plutarh ştie toate acestea foarte precis — nu se dădea nici un oracol. Nu lipseau, fireşte, ospeţele de jertfă.

În vremea de înflorire a oracolului existau la Delfi trei fecioare care îndeplineau funcţia Pythiei cu schimbul. Ele erau alese dintre fetele de la Delfi, trebuiau să păstreze o castitate absolută şi erau păzite cu străşnicie în interiorul sanctuarului lui Apolon, închise într-o „casă a Pythiei" şi despărţite de restul oamenilor. Xenofon spune că o Pythia trebuie să fie total novice, că nu i se îngăduie să fi văzut şi să fi auzit nimic şi că trebuie să se înfăţişeze zeului ei cu un suflet adevărat feciorelnic. De altfel funcţia nu era lipsită de primejdii, întrucît aburii provocau o tulburare extraordinară. Pythia trebuia să se expună în permanenţă la influenţe atît de neobişnuite, încît cîteva preotese şi-au găsit moartea.

Grecia

RĂSPUNSURILE PYTHIEI

„După cum în vremurile vechi au existat oameni care se plîngeau de obscuritatea și ambiguitatea oracolelor, tot astfel există și acum unii care dezaprobă prea marea lor limpezime, o comportare care este foarte nedreaptă și necugetată. Asemenea oameni sînt asemănători copiilor, care se bucură mult mai mult de curcubee, comete și parhelii, decît atunci cînd văd realmente soarele și luna." — Plutarh (46—120 e.n.), De Pythiae oraculis.

Dintre toate lăcaşurile cultice ale grecilor, oracolul de la Delfi avea influenţa spirituală cea mai mare. Nu exista nici un eveniment important, nici o acţiune însemnată, nici un război şi nici o pace care să nu fi fost influenţată de Delfi. Rugăciuni, sacrificii, ispăşiri, consacrări, servicii divine — pentru toate acestea Delfi dădea prescripţii. Fiecare Pythia în parte dispunea nu numai de o putere bisericească şi cetăţenească. Ea era şi suprema autoritate asupra moralei şi a moralităţii tuturor. Delfi îşi iradia influenţa mult departe, spre Asia. Pînă şi lidienii au consultat oracolul de la Delfi, voind să afle dacă trebuiau să-l prefere pe Gyges sau dinastia de mai înainte. Pythia l-a indicat pe Gyges, care a trăit la aproximativ 670 î.e.n. şi e primul suveran desemnat cu numele de „tiran", probabil un cuvînt lidic. Regenţii care au domnit după acest rege au fost cei mai devotaţi aderenţi ai lui Apolon pythicul.

Preotul care însemna și transmitea cuvintele Pythiei era numit *profetes*. Acest *profetes* nu era un prezicător al viitorului, ci pur și simplu organul de revelare al unui zeu, „gura" lui. Nelămurit rămîne raportul dintre *profetes* și Pythia. Dacă *profetes* nu făcea decît să formuleze inteligibil răspunsurile neclare ale Pythiei, atunci imensa știință a Pythiei în probleme omenești, politice și chiar geografice rămîne un miracol. Cercetătorul suedez Martin P. Nilsson este de părere că *profetes* fie că prelucra și formula din punctul de vedere al limbii declarațiile Pythiei, fie că îi dădea îndrumări cu privire la răspunsuri. În totul, problema este nerezolvabilă. Cert este că preoții oracolului erau orice altceva, numai șarlatani și mincinoși nu. Ei erau excelenți cunoscători de oameni și dispuneau de o știință cuprinzătoare. Erau astronomi străluciți, fapt pe care-l dovedește crearea calendarului la Delfi. Cunoșteau istoria diferitelor state, istoria familiilor nobile, se pricepeau în geografie și nu erau străini de politica comercială. Cunoșteau și mormintele tuturor eroilor.

Întrebărilor obișnuite, preoții le puteau da ușor un răspuns. Dacă însă un lucru nu era limpede sau dacă întrebarea era concepută foarte inteligent, solicitantul primea un răspuns obscur. Un asemenea răspuns dificil sau ambiguu putea fi supus „exegeților", care dădeau apoi din el un sfat bun. Exegeții rămîneau în funcție pe viață, ceea ce dovedește marea însemnătate a îndatoririlor lor.

Templul originar, o construcție mică și simplă, a fost nimicit în 548 î.e.n. datorită unui incendiu. În 1939 au fost găsite cîteva opere de artă care au fost salvate atunci de foc. Erau ascunse sub o piatră a drumului sacru. Al doilea templu a fost terminat în anul 510. Mijloacele bănești curgeau din donații voluntare. Contribuții deosebit de mari a acordat familia Alcmaconizilor, care fusese expulzată din Atena și trăia aici, la Delfi, în exil. Cresus și regele egiptean Amasis au participat și ei.

Pe vremea regelui Amasis trăia în Tracia o fată cu numele de Rodopis. Era sclavă și aparținea unui

anume Jadmon. Este interesant că celebrul fabulist Esop a fost şi el sclavul lui Jadmon, împreună cu această Rodopis. După cîte se ştie, Rodopis i-a fost cumpărată lui Jadmon de către un om bogat din Samos, un proxenet al antichităţii. Noul proprietar al lui Rodopis se numea Xantos. Acesta era un negustor iscusit şi de aceea a transportat fata acolo unde putea fi preţuită mai mult, anume în celebra colonie comercială Naucratis, din Egipt. Aici s-a găsit curînd un amator pentru încîntătorul obiect. Caraxos din Mitilene a cumpărat-o pe Rodopis. Îi plăcea mult şi de aceea a plătit un preţ mare. Apoi i-a dat libertatea. Caraxos era fratele celebrei poetese Safo, care mai tîrziu l-a luat în zeflemea din pricina acestei răscumpărări.

Rodopis a făcut din noua ei libertate nu numai un subiect la ordinea zilei în oraşul Naucratis, care era situat între Cairo din zilele noastre şi Alexandria, ci a devenit şi un soi de atracţie în bîrfelile răspîndite de-a lungul coastei, în întreaga lume clasică. Deoarece plăcea foarte mult şi era amabilă, a dobîndit, pentru o fată de soiul ei, averi mari, dar nici pe departe îndestulătoare pentru a construi o piramidă! Aceasta fiindcă elenii afirmau despre ea că ar fi ridicat cu proprii ei bani, la Gizeh, piramida lui Micherinos. Herodot ştie însă că averea pe care o poseda Rodopis nu era suficientă pentru o piramidă. El povesteşte că ar fi fost foarte ambiţioasă şi că voia să lase Greciei un dar care să amintească totdeauna de ea. De aceea i-a făcut sanctuarului delfic o donaţie ciudată: multe frigări de fier, fiecare atît de mare încît putea ajunge pentru un bou întreg. Valoarea acestui dar reprezenta o zecime din întregul ei capital. Herodot spune că la vremea lui, deci la aproximativ 450 î.e.n., aceste frigări ar mai fi putut fi încă văzute. Ele zăceau în spatele altarului pe care îl închinaseră zeului, locuitorii din Chios.

Multă vreme sensul acestei donaţii nu a putut fi explicat, pînă cînd savantul Waldstein a găsit la Heraion, lîngă Argos, o legătură de frigări de fier tot atît de lungi, strîns legate cu benzi de fier la ambele capete. Ciudatul obiect a ajuns în pivniţa

muzeului național din Atena și a zăcut acolo vreme de ani fără să i se acorde atenție. În cele din urmă vechitura a fost preluată de cercetătorul grec Svoronos. 32 de frigări a cîte 1,20 lungime erau perfect conservate. Dar legătura originală era alcătuită din 180 de bucăți. Deci un astfel de sul de fier, în greutate de mai multe chintale, trimisese harnica Rodopis din Naucratis la Delfi. Era vorba, evident, de o contribuție pentru construirea templului, donată odată cu cei 1000 de talanți de alaun ai regelui Amasis și cele 20 de mine ale grecilor egipteni. Și acum iată dezlegarea enigmei: asemenea frigări sînt străvechi obiecte de schimb, pe care însă cei din Delfi nu le mai puteau folosi încă de pe atunci. De aceea au depus pur și simplu legătura în spatele altarului.

În anul 373, după cum am mai văzut, templul s-a prăbușit în urma unui cutremur. Dar a fost ridicat din nou aici un sanctuar al lui Apolon și iarăși prin contribuții bănești voluntare. Acest templu a apucat vremurile marelui imperiu roman și a fost refăcut în bună parte de împăratul Domițian. Mai înainte, Sulla jefuise o bună parte din avuțiile delfice. Împăratul Hadrian a încercat să-i redea sanctuarului vechea importanță. Iar împăratul Iulian, după ce devenise necredincios creștinismului, voia să readucă Delfi la viață nouă. Însă oracolul nu i-a prezis lui Iulian decît că se va prăbuși. În cele din urmă, în anul 390, Theodosiu l-a închis în numele creștinătății. De atunci, gura Pythiei n-a mai vorbit. Doar ruinele și pămîntul mai arată azi acel loc care și-a răspîndit vreme de secole strălucirea asupra întregii Grecii și a lumii din acea vreme, acel loc către care veniseră în pelerinaj din toate părțile pămîntului regi, înțelepți și oameni de stat. Deasupra a ceea ce fusese Delfi a luat naștere un sat mărunt și sărac. Se numea Castri. Guvernul grec a cumpărat satul, a dărîmat casele, iar francezii le-au construit locuitorilor, într-un alt loc, case noi. Apoi sub conducerea profesorului Homolle, Școala arheologică franceză de la Atena a scos din nou la iveală Delfi, printr-o muncă desfășurată vreme de ani. Cu pri-

lejul acesta au reapărut la lumina zilei temple, multe tezaure, sculpturi și peste 5000 de inscripții.
Care a fost cauza care a provocat pieirea acestui cel mai sacru lăcaș al grecilor? Vechea credință se pierdea, convingerea bătrînilor se clătina, moravurile severe de odinioară deveneau mai fragile; toate acestea, la care se adăugau pătrunderea iluminismului și războiul peloponeziac al Atenei împotriva Spartei au subminat prestigiul oracolului. În acest război, Delfi s-a aflat de partea celor din Peloponez și i-a ajutat pe spartani și cu împrumuturi în bani. De aceea Pericle a ațîțat prima văpaie a neîncrederii atenienilor față de Pythia. În cele din urmă, oracolul a sucombat din pricina sfîșierii generale a timpului, a zeflemelilor autorilor de comedii, care survin întotdeauna la timpul potrivit, și mai ales al *necredinței*. Aici, întocmai ca și cu multă vreme înainte în Egipt, necredința și îndoiala au fost începutul sfîrșitului. *Fiindcă orice cultură se menține numai atîta vreme cît oamenii sînt gata să înalțe cu devoțiune idealului acelei culturi piramide, temple și domuri.*

Venerația ce i se arăta lui Apolon Delficul pe vremea de înflorire a oracolului o poate aprecia doar acela care contemplă comorile adunate aici de toate semințiile și orașele Greciei și nu numai de ele, ci de întreaga lume. Fusese adus în locul acesta un număr uriaș de cazane de bronz cu trei picioare, simbolul zeului Apolon. Întrecîndu-se între ele, triburile și statele ridicaseră la Delfi o mare mulțime de opere plastice. Cînd împăratul roman Neron a răpit 500 din ele, tot au mai rămas locului peste 3.000.
Cele mai multe întrebări puse divinității din Delfi erau de fapt numai cereri de a se da sfatul. Doar puține se refereau la viitor. Oracolul delfic era consultat cînd se întemeia un oraș sau cînd urma a fi reconstruit un oraș distrus. Pythia era consultată cu privire la deznodămîntul războaielor, la boli, pentru infirmități corporale și mari catastrofe ca recolte proaste, vremuri de foamete, molimi, înfrîngeri în războaie.

Înainte de toate, prin gura Pythiei, Apolon de la Delfi era autoritate divină şi instanţă supremă în toate chestiunile religioase. Oamenii se duceau la Delfi, la Apolon, pentru a primi aici, în mijlocul lumii, de la fecioara de pe scaunul cu trei picioare, învăţătură despre voinţa zeilor, despre întemeierea sanctuarelor, despre sacrificii, despre ofrande aduse morţilor, despre morminte, cultul zeilor, demoni şi eroi.

Să ne imaginăm numai: o *singură* instanţă spirituală care rînduieşte şi echilibrează, hotăra în toate problemele importante, în toate disputele şi nevoile lumii din vremea aceea. Aici era un zeu care nu rămînea mut faţă de toate implorările şi toate întrebările. Aici era o gură prin care zeul Apolon răspundea el însuşi.

Cetăţenii bogatei insule de aur şi argint Sifnos, din arhipelagul Cicladelor, au consultat oracolul asupra duratei norocului lor. Pythia le-a răspuns „să se asigure faţă de cîrdul de lemn şi de crainicul roşu, dacă primăria şi piaţa le erau strălucitor de albe". Sifnienii îşi împodobiseră piaţa şi primăria cu marmură persană. Dar ei n-au înţeles oracolul. Într-o bună zi au ancorat la Sifnos vasele vopsite cu miniu ale celor din Samos. Acesta era cîrdul de lemn. Apoi cînd sifnienii au refuzat solului celor din Samos — crainicul roşu — un împrumut, aceştia au pustiit insula.

Fericitului şi legendar de bogatului rege lidian Cresus, care a domnit de la 560 pînă la 546 î.e.n., oracolul de la Delfi şi toate oracolele greceşti i-au prezis victorie. În toamna anului 546, oraşul Sardes şi odată cu el şi regele Cresus au căzut în mîinile persanului Chiros. Prăbuşirea acestui suveran binevoitor faţă de greci şi a imperiului său, au influenţat într-o măsură hotărîtoare ideile cu privire la nestatornicia norocului, la felul schimbător al soartei şi la invidia zeilor, ale tuturor generaţiilor greceşti care au urmat. Însă în cazul lui Cresus oracolul delfic se înşelase.

Trecuseră o sută de ani şi el încă se mai străduia să răstălmăcească povestea, pentru a şterge impresia

falsei proorociri. Începînd de atunci, Delfi a fost convins că Persia este de neînvins. De aceea Pythia îi sfătuia pe greci să nu opună rezistenţă în războaiele cu perşii. Aceasta nu însemna teamă sau laşitate din partea oracolului şi nici bunăvoinţă faţă de perşi. Nu, ci doar faptul că, după cum spune Nilsson atît de potrivit, în cazul acesta, zeul ştia puţin cam prea multe despre viitor.

Fiindcă spartanii fuseseră înfrînţi în lupta împotriva tegeaţilor, şi-au trimis la Delfi oameni meniţi să sondeze divinitatea şi au întrebat ce anume trebuiau să facă pentru a fi învingători împotriva lor. Pythia i-a sfătuit să-şi procure osemintele lui Oreste. Numai că spartanii nu ştiau unde ar fi putut fi găsit mormîntul lui. De aceea l-au întrebat din nou pe zeu unde se află înmormîntat Oreste. Pythia a răspuns: „La Tageea, în Arcadia, se află o pîrloagă întinsă. Acolo şuieră două vînturi. Lovitură şi contralovitură. Acolo îl ascunde pămîntul pe fiul lui Agamemnon, Oreste." Lacedemonienii nu au putut dezlega aceste cuvinte. În cele din urmă însă, spartanul Vicas a găsit mormîntul în curtea unei fierării. Se aflau acolo două foale, vînturile şuierătoare, ciocanul şi nicovala, lovitura şi contralovitura!

Cea mai uluitoare profeţie a Pythiei a urmat întrebării lui Chaerefon. Acest înflăcărat aderent şi discipol al lui Socrate s-a dus la Delfi şi i-a pus pur şi simplu oracolului întrebarea dacă există vreun om mai înţelept ca Socrate. Pythia a răspuns fără nici un fel de reţinere: „Nu e nimeni mai înţelept". Acest răspuns l-a mirat în primul rînd pe însuşi Socrate, întrucît pentru el era foarte limpede cît de puţin ştia. În consecinţă, alţii, cărora li se părea că sînt foarte inteligenţi sau foarte învăţaţi, trebuiau să ştie şi mai puţin ca el. El i-a cercetat astfel pe oamenii cei mai însemnaţi care trăiau pe atunci, în gimnaziu, la academie, la liceu, în piaţă sau în atelierele meşteşugăreşti, combătîndu-le convingerea în propria lor infailibilitate. „Numai Dumnezeu este înţelept" spunea Socrate. „Chiar dacă oracolul declară că eu, care nu ştiu nimic, aş fi cel mai înţelept, aceasta în-

seamnă că știința omenească este un nimic. Mai cumplit decît toate este însă să crezi că ești învățat în lucruri din care nu înțelegi nimic."
Cum ar suna astăzi răspunsul la întrebarea pe care ar pune-o un Chaerefon? Nici o intuiție din zilele noastre nu ar putea să declare cine este cel mai înțelept om în viață. Nu fiindcă nu mai există nici un om înțelept, ci pentru că fiecărui prezent îi este practic cu neputință *să aprecieze prezentul prin prisma viitorului și să-l înțeleagă cu adevărat*!
Zeul care s-a pronunțat atît de limpede asupra lui Socrate trona realmente, la distanța dintre cer și pămînt, deasupra tuturor măsurilor și judecăților omenești. El îl înțelesese pe Socrate. Dar oamenii, în micimea lor, l-au silit pe cel mai mare fiu al Atenei să soarbă cupa cu otravă.

OLIMPIA, ZEUS ŞI ALEXANDRU

Pasaron, locul naşterii mamei lui Alexandru cel Mare, a apus şi a fost uitat. Vechiul oraş şi Acropolea lui dorm sub colina de lîngă sătuleţul Gardichi. Încă nu au fost dezgropate.

„Se povesteşte că în anii tinereţii sale, pe cînd era iniţiat în mistere la Samotrace odată cu Olimpia, Filip s-a îndrăgostit de această prinţesă care era şi ea încă foarte tînără şi era o orfană, şi a luat-o de soţie cu învoirea unchiului Arimbas. Cu o noapte înainte, după ce fusese închisă în odaia miresei, mireasa a avut un vis în care se făcea că în timpul unei furtuni trăznetul îi lovise trupul şi din această lovitură, se iscase un foc puternic care se întinsese cu flăcări lacome în toate părţile şi apoi, dintr-o dată, se stinsese". — Plutarh, Vieţile paralele, *Alexandru*, 2.

Există o femeie care a influenţat extraordinar de mult istoria omenirii. Ea nu a intervenit personal în marea desfăşurare a întîmplărilor lumii, ci a acţionat mai degrabă datorită autenticelor şi misterioaselor predispoziţii ale femeii; figură unică în culisele istoriei universale.

Această femeie se numea Olimpia. Ea era fiica regelui Neoptolemos. A devenit soţia lui Filip al Macedoniei. Ea este mama geniului cu strălucire de cometă a istoriei universale, a lui Alexandru cel Mare. Numai datorită morţii timpurii a lui Alexandru — a murit la 33 de ani — a eşuat

planul măreţ al unificării Europei şi Asiei. Dar elenismul, spiritul Greciei, a pătruns ca urmare a campaniilor lui Alexandru pînă pe coastele oceanului Pacific, pînă în Orientul îndepărtat. În fiecare figură a lui Buddha pot fi încă recunoscuţi meşterii greci de la Gandara!
Ca fată tînără Olimpia purta numele de Mirtale. Ea s-a născut în regatul Epir, probabil în vechiul oraş de coroană al regilor moloşilor, la Pasaron. Este un peisaj admirabil, cu lanţuri de munţi severe şi văi adînci, înguste şi sălbatice, în parte însă foarte roditoare. Dinspre mare pătrund golfurile Avlon, Butronon şi Ambracia. Aici, sus, nu mai e departe pînă la hotarul Albaniei. Şi suflă un cu totul alt vînt decît la Atena sau în Peloponez.
Am văzut sătuleţul Gardichi, locurile în care s-a născut prinţesa Mirtale. E o linişte ca de moarte, totul e stins, totul e îngropat. Din oraşul regal de odinioară al epiroţilor nu se mai vede nimic. O movilă rotundă pe care o acoperă numai iarba arată locul din care cetatea, Acropole de la Pasaron, domina altădată ţinutul înconjurător. Ruinele ei mai aşteaptă încă a fi dezvelite.
Însemnătatea Olimpiei constă în aceea că ea credea cu tărie, din sufletul ei înflăcărat şi o extraordinar de puternică uniune cu lumea suprasensibilă, că fiul ei Alexandru era un fiu al lui Dumnezeu, că se născuse din legătura pe care o avusese cu Zeus. Ideea pe care şi-o făcuse Olimpia despre divinitatea fiului ei a continuat să opereze în Alexandru ca o convingere.
Cu 350 de ani înainte de naşterea nazareanului, venea astfel pe lume un om cu pretenţia de a fi fiul lui Dumnezeu! Filip, tatăl, îşi ocolea soţia, fiindcă avusese relaţii cu fiinţa supremă. Acest sentiment al apropierii nemijlocite de Dumnezeu l-a cuprins şi l-a stăpînit pe Alexandru de-a lungul întregii vieţi. Alexandru era obsedat de credinţa că e un fiu al lui Dumnezeu. Lucrul acesta este puţin cunoscut! Fiindcă istoria este scrisă de către istorici, nu de psihologi!
Doar astfel a fost cu putinţă ca un tînăr care a trăit numai 33 de ani să ducă spiritul grecesc în

întregul Orient, să supună popoare şi imperii, dar să le şi organizeze în chip strălucit şi să le ducă la înflorire, să colinde pînă la Indus şi pînă adînc în deşerturile Africii şi chiar să-i dea omenirii o cu totul altă idee asupra lumii, iar în cele din urmă să-i dăruiască învățăturii lui Christos, în elenism, limba greacă, pe ale cărei aripi a cucerit lumea.
Cînd te afli în fața cumplit de singuraticei movile de la Pasaron, cînd te gîndeşti că Olimpia, mama lui Alexandru, a crescut mare pe pămîntul acesta, totul pare de neînțeles. Nimic nu se află aici decît întinderea cerului, decît iarba, decît terenul mlăştinos. Iar bucăți de piatră ce par a zăcea fără rost visează despre milenii.
Poate fi oare dezlegat misterul care explică modul cum a ajuns Olimpia la ideea de fiu divin?
Ca fată tînără, prințesa Mirtale a fost dusă pe insula Samotrace, care se află în partea de nord-est a mării Egee. Ea trebuia să se supună acolo la exerciții religioase. Cultul misterului de la Samotrace era foarte vestit. Pe insulă se găsea enigmaticul sanctuar al Cabirilor. Cabirii erau zei, probabil de origine asiatic-frigiană. În cinstea lor erau practicate culte mistice şi orfice; în cinstea lor se aduceau sacrificii.

Nu se ştiu prea multe despre aceste culte secrete, fiindcă tuturor inițiaților le era interzis pe viață să vorbească vreodată despre sfintele lucruri. La practicile religioase participau şi bărbați. Şi aici a cunoscut-o tînărul fiu de rege macedonean Filip pe prințesă. El s-a îndrăgostit deîndată pînă peste urechi. Mirtale era încă foarte tînără. Ochii şi gura ei păreau a fi sorbit din sălbăticia, din frumusețea şi din singurătatea peisajului epirotic. Fata se dăruia pătimaş misterelor şi zeilor de la Samotrace. Tînăra Mirtale avea multe lucruri stranii în ea. Era hipersensibilă şi avea darul de a găsi ca prin vis calea către zeii de nevăzut, capacitatea de a-i frecventa spiritual. Aceasta trebuie să-l fi captivat într-o măsură nespus de mare pe foarte înzestratul Filip, care se putea apropia acum pentru prima oară, cu toată receptivitatea tinereții sale, de sferele supranaturale.

Tatăl Mirtalei, Neoptolemos murise la 360 î.e.n. Frumoasa prinţesă se afla acum sub supravegherea severă a unchiului ei Aribas, care ajunsese rege al Epirului. Cînd Filip a cerut mîna tinerei epirote, Aribas a fost imediat de acord. Era chiar fericit, fiindcă vedea încă de pe acum în Filip pe viitorul rege al marii dar încă haoticei ţări vecine a Macedoniei. Cu atîta timp înainte, el recunoscuse deja, fără îndoială, şi genialitatea de om de stat a acestuia.

După obiceiul grecesc, în noaptea de dinaintea căsătoriei, Mirtale a fost închisă în odaia miresei. Ea a avut aici visul vieţii ei. A văzut o furtună. Un trăznet i-a lovit trupul. Din el s-a pornit vîlvătaia unui puternic foc. A izbucnit în limbi vii de flăcări. Apoi s-a stins. Acestea ni le spune Plutarh. Zeul vremii, zeul furtunilor, zeul fulgerelor luminoase şi al tunetelor bubuitoare! În imaginaţia grecilor acesta nu era altul decît *Zeus*.

La numai 30 de kilometri sud de Pasaron se află o vale splendidă. Este valea Dramisis. Aici se găsea oracolul de la Dodona, marele sanctuar al supremului zeu al grecilor. După cum ştim de la Homer, de la Herodot şi din *Faidros*-ul lui Platon, *este cel mai vechi oracol al Greciei*. A fost locuinţa celui mai important zeu păgîn al Europei, locuinţa lui Zeus, pe care romanii îl numeau Jupiter. *Ju* este *Zeus*, iar *piter* sau *pater* înseamnă tată! Zeus este forma grecească ce corespunde indo-germanicului *Dieus*. Cuvîntul latin ce-l desemnează pe Dumnezeu, *deus*, ca şi denumirea franceză *Dieu*, vin de la *Dios*, forma la genitiv a lui Zeus. De la Zeus se trage denumirea latină a zilei, *dies*. Zeul germanic *Ziu*, lituanicul *Diewas*, letonicul *Dews*, goticul *Tius* şi cuvîntul englezesc *Tuesday*, ziua lui Zeus — toate acestea corespund zeului suprem al indo-germanilor.

Totuşi problema originii lui Zeus nu este limpede şi pe deplin lămurită. Este însă foarte semnificativ faptul că reprezentarea acestui zeu a venit de la nord, s-a răspîndit în Grecia de mijloc şi a ajuns în cele din urmă şi la Dodone. Cu prilejul acestei pribegii a zeului e de presupus că el a ajuns şi

în lumea miceniană. O demonstrează existența dublei securi miceniene, care a devenit un simbol al zeului. Zeus nu a creat niciodată oameni sau ființe divine. Dar el era tatăl familiei, șeful patriarhal al întregului Olimp. Fiica lui, Atena, și fiul său, Apolon, zeul oracolului delfic, sînt strîns legați de tată. Cei mai mulți dintre ceilalți zei sînt și ei copiii lui.

Oracolul de la Dodone iradia spiritul lui Zeus neînchipuit de departe încă din perioada preistoriei eroice. El era vizitat de cei mai celebri oameni ai vechii istorii universale, deși drumul pînă acolo era lung, iar călătoria anevoioasă. Bogatul rege Cresus consulta nu numai oracolul de la Delfi, ci și pe cel de aici. Pindar a compus un imn închinat lui Zeus de la Dodone. Eschil și Sofocle vorbeau cu maximă venerație despre sanctuar. Cînd era vorba de chestiuni importante, pînă și spartanii se duceau la Dodone. Cînd călătorești de la Pasaron la Dodone, cînd te afli în imensa vale a acestui sanctuar, cînd privești spre vîrful muntelui Tomaros, îți poți face o impresie asupra celor ce vor fi trăit aici în copilărie: în locul acesta veneau pelerini din întreaga lume, oameni care consultau oracolul. În locul acesta răsunau cuvele trepiedelor. În locul acesta preoții intrau și ieșeau. *În locul acesta divinul Zeus era prezent pretutindeni.* Prințesa Mirtale va fi văzut toate acestea cu ochii plini de uimire. Zeus nu era pentru ea un străin. El îi era apropiat, apropiat în timpul zilei și apropiat în timpul nopții, în vis. Pentru istoria lui Filip, pentru istoria lui Alexandru cel Mare, ca și pentru istoria întregii omeniri, visul Olimpiei are o importanță excepțională. Fără acest vis Alexandru nu ar fi devenit cel Mare, iar imperiul său nu ar fi devenit un imperiu mondial.

Epirul este cu adevărat țară a regilor, o țară a zeilor, o țară în care munții încă mai poartă convorbiri tainice cu cerul. Pentru Dodone, care mijlocea între cer și pămînt, el a fost cel mai nimerit peisaj.

A dispărut astăzi realmente totul? Nu a mai rămas din Dodone nimic? Doi savanți atît de însemnați ca Ernst Kirsten și Wilhelm Kraiker scriu în tratatul lor despre Grecia apărut în 1957, deci destul de

recent: „Nu există nici o urmă de temple sau de dumbravă de stejari sacri". Şi totuşi oracolul este o realitate. Acum poate fi văzut. Să venim în imediata apropiere a sanctuarului, lîngă lăcaşul zeului ce domina Europa, care a fost odinioară viu şi s-a retras în trecutul său pentru totdeauna. O religie a apus. Zeus tace.

Poziţia Dodonei a fost prezisă bine încă de francezul Gauthier de Claubry. În 1868 englezul Christofer Wordsworth amintea că ruinele Paleocastrion aparţin fostului sanctuar al lui Zeus dodonicul. *Paleocastrion* înseamnă „cetate veche" şi astfel se numea în vremurile mai vechi oraşul împrejmuit cu ziduri, cu Acropolea lui, de pe vîrful movilei de peste sanctuarul lui Zeus.

În anul 1876 grecul Constantin Carapanos a început să sape la sanctuarul de la Dodone. Diferite obiecte găsite, dar mai ales inscripţii pe plăci de plumb şi de bronz, indică poate că aici se afla cu adevărat oracolul de la Dodone. Pe micile plăci de plumb au fost descifrate inscripţii ce reprezentau întrebări. Aceste întrebări ale vizitatorilor oracolului se referă la cele mai felurite împrejurări de viaţă. Astfel, un oarecare Lisanias întreabă dacă nu cumva nu e de la el copilul pe care îl aşteaptă femeia lui. Un altul ar dori să ştie dacă e avantajoasă pentru el cumpărarea unui teren. Răspunsurile preoţilor erau date în cea mai mare parte oral. Uneori erau însă însemnate şi pe dosul tăbliţelor. Aceasta reprezintă pentru noi un folos de nepreţuit fiindcă în felul acesta putem face puţină lumină în modul cum se dădeau oracolele! Răspunsurile se dădeau în stil administrativ. Pe o tăbliţă, de pildă, era scris: „Cu privire la teren: chestiunea este avantajoasă". Un om care se vede că îşi făcea griji din pricina sănătăţii lui, a primit drept răspuns: „Cu privire la sănătate, adu-i jertfă lui Zeus". Erau şi întrebări ce se refereau la obiecte pierdute sau la faptul dacă era indicată sau nu închirierea etajului unei case şi aşa mai departe.

Carpanos găsise adevăratul sanctuar, dar nu-l recunoscuse încă în adevărata lui importanţă. Micile descoperiri din împrejurimi erau îndeajuns de im-

portante. Carpanos dezvelise în parte ruinele unei bazilici creştine şi întrucît găsise ofrande din vremuri precreştine într-o anexă a acestei biserici, credea că a descoperit templul de la Dodone.

Abia între 1929 şi 1935 s-a reuşit o oarecare descifrare a enigmei de la Dodone. Profesorul Evanghelides a scos la iveală trei temple mici, două clădiri romane, un mormînt şi multe postamente pentru ofrande. Din săpături a rezultat şi casa mică făcută de mînă. Acum se ştie că începuturile Dodonei ajungeau pînă în veacul al 2-lea î.e.n.

În 1935 săpăturile au trebuit să fie întrerupte. Nu cu multă vreme în urmă au fost reluate. De data aceasta participa la ele un tînăr cercetător, Sotiris Dakaris, un arheolog foarte înzestrat, care s-a născut în acest peisaj şi cunoştea încă de tînăr fiecare piatră, fiecare vale, fiecare din ungherele patriei sale.

Pentru a putea ajunge să înţelegi importanţa vechilor construcţii trebuie să pătrunzi mai adînc în taina lui Zeus şi a stejarului său. Cultul stejarului provine din foarte vechi timpuri indo-germanice. Se ştie că la multe popoare indo-germanice stejarul era sfînt. De ce tocmai stejarul?

Cercetătorul suedez al religiei greceşti Martin P. Nilsson explică importanţa religios istorică a stejarului pornind de la presupunerea că fructele lui ar fi fost prima hrană a oamenilor. Hesiod, la 700 î.e.n. şi Ovidiu, în vremea lui Cristos, denumesc ghinda comestibilă drept bucatele „epocii de aur". Ei se gîndeau probabil la ghindele dulci care înainte de vremea culturii cerealelor fuseseră cel mai important aliment vegetal al întregii emisfere nordice a pămîntului. Stejarul era socotit drept primul dintre copaci. Pliniu, care a trăit de la 23 pînă la 79 e.n. vorbeşte în a sa *Istoria naturală* de stejari care sînt însă atît de bătrîni cît pămîntul. Mai mult, oamenii ar fi luat naştere din stejari.

Dar temeiurile credinţei în stejari sînt încă mult mai comprehensibile. Stejarii ajung o vîrstă foarte înaintată. La Schwanheim, lîngă Frankfurt pe Main, au putut fi numărate unui stejar, cu toată certitudinea, 630 de inele. Vîrsta stejarilor de la Bischofswald,

 aflaţi la 16 km est de Helmstadt, este apreciată

la 1190 de ani, dacă diametrul lor măsoară 2,80 m. Stejarul de la Hasbruch, din Saxonia inferioară, numără 1 500 de ani iar în apropierea satului Schmalwasser din Turingia au fost descoperiţi în 1934, cu prilejul defrişării unui brădet, trei goruni a căror vîrstă e apreciată de administraţia forestieră la 2000 de ani!

La acestea se mai adaugă încă ceva: după cum se ştie, stejarul este mai des lovit de trăsnet decît alţi copaci. Această legătură prin trăznet, a cerului cu stejarul, a fost observată încă din vremuri foarte vechi. Într-o pădure de la Lippe-Detmold, alcătuită din 70 la sută mesteceni, 13 la sută molizi, 11 la sută stejari şi 6 la sută pini, au fost loviţi de trăznet în timp de 16 ani 310 stejari faţă de numai 108 pini, 34 molizi şi 33 mesteceni. După alte observaţii, la 34 stejari loviţi de trăznet corespund 12 alte foioase, 9 conifere şi numai un fag. Neobişnuit de marea expunere la trăznet a stejarului nu era apreciată negativ în vremurile preistorice. Asemenea copaci pe care îi lovea trăznetul erau socotiţi sfinţi.

Cel mai renumit stejar sfînt se afla în dumbrava de la Dodone, în Epir. Întrucît cultul stejarului, după cum ştim, se trage din străvechi reprezentări indo-germanice, trebuie să presupunem că primii greci care au imigrat în Epir au adus acest cult din patria lor indo-germanică. La 450 î.e.n. Herodot scria că Dodone era considerat cel mai vechi oracol al elenilor.

E un fapt că religiile sînt alcătuite din multe straturi culturale. Elemente foarte vechi se leagă cu elemente mai noi, aşa cum în creştinism pot fi recunoscute resturi ale multor vechi obiceiuri păgîne. Stejarul ţine de pămînt. Geea sau Ge, cea mai veche zeiţă a pămîntului, era şi ea venerată aici. De aceea preoţii acestui sanctuar dormeau pe pămînt, pentru a fi în cea mai strînsă legătură cu ea. Şi domnea aici o datină stranie: nu-şi îndepărtau niciodată praful sau pămîntul de pe picioare. Ar fi fost o profanare. Stejarul şi pămîntul alcătuiau la Dodone, pînă prin secolul 13 î.e.n., sîmburele celui mai timpuriu cult.

Deci Zeus a venit la Dodone mai tîrziu decît stejarul. El era divinitatea mai nouă, era mai plin de forţă, era mai mare, era mai puternic decît zeiţa pămîntului Gea şi pomul. Şi-a adus-o pe tovarăşa lui Dione, cu el. Ea a devenit noua zeiţă a pămîntului şi a luat locul Geei. „Dione“ este transformarea feminină a numelui „Dios“. La Dodone zeul a primit epitetul „Naios“. Probabil că aceasta înseamnă „cel care locuieşte în stejar“, întrucît „naio“ înseamnă a locui. Această *locuire* în copac a lui Zeus şi a tovarăşei sale Dione este subliniată mereu. Zeul îşi revela voinţa din copac, prin clătinarea puternicelor lui ramuri. Pe vremea cînd scria Homer în jurul anului 750 î.e.n., Dodone trebuie să fi fost deja foarte vechi. În al 14-lea cînt al Odiseei, Homer povesteşte că Odiseu a cerut sfat frunzişului sacru al marelui stejar al lui Zeus de la Dodone, cum să se inapoieze în Itaca.

În definitiv, cum s-a ajuns la întemeierea acestui loc sacru?

Veşnic curiosul şi primul cercetător istoric al occidentului, Herodot din Halicarnas, a fost el însuşi la Dodone şi le-a întrebat pe preotesele prezicătoare care sînt începuturile oracolului. Preotesele i-au povestit despre doi porumbei negri care au zburat din Teba egiptică, unul spre Libia, celălalt spre Dodone. Porumbelul ajuns la Dodone s-a aşezat pe un stejar şi a cerut cu voce omenească întemeierea unui oracol al lui Zeus. După aceea a fost înfiinţat oracolul. Mai tîrziu, pe ramurile stejarului stăteau porumbeii sfinţi ai lui Zeus. Celălalt porumbel, care a zburat spre Libia, le-a poruncit libienilor să întemeieze un oracol, — Oracolul lui Amon, — care se afla în oaza Siwa din nord-vestul Egiptului — era închinat şi el lui Zeus. Citim acestea în a 2-a carte a istoriei lui Herodot (55). Nu e o întîmplare faptul că Alexandru cel Mare avea intenţia să doneze uriaşa sumă de 1 500 de talanţi, adică 9 milioane de drahme atice (sau 15 pînă la 18 milioane de dolari americani) pentru sanctuarul de la Dodone, şi că a întreprins un marş excepţional de periculos spre oaza Siwa, pentru a-l vizita acolo pe „tatăl său“ Zeus-Amon. Alexan-

dru plănuia construirea unui templu uriaş al lui Zeus la Dodone. Moartea timpurie l-a împiedicat să-şi ducă la îndeplinire proiectul.
Pe Acropole, la Atena, în faţa Partenonului, ca şi aici la Dodone, uităm cu prea mare uşurinţă că aceste locuri au fost odinioară sacre şi că ne aflăm pe un pămînt sfînt. Vechea locuinţă a zeiţei pămîntului Gaia, stejarul, a devenit locuinţa lui Zeus şi a Dionei. Vreme de douăzeci de secole a durat domnia divinului Zeus pînă cînd să apună, în jurul anului 350 e.n. Dar aici suflarea sublimei sfinţenii mai poate fi încă simţită, din ruine, din marea linişte şi din larga, luminoasa desfăşurare a văii!
Ce povestesc aceste ruine? Despre un trecut peste măsură de captivant.

UNDE SE AFLA ATLANTIDA?

De mai bine de 2000 de ani se încearcă dezlegarea enigmei locului sau a regiunii unde se afla Atlantida lui Platon. Toate indiciile duc spre provincia spaniolă Andaluzia, spre regiunea Guadalquivirului. Încă şi astăzi mai trăiesc în locurile acestea urmaşii legendarului imperiu tarteric.

„Nămoloasele întinderi şi estuarul arată deci că Platon îşi imagina insula lui, Atlantida, situată la ţărmul oceanului apusean. Iar el este atît de binevoitor încît răspunde curiozităţii noastre de a şti dacă este vorba de coasta libiană, de cea iberică sau de cea celtică. El spune că cel de-al doilea născut al lui Poseidon, Eumelos, s-ar fi numit şi Gadeiros şi că partea (de răsărit) a insulei Atlantida, care-i revenise, s-ar fi aflat acolo unde se înălţau coloanele lui Hercule şi că ar fi ajuns pînă în părţile Gadesului. Aceasta este singura lui informaţie topografică mai precisă în legătură cu Atlantida, dar ea este inestimabilă." — Adolf Schulten, Tartesos, *p. 98, Hamburg, 1950.*

Între dispărutele culturi ale omenirii, Atlantida constituie un mister fascinant. Încă din antichitate era foarte disputată problema dacă Atlantida este doar o legendă, sau dacă este totuşi ceva adevărat în legătură cu depărtata insulă. Aristotel considera toate povestirile despre Atlantida drept pură fabulaţie. Poseidon acceptă că odinioară Atlantida trebuie să fi existat realmente.

Vraja pe care Atlantida a exercitat-o dintotdeauna asupra oamenilor trebuie căutată în nostalgia depărtării necunoscute, cu climat dulce şi roditor, sau pur şi simplu în nostalgia unei lumi mai bune, netulburată de cotidian. Poetul grec Hesiod, care a trăit pe la 700 î.e.n., este primul care a scris despre „Insule ale fericiţilor". După lungile războaie civile, Horaţiu, celebrul poet al Romei, îşi sfătuia semenii să emigreze în *arva beata*, în cîmpiile fericite. Sertorius, care a fost pretor în Spania pe la 83 î.e.n., află de la căpitani de vase din Gades, Cádizul de astăzi, că în oceanul Atlantic ar exista „insule fericite", probabil Madeira şi grupul Canarelor. Avem şi o frumoasă descriere despre Madeira, pe care ne-a lăsat-o sicilianul Diodor şi care poate se trage din povestirile lui Pytheas din Massalia — adică Marsilia. Acest Pytheas era un explorator şi pe la 325 î.e.n. a cercetat nordul Europei. El a ajuns pînă la insulele Shetland şi Orkney şi a scris o carte, *Oceanul*, din păcate pierdută. De bună seamă că el va fi povestit despre clima minunat de dulce şi echilibrată şi despre marea rodnicie a insulei Madeira. De la Homer pînă la autorul lui Robinson Crusoe, Daniel Defoe şi pînă la Heyerdahl, poeţii, cercetătorii şi navigatorii au visat despre depărtate insule, fericite sau primejdioase, şi cititorii odată cu ei.

A fost Atlantida o insulă?

A fost un continent depărtat?

A fost un continent ce părea ca o insulă?

Acum, în zilele noastre, am reuşit să ne apropiem puţin de urmele legendarei insule sau de enigma acestui pămînt şi a oamenilor săi. Începînd din 1492, de cînd Columb a descoperit în Oceanul Atlantic un nou continent, exista tendinţa de a crede că America era Atlantida. După ce au apărut sute de publicaţii despre enigma Atlantidei, merită să-i mai cercetăm odată pe atlanţi, pe temeiul celei mai noi investigaţii ştiinţifice pe această temă, să-i fixăm geografic şi să-i descriem pe ei şi cultura lor. Fiindcă nu ne mai putem îndoi astăzi că a existat realmente o Atlantidă. Dacă n-ar fi fost dezgropată,

Troia, ar mai fi fost şi ea o „Atlantidă" încă şi în zilele noastre.

Celebra indicaţie cu privire la oraşul şi insula Atlantida provine de la Platon, care s-a născut în luna mai a anului 427 î.e.n. El era fiul unei familii ateniene de veche nobleţe şi a primit o instruire spirituală foarte cuprinzătoare şi cu totul ieşită din comun. Poate că Platon ar fi devenit un mare om de stat. Dar întrucît observase destulă vreme evenimentele politice din Grecia, i-a devenit limpede un adevăr, valabil de fapt pentru toate timpurile: Niciodată nu se pot îmbunătăţi stările sociale şi politice ale unei ţări, dacă oamenii de stat nu devin filozofi sau dacă destinele unei ţări nu sînt conduse de filozofi cu aptitudini de oameni de stat. Nu trebuie însă să înţelegem expresia „filozof" în sensul strictei specialităţi. Este vorba de vechiul adevăr care spune că politica şi arta conducerii statului nu cer numai cunoştinţe speciale, ci mai ales adîncă înţelepciune umană.

Platon a făcut poezie, a scris epigrame, ditirambi şi tragedii. Nemuritor a devenit însă prin prietenia cu filozoful Socrate. Datorită culturii lui mai temeinice, el a dat o şi mai mare profunzime învăţăturilor acestui cel mai extraordinar geniu al istoriei umane. După executarea lui Socrate în anul 399 î.e.n., Platon a călătorit la Megara, în Italia, meridională şi la Siracuza. La curtea suveranului Dionisios I, a legat cu tiranul o strînsă prietenie, care a durat pînă la moartea acestuia.

Platon a devenit întemeietorul tuturor universităţilor omenirii occidentale. Fiindcă „Academia" lui, o şcoală filozofică de la porţile Atenei, numită astfel după Heros Academos, a pus piatra de temelie a tuturor universităţilor. El şi-a împărţit acolo învăţătura gratuit şi cu mare abnegaţie, cu autentică dragoste de oameni şi căutînd totdeauna adevărul, pînă la moartea care l-a ajuns în anul 347 î.e.n. Dacă ne putem permite să o spunem atît de simplu, Platon este inventatorul „ideii". El consideră că centrul de greutate al tuturor năzuinţelor, al întregii vieţi se află în mult mai mare măsură de partea ideală decît de cea materială; el a considerat că

există „idealuri". El credea în nemurirea sufletului şi se străduia să găsească dovezi în sprijinul acestei credințe. [...] El mai ştia că valorile morale eterne nu se află pur şi simplu la bunul plac al fiecărui om, ci că față de aparență, de înşelăciune şi de neadevărul lucrurilor, înseamnă o lume mai aproape de perfecțiune. Astfel, Socrate şi Platon se situează alături de cele mai mari genii ale istoriei umane.

În afară de pătimaşa apărare a lui Socrate, în afară de cartea sa asupra putinței de învățare a virtuții, care se numeşte *Protagora*, în afară de o lucrare despre cucernicie, una despre iubire şi o alta despre nemurire, Platon a compus două scrieri care ne dau o imagine despre o insulă pierdută, despre un oraş scufundat sau oricum despre o țară, Atlantida, de negăsit. Aceste cărți se numesc *Timeus* şi *Critias*.

De fapt această lucrare trebuia să cuprindă trei cărți, dar din motive necunoscute nouă filozoful nu a mai ajuns să scrie partea a treia, partea finală. Chiar şi cartea a doua, *Critias*, a rămas neterminată. El a compus întreaga operă într-o perioadă grea pentru Atena. De bună seamă, voia să-şi consoleze semenii şi pe sine însuşi cu o lume de departe, mai bună. Lucrarea este o întreprindere îndrăzneață. Ea înfățişează istoria de la primele începuturi ale omenirii, descrie natura omului, structura sa fizică şi morală, — într-un cuvînt o intenție colosală, cuprinzătoare. *Timeus* şi *Critias* nu pot fi decît greu comparate cu cele mai strălucite opere poetice ale lui Platon, ca de pildă cu *Ospățul*. Ele nu sînt propriu-zis compuneri poetice, întrucît le lipseşte dramatismul. Adeseori par oarecum uscate şi didactice. Amîndouă fac parte dintre cele mai enigmatice cărți ale antichității!

Dar ce ştiințe, ce informații, cît de adînci cunoaşteri ale sufletului omenesc sînt cuprinse în ele! Te uimesc şi economia stilului şi forța expresiei. Ni se oferă aici, în pagini foarte puține, o mare bogăție.

Generații întregi au meditat asupra conținutului acestei neterminate opere. Albert Rivaud, profesor la Sorbona, declara în 1956 că lucrarea cuprinde

nu numai foarte vechi cunoştinţe, ci şi rezultatele celor mai noi cercetări din timpul vieţii lui Platon. Faptul că valorosul savant francez ajunge la această părere după decenii întregi închinate studierii scrierilor lui Platon este important, fiindcă în felul acesta capătă o mai mare greutate şi informaţiile geografice şi etnografice cuprinse în cele două cărţi.

Poate că bătrînul Platon voia, odată cu această fără îndoială ultimă operă a vieţii sale pline de muncă, să se şi mute pe insulele fericiţilor.

A fost deci Atlantida lui Platon numai o fantezie poetică? Era oare relatarea despre această insulă fericită, atotstăpînitoare a lumii, doar ecoul unei legende ajunsă pînă la el din negura timpurilor? Sau avea realmente Platon cunoştinţe despre un oraş scufundat, despre un imperiu apus, despre apusa cultură atlantică? Discipolii lui Platon, care îl urmau pe marele filozof, au interpretat întreaga relatare despre Atlantida ca pe un adevăr. Crantor, care a trăit de la 335 pînă la 275 î.e.n., a fost un filozof al „Academiei" şi a scris primul comentariu la *Timeus*-ul lui Platon. Şi de la celebrul filozof, cercetător al naturii şi istoric Poseidon aflăm pe la 100 î.e.n. că probabil Platon şi-a sprijinit povestirile pe ştiinţă reală şi pe întîmplări reale.

Mai tîrziu, savanţi şi aventurieri aparţinînd tuturor naţiunilor au încercat apoi fără încetare să stabilească locul Atlantidei. Atlantida era căutată pe întregul pămînt, în America şi în Australia, de la Spitzbergen pînă în Anglia, de la Helgoland pînă la cele mai sudice coaste ale Africii, din India pînă departe în Extremul Orient.

Călugărul dominican italian Tommaso Campanella a descris în 1611 un oraş al soarelui, dispus în şapte părţi circulare despărţite prin ziduri şi şanţuri, care amintesc mult de metropola imperiului atlant al lui Platon. Campanella şi-a ispăşit „teoriile eretice" cu treizeci de ani de închisoare Francis Bacon remarcă faptul că Atlantida platoniciană nu ar fi alta decît America. Însă el a murit în 1628, înainte de a-şi termina cartea *Nova*

insula Atlantis. Suedezul Olf Rudbek scria în 1675 că indicațiile lui Platon nu se potrivesc nici unui alt loc al pămîntului atît de bine ca Suediei și în special localității Uppsala și împrejurimilor ei. Rudbek era rector al universității din Uppsala. Germanul Georg Caspar Kirchmaier presupunea în 1685 la Wittenberg că Atlantida s-ar fi aflat în Africa de sud. Jean Sylvain Bailly declara în 1779 la Londra că Spitzbergen, o insulă nordică, ar fi fost vechea Atlantidă. Faptul că insula lui Platon se scufundase îl deranja prea puțin pe Bailly. Spitzbergen nu s-ar fi scufundat în mare, ar fi „înghețat" doar. Jean Baptiste Claude Delisle de Sales muta în același an Atlantida pe insula Sardinia. În 1762 F.C. Bär voia să găsească Atlantida în Palestina, iar Bartoli în Atica. Gottfried Stallbaum, un comentator al lui Platon, credea în 1833 că egiptenii și popoarele învecinate ale Asiei se aflau din vremuri vechi în posesia unei informații obscure despre un continent apusean, anume despre America, și că aceasta ar fi Atlantida. Francezul Cadet presupunea urme ale orașului scufundat pe insulele Canare sau Azore.

O teorie plină de fanteziile cele mai dezlănțuite a construit americanul Augustus Le Plongeon. El a declarat că poporul maya consemnase scufundarea Atlantidei încă de la 2500 î.e.n. Atlantida ar fi fost scufundată atunci deja de 11.500 de ani. Renumitul cercetător al Africii Leo Frobenius a ajuns la concluzia, pe baza lucrărilor și călătoriilor sale științifice, că pierduta Atlantidă ar fi trebuit să se afle în regiunea Benin din Nigeria. Profesorul dr. H.H. Borchardt credea într-o Atlantidă de odinioară situată în Tunisia. Profesorul Albert Herrmann a întreprins săpături la Chot-el-djerid, în sudul Tunisiei și a găsit acolo resturi ale așezării „care amintesc în chip ciudat de orașul atlantic al lui Platon".

În sfîrșit să-l mai amintim și pe profesorul Herman Wirth din Marburg, care considera Atlantida drept un spațiu cultural nordic din epoca de piatră, aflat în regiunea Islandei. Iar pastorul Jürgen Spanuth din Bordelum, în Frigia de nord, este

convins că Atlantida se afla în Marea Nordului, la Helgoland. El credea a fi recunoscut cu prilejul încercărilor sale de scufundare, la o adîncime de 9 pînă la 12 metri de la oglinda apelor mării, la nord-est de insulă, resturi de întărituri ale vechiului oraş regal. Institutul geologic al Universităţii Kiel a cercetat douăsprezece din blocurile de cremene aduse la suprafaţă de Spanuth, în care preotul credea a recunoaşte indicii de prelucrare umană. Secţia de geologie marină a acestei universităţi a constatat însă că nu era vorba de o cremene în formă de plăci prelucrate de oameni, ci desprinse în chip natural.

Pentru a da de urma enigmei trebuie să ne ţinem foarte exact de textul lui Platon. Solon, astfel relatează el, a ajuns în timpul unei călătorii în Egipt şi la Saiis şi a constatat cu mirare pînă spre ce depărtate timpuri ajungeau cunoştinţele istorice ale egiptenilor. Un preot de acolo i-a revelat ştiinţa lui secretă. În „Timeus" (capitolele 25 şi 26) se spune: „Pe atunci această mare putea fi străbătută. Înaintea strîmtorii, a Coloanelor lui Hercule (Acestea sînt Gibraltarul) se afla o insulă. Această insulă era mai mare decît Libia şi Asia laolaltă. Călătorii acelei vremi puteau naviga de la acest pămînt pînă la celelalte insule şi din celelalte insule puteau atinge întregul continent pe celălalt ţărm al mării, care-şi merită cu adevărat numele (Atlantic). De o parte, înlăuntrul acestei strîmtori de care vorbim, pare a se afla numai un port cu intrarea îngustă. De partea cealaltă, afară, acolo se află adevărata mare. Pămîntul, pe care îl înconjoară, trebuie definit în adevăratul sens al cuvîntului drept un continent. Pe această insulă Atlantida regii întemeiaseră un imperiu mare şi minunat. El stăpînea întreaga insulă şi multe alte insule şi părţi ale continentului. Pe lîngă acestea mai stăpînea de partea noastră Libia (Africa, vest de Egipt) şi Europa pînă la Tirenia (aceasta este Italia de vest). În vremuri mai tîrzii au fost în Atlantida cutremure şi inundaţii înspăimîntătoare. În timpul unei singure zile şi al unei singure nopţi înfri-
 coşătoare insula Atlantida s-a scufundat în mare

şi a dispărut. Din pricina obstacolelor pe care le ridică pămînturile, materii ale insulei scufundate, împotmolite foarte adînc, încă şi astăzi oceanul este foarte greu navigabil acolo şi abia de poate fi cercetat."

În *Critias*, în capitolul 114, Platon arată mai departe că cel mai vechi rege al insulei se numea „Atlas" şi că acest rege i-a dat numele atît insulei cît şi întregului ocean. Fratele lui geamăn a primit capătul extrem al insulei, aflat în partea coloanelor lui Hercule, faţă în faţă cu regiunea gadirică. El s-a numit în limba ţării *Gadiros*.

În consecinţă, Atlantida trebuie căutată numai *înaintea* coloanelor lui Hercule, aşadar la vest de Gibraltar, în Atlantic, şi nu în Marea Mediterană. Gades era oraşul Cadiz de astăzi şi acolo, la nord de Gades, trebuie să presupunem că se afla „regiunea gadirică". Toate încercările de a căuta Atlantida înlăuntrul coloanelor lui Hercule, deci în Marea Mediterană, sînt de aceea nemetodice.

Poezia antică aproape că nu a folosit date geografice cu totul imaginare, lipsite de orice urmă de adevăr, întrucît cu privire la localităţi, simţul realităţii era foarte dezvoltat. De asemeni, de la săpăturile lui Schliemann la Troia şi de la cele ale lui Evans în Creta, arheologia modernă a putut să constate mereu că indicaţiile antice pot fi urmate şi că şi descrierile de locuri cu înveliş poetic nu sînt luate niciodată cu totul din vînt. De aceea putem respinge în linişte superficiala părere că Platon n-ar fi făcut altceva decît să „fabuleze", şi aceasta tocmai astăzi, în epoca descoperirilor arheologice încununate de succes pe baza izvoarelor antice. Pe lîngă aceasta, rareori s-ar putea întîmpla ca o ţară numai închipuită să fie legată de date geografice cunoscute exact. Regiunea gadirică, Coloanele lui Hercule şi cuvintele „afară, acolo se află adevărata mare", — toate acestea sînt însă fără îndoială stabiliri de locuri foarte exacte. De aceea au declarat cercetători atît de precişi ca profesorul Richard Henning şi profesorul Adolf Schulten că *la baza relatărilor lui Platon despre Atlantida se află realităţi pozitive.*

Decedatul profesor Schulten din Erlangen a consacrat Spaniei cincizeci de ani ai cercetărilor sale istorice şi arheologice. Cu prilejul zilei sale de naştere, la a şaptezecea aniversare, în 1940, Universitatea din Barcelona i-a decernat titlul de doctor honoris causa. El a primit cea mai înaltă distincţie spaniolă pe tărîm cultural, marea cruce a Ordinului Alfons al X-lea. Spania i-a acordat titlul de „excelenţă“ şi întreaga peninsulă iberică l-a omagiat şi l-a preţuit pe acest bărbat extraordinar.

Într-o noapte a iernii 1901/02 el a citit la Göttingen *Iberica* lui Appian şi a rămas surprins de exacta descriere a asediului la care a supus Publius Cornelius Scipio, Numantia, în anul 133 î.e.n. Schulten a plecat la rîul Douro şi a observat cu atenţie aici o măgură. La 12 august 1905, la orele 14, a început să sape cu şase lucrători. Patru ore mai tîrziu descoperise apusul oraş iberic, Numantia, căutat zadarnic vreme de secole. În toamna lui 1908 Schulten scosese la iveală cele şapte lagăre ale comandantului de oşti Scipio. El a publicat în cinci volume rezultatele lucrărilor sale arheologice. Sîrguinciosul savant a întocmit o geografie, etnografie şi istorie a peninsulei spaniole, o descriere etno-geografică a teritoriului iberic, a publicat în douăsprezece volume toate mărturiile antice asupra peninsulei, însoţite de comentarii în limba spaniolă, a scris o carte despre oraşul etrusc Tarragona şi încă multe altele. Acest mare cercetător german a descoperit în oraşul Tartesos şi Atlantida — sau s-a apropiat oricum foarte mult de enigmă!

Pentru a demonstra că Tartesos şi Atlantida au fost poate identice, trebuie să examinăm mai întîi ce anume se ştie de fapt despre Tartesos şi unde anume *s-ar fi putut* afla aşezarea acestui oraş sau a acestei ţări.

Toate izvoarele converg spre ideea că Tartesos trebuie considerat a se fi aflat în sudul sau sud-vestul Spaniei, deci în Andaluzia de astăzi. Andaluzia a fost întotdeauna, pînă în zilele noastre, cea mai
 bogată parte a peninsulei iberice. În antichitatea

clasică era considerată chiar cea mai bogată țară a lumii. Pe la 100 î.e.n. Baetica, vechiul nume al Andaluziei, era slăvită de Pliniu pentru rodniciile ei. Poseidon, unul dintre cei mai universali gînditori ai vremurilor precreștine, explorator și istoric, a dat informații despre Tartesos. Descrierea lui ni s-a păstrat în primul și al doilea capitol al celei de a treia cărți a lui Strabon. Pe Baetis, cea mai veche denumire a Guadalquivir-ului, locuiesc foarte mulți oameni. El este navigat în amonte, cale de 1 200 de stadii (216 kilometri), de la mare pînă la Cordoba și ceva mai departe. Pămînturile din preajma fluviului sînt bogat cultivate. Poseidon ne relatează despre păduri de măslini și mari plantații și în general despre faptul că „Turdetania" ar fi minunat de bogată. De acolo sînt exportate ceară, miere, smoală și cretă roșie.

Corăbiile sînt făcute din lemnul țării. Sînt enumerate stridiile, scoicile, tonul și mai ales bogăția în metale. Turdetania și regiunea învecinată nu sînt întrecute în metale de nici o altă țară. Nici aurul, nici argintul, nici arama și fierul nu ar fi de găsit în altă parte în asemenea cantitate și calitate. Poseidon a descris și extragerea aurului, a argintului, a aramei și a zincului. Via lui relatare mai strălucește și astăzi prin intermediul expunerilor lui Strabon, fiindcă din păcate nu cunoaștem alte descrieri decît din mîna a doua. Bogăția de care se bucura Tartesos zăcea mai ales în munții Andaluziei, în Sierra Morena, ale căror comori de metale nu s-au epuizat încă nici pînă astăzi. Strabon povestește lucruri ce par fantastice despre Tartesos, țara argintului. Fenicienii și-ar fi schimbat acolo ancorele lor de plumb pe ancore de argint. Minereul tartesic ajungea pînă în tezaurele din Olimpia și de la Delfi. Este drept că în general în sudul Spaniei poate fi găsită cea mai veche industrie metalurgică a occidentului. De bună seamă că aici, în valea Baetis-ului, în a cărui apropiere se află minele de aramă de la Rio Tinto, a fost obținut pentru întîia oară bronzul, din aramă cu adaus de zinc, Tartesos era o metropolă înfloritǎ la ocean, undeva la vărsarea Guadalquivir-ului, un

predecesor al Sevillei, un port mondial ca Lisabona, Bordeaux, Anvers, Hamburg sau Londra!
A fost întemeiat la 1150 î.e.n. de navigatori ai vechiului oraş lidic Tursa.
„Tursa" nu trebuie confundată cu „Tiros". Tirul este cunoscuta metropolă portuară a fenicienilor, pe ţărmul Mării Mediterane, în Siria de astăzi. Gades, Cádizul de acum, a fost întemeiat de *fenicieni* ca o factorerie pe coasta de sud vest a Spaniei, la Atlantic.

În schimb Tursa a fost patria de origine a etruscilor. Oraşul a dispărut şi n-a mai fost găsit niciodată. Dacă, anume, am putea săpa acest Tursa, atunci am putea şti cu mai multă exactitate şi de unde veneau etruscii. Fiindcă Tirsenienii sînt originari din Lidia şi Asia Mică. Lidia se afla aproximativ la mijlocul ţărmului apusean al Turciei de astăzi, la Marea Egee. Tartesos era o colonie a acestor Tirsenieni şi provenea deci din sfera *etruscă*. Un cunoscut rege al Tartesos-ului se numea Argantonios. După părerea profesorului Schulten, acest nume este în legătură cu numele etrusc *arcnti*. În Andaluzia există, în general, multe nume etrusce de localităţi care provin din Asia Mică, din Lidia, patria Tirsenienilor. În Vechiul Testament citim despre regii din Tarsis, cel mai important dintre porturi şi despre corăbiile de la Tarsis. În al 27-lea capitol al cărţii lui Ezechiel, versetul 25, se spune: „Corăbiile de la Tarsis ţi-au adus mărfurile. Datorită lor ai devenit foarte bogat şi stăpîn în plină mare".
Un aristocrat şi poet roman, Rufus Festus Avienus, a întocmit pe la 400 e.n. o lucrare foarte importantă. El a descris pentru un prieten ţărmurile Mării Mediterane, din Spania pînă la Marea Neagră, înfăţişînd coastele, ţările şi insulele nu după starea lor de atunci, ci după izvoare pe cît posibil mai vechi. Avienus era, foarte simplu, un îndrăgostit de geografie veche. Pentru descrierea coastei spaniole, acest remarcabil bărbat a folosit relatarea unui navigator grec din Masalia (Marsilia). Acest navigator antic a întreprins pe la 530 î.e.n.
 o călătorie de la Tartesos la Masalia. Relatarea

este de o valoare inestimabilă, fiindcă ne dă o descriere a țărmului apusean al Europei, aflat pe atunci infinit de departe, de la Gibraltar pînă foarte sus în părțile nordului. În felul acesta intrăm în posesia unei informații sigure și foarte timpurii despre Spania. Vechiul navigator numește pentru prima oară Anglia „Albion", povestește despre Bretania pe care o denumește Oestrymnis, relatează despre călătoriile oestrymnilor către nord, spre insulele Ierne, adică Irlanda, și despre Marea Nordului unde se găsea chihlimbar.

Navigatorul grec din Masalia ne descrie și legendarul oraș Tartesos și aflăm de la el că Tartesos se afla pe țărmul de vest al Spaniei, aproximativ acolo unde se varsă în Atlantic Guadalquivir-ul Rîul Tartesos, adică Guadalquivir-ul, este descris de la vărsare pînă la izvorul său de pe „Muntele de Argint". Tartesos stăpînea o mare parte a coastei de vest a Spaniei. Influența orașului se exercita adînc în interiorul țării, pînă la Sierra Morena și comorile ei de metale. Oamenii din Tartesos au dezvoltat probabil între 1000 și 500 î.e.n. cea mai superioară cultură din întregul occident antic.

Cine călătorește astăzi prin Andaluzia își dă seama cît de mare este trecutul pe care-l au orașele acolo, în sudul Spaniei, cît de bogate sînt încă locurile și cît de nespus de limpede transpare cultura tartesică din multe descoperiri adăpostite în muzee.

Se afla oare vechiul și pînă acum încă nedescoperitul oraș Tartesos cu adevărat la vărsarea în mare a Guadalquivir-ului?

A fost poate Tartesos Sevilla de astăzi?

Și a fost oare Tartesos legendar de bogata metropolă Atlantida, despre care ne relatează Platon?

Spania

ORAŞUL SCUFUNDAT ÎN OCEAN

Marele savant german Adolf Schulten a săpat vreme de patru ani în căutarea oraşului Tartesos. Şi nu l-a găsit. Însă presupunerea lui că Tartesos ar fi fost legendarul oraş Atlantida este una dintre cele mai îndrăzneţe descoperiri ale arheologiei şi ale istoriei vechi. Undeva la revărsarea Guadalquivir-ului, îngropat sub depunerile marine, mai doarme încă şi astăzi cel mai bogat oraş al antichităţii europene. „Astfel, adunînd toate bogăţiile în ţara lor, locuitorii Atlantidei au clădit temple, palate pentru regi, porturi, docuri uscate, dezvoltînd şi tot restul ţării lor. Ei au construit poduri peste braţele rotunde de mare care împrejmuiau oraşul-mamă, deschizînd în felul acesta o cale spre exterior şi spre reşedinţa regală. Fiecare rege îşi primea palatul de la precedesorul său şi la rîndul lui construia încă mai frumos ceea ce rămăsese minunat amenajat încă de la acesta" — Platon, Kritias, 115 c.

Nu departe de vărsarea Guadalquivir-ului se afla în vremuri de demult, pînă pe la 500 î.e.n. un lac numit în antichitate *Lacus Ligustinus*. Pe atunci fluviul părăsea acest lac prin trei braţe, astfel încît la vărsare luaseră naştere insule sau, cel puţin o insulă mare. Mai tîrziu, între 500 şi 100 î.e.n. fluviul nu mai avea decît două braţe, după cum ne informează geograful antic Strabon şi de asemeni Pausanias în descrierea lui de călătorie.

 Braţul din mijloc era împotmolit.

Vechiul lac liguric este astăzi înnămolit, pe locul lui se află „marismele". Pe lîngă aceasta a fost împotmolit şi braţul nordic al Guadalquivir-ului. El nu mai poate fi recunoscut astăzi decît în existenţa unui lanţ de lagune. Dacă această insulă formată la vărsare de braţele Guadalquivir-ului a fost cu adevărat acea Atlantidă pe care o descria Platon în cărţile sale *Kritias* şi *Timeus*, atunci devin plauzibile multe lucruri: inundaţiile despre care povesteşte Platon, faptul că Atlantida sau o parte a ţării „a dispărut în mare", „pămînturile foarte împotmolite", „resturile rămase din insula scufundată". Devine de înţeles şi de ce această insulă a fost căutată vreme de peste două milenii, fiindcă acolo unde Guadalquivir-ul nu mai părăseşte regiunile mlăştinoase decît printr-un singur braţ, nu mai există astăzi nici o insulă.

Profesorului Adolf Schulten i-a venit geniala idee că oraşul Tartesos, care nu a mai fost găsit pînă astăzi, ar fi bătrîna Atlantidă. El presupunea existenţa acestui oraş pe insula formată odinioară de braţele Guadalquivir-ului şi nu spre partea oceanului, ci la doi sau trei kilometri spre interior, în regiunea de vînătoare „Coto de Dona Ana" din zilele noastre.

Schulten a stabilit o serie de coincidenţe între oraşul Tartesos, presupus a se fi aflat în locul acesta, şi Atlantida descrisă de Platon.

La Platon Atlantida ajunge pînă la Gades. Deci Tartesos ar fi trebuit să se fi aflat în imediata apropiere de Gades, Cádiz.

În *Kritias* capitala Atlanţilor se afla pe o insulă împrejmuită de un triplu inel de ape. Tartesos se afla pe o insulă între cele trei braţe de la vărsarea fluviului Baetis, Guadalquivir-ul de azi.

Capitala Atlanţilor nu se afla chiar pe ţărm, ci pe un canal de legătură, sau lîngă un estuar, la depărtare de 50 de stadii de coastă, adică la o depărtare de 9,2 kilometri. Tartesos se afla pe insulă la aproximativ zece kilometri nord de Sanlucar. Sanlucar se găseşte la vărsarea Guadalquivir-ului şi este astăzi un centru de export pentru renumitul vin de Manzanilla. Poate însă că insula de odinioară se afla

mai adînc în Atlantic sau se întindea mai adînc spre interior. Oricum ar fi, este foarte posibil ca orașul scufundat să se fi aflat la o depărtare de 9,2 kilometri de coastă, într-o regiune pe care procesul de formare a mlaștinilor au schimbat-o atît de mult.

În *Kritias* se scrie că o „groapă" de lărgimea unui stadion, adică largă de aproximativ 185 metri se împarte în două brațe care se scurg de-a lungul unui șes mai mult lung decît lat. Guadalquivir-ul, a cărui lărgime medie este de circa 200 metri, curgea printr-un șes lung, se împărțea în două cînd ajungea la Tartesos și se vărsa apoi în mare.
După *Kritias* (118 d.) cîmpia era străbătută de canale și un același sistem, cu canale transversale, îl descrie Strabon în valea Guadalquivir-ului. Această descriere este foarte exactă și din însuși acest motiv este greu de presupus că ar fi fost inventată. Vechile state ce se aflau la vărsarea apelor nu amenajau decît foarte rar, chiar și în orient, astfel de rețele de canale la mare. Se găsesc însă și astăzi acolo pe țărmul Atlanticului multe asemenea canale.
Bogăția Atlanților era atît de mare încît n-a mai fost atinsă niciodată nici înainte, nici după (*Kritias*, 114 d, 115 c.). Tartesos era cel mai bogat oraș al apusului, unul dintre cele mai bogate orașe ale lumii de atunci, iar bogățiile lui metalifere trebuie să fi fost legendare. Știm din *Kritias*-ul lui Platon (114 c) că mai ales argintul, aurul, fierul și arama erau izvorul principal al bogăției Atlanților. Această descriere s-a potrivit foarte bine unui vechi oraș aflat acolo în imediata apropiere a oceanului.
Platon remarcă și cositorul Atlanților (*Kritias* 116 b) și se știe că Spania poseda bogate mine de cositor. Presupunerea lui Schulten că pe vremea lui Platon cositorul ar fi fost rar acolo, nu se potrivește.
Taurii sfinți pe care îi amintește Platon se potrivesc foarte bine cu țara aceasta, fiindcă în vechea Iberie taurul era un animal sfînt. Cultul taurului a ajuns în Spania probabil din Creta, iar saltul cre-

tan peste tauri s-a transformat mai tîrziu în Spania, în lupta cu taurii.

Atlantida era un mare imperiu maritim, a cărui putere se întindea pînă în Egipt şi pînă în regiunea tireniană, adică pînă în vestul Italiei. Tartesos trebuie să fi fost cel mai puternic imperiu maritim al vestului. Corăbiile tartesiene ajungeau pînă sus, în Scoţia şi poate şi mai departe, spre nord, şi pătrundeau adînc în Marea Mediterană.

După *Kritias*, Atlanţilor le folosea drept port fluviul care îi unea cu marea. În partea interioară a insulei lor tartesienii trăiau pe fluviul Baetis şi astfel, prin intermediul fluviului, puteau ajunge la mare, aşa cum astăzi încă e deschis spre ocean oraşul Sevilla, aflat la şaizeci de kilometri în susul fluviului.

Atlanţii aveau legături cu „insulele oceanului" iar din aceste insule cu „continentul aflat de partea cealaltă" (*Timeus* 24 c). Dacă Platon se referea la insulele de lîngă Bretania, la Anglia sau chiar la continentul american, nu ştim. Oricum, trebuie să fi avut loc asemenea călătorii oceanice spre continente şi insule pe corăbiile tartesiene, devenite renumite datorită vechiului testament.

Cel mai important sanctuar al Atlanţilor era un templu închinat lui Poseidon, situat chiar pe ţărmul mării. În acest templu se afla o coroană din oricalc (alamă) pe care erau incizate legi ce proveneau de la Poseidon sau chiar alte documente. Geograful Strabon ne relatează despre însemnări tartesiene în proză, despre poezii şi legi care erau vechi de şase mii de ani. Încă şi Niebur şi mai apoi Schulten îşi dăduseră seama de caracterul superior al culturii tartesienilor. Probabil că între circa 1100 şi 500 î.e.n. tartesienii erau din punct de vedere spiritual cel mai activ popor al Europei.

Atlantida era un regat. În această mare metropolă, care cu industria, cu negoţul, cu viaţa şi activităţile ei vii, cu docuri portuare, cu o mare industrie a bronzului, cu depozitele şi cu templul ei închinat lui Poseidon era o podoabă a lumii vechi, guvernau regi. Scufundatul oraş Tartesos trebuie să fi fost şi el guvernat tot de regi, fiindcă astăzi cunoaştem

două nume regale: „Geron“ și „Argantonios“. După Avienus, la Tartesos ar fi existat o cetate regală, Arx Gerontis, iar Platon ne relatează şi el despre o asemenea cetate.

În sfîrşit aflăm din *Timeus* (25 d) şi *Kritias* (108 c) că după o lungă perioadă de înflorire, insula Atlantida s-a scufundat brusc în mare din cauza unui cutremur. Există două explicaţii pentru această informaţie a lui Platon. Ea se referă fie la nimicirea enigmaticului oraş Tartesos de către cartaginezi pe la 500 î.e.n., fie la înmlăştinarea întregii regiuni şi secarea a două din cele trei braţe de vărsare ale Guadalquivir-ului.

Adolf Schulten era adînc convins de identitatea Atlantida = Tartesos. Cînd l-am vizitat în 1956 la Erlangen pe bătrînul savant, m-a sfătuit să mai încerc totuşi să sap odată sau să determin asemenea săpături la „Coto de Dona Ana“, acolo unde s-ar fi aflat insula de odinioară. Vocea lui exprima tristeţe. La cei 86 de ani cîţi îi avea se simţea prea bătrîn pentru a îndrăzni să mai încerce o dată o asemenea întreprindere. Încercase el însuşi acolo o serie de săpături, dar fără succes. Îi era dor de iubita lui Spanie şi totuşi nu mai putea călători într-acolo.

Între anii 1922 şi 1926, împreună cu generalul doctor Lammerer, cercetase întreaga mare regiune de vînătoare de la Coto de Dona Ana. La sfîrşitul acestor cercetări Lammerer scria: „Nu există nici o îndoială că în antichitatea timpurie se afla o insulă nisipoasă, lungă de aproximativ 18 kilometri, aşezată de-a curmezişul vărsării Guadalquivir-ului, lărgită pe vremea aceea spre mare. Malurile celor două braţe, prin care se vărsau în mare apele Guadalquivir-ului, puteau fi constatate în teren cu destulă exactitate.“

Schulten a fost cel dintîi învăţat care a cercetat această regiune în căutarea oraşului Tartesos. El parcursese acolo încă din anul 1910 mulţi kilometri de-a lungul ţărmului. În 1922 a descoperit la Cerro de Trigo, aflat la şase kilometri nord de Marismilla, o aşezare romană. Săpăturile au adus

 la iveală ziduri şi un anumit număr de amfore

romane. Săpături de amploare mai mare, întreprinse între 1923 și 1926 au dus la concluzia că această colonie romană ocupa o suprafață de circa 700 pe 200 de metri. La 4 octombrie 1923 Schulten a găsit sub o casă romană o piatră pe care se afla un inel de aramă cu o inscripție grecească în interior și în exterior. Inscripția cuprindea oarecum următoarele: „Posesorule, fii fericit" sau „Păstrează sănătos inelul". Împreună cu profesorul Rehm, Schulten a presupus că această inscripție era foarte veche și că data din secolul VI dacă nu chiar din cel de-al VII-lea secol dinaintea erei noastre. Aceasta era tocmai perioada călătoriilor grecești spre Tartesos!
Poate că între 200 și 400 e.n. această colonie romană era locuită de pescari; existau acolo circa douăzeci de morminte și, de asemeni, ceramică veche romană și amfore pentru vin și ulei.
Deci tot ceea ce fusese găsit, cu excepția inelului, era de proveniență romană. Întrucît în această regiune apele freatice încep încă de la 1,50 m adîncime, nu se poate săpa mai adînc. Cîteva găuri de foraj, împinse pînă la o adîncime de șase metri, nu au arătat nici un fel de ruine mai vechi. Schulten este însă de părere că pietrele acestui sat de pescari roman provin în parte din regiunea Huelva, în parte de la Cádiz. Dar întrucît orașul Sanlucar exista pe vremea cînd romanii își ridicau aici satul și întrucît se află mult mai aproape, se pune întrebarea de ce nu-și luaseră pescarii pietrele de la Sanlucar. Faptul acesta ne duce la presupunerea că astfel de pietre de construcție se aflau undeva mult mai aproape, și anume în ruinele de la Tartesos. Poate că tartesienii își vor fi adus pietrele, cu corăbiile lor, din regiunile Cádiz și Huelva, iar apoi pescarii romani au folosit aceleași pietre din nou, după ce Tartesos se afla de peste șapte sute de ani în ruină!
Schulten crede că acest sat de pescari corespunde întru totul așezării vechiului Tartesos, că a fost construit din ruinele tartesiene și că acestea au dispărut cel puțin în parte în acest sat. După cum se știe, există foarte multe orașe vechi ridicate din

materialul rămas de pe urma unor așezări și mai vechi. Ceea ce spune Platon despre amplasarea orașului atlantic se potrivește în toate cazurile în chip uimitor de bine acestui loc în care Schulten, din păcate, a săpat în cele din urmă zadarnic.
Tartesos a înflorit vreme de 600 de ani, de la 1100 pînă la nimicirea orașului, survenită la anul 500 î.e.n. Dar orașul este căutat de peste 2000 de ani. Schulten îmi spunea că el mai consideră încă și acum promițătoare forajele întreprinse în această colonie romană, pînă la adîncimi de cinci metri sau chiar mai mari. Bineînțeles că ar trebui folosite mijloacele tehnice cele mai moderne și că Tartesos trebuie căutat sub apele freatice. Degajarea unor întinderi mari este însă costisitoare în locurile acestea iar extragerea apei presupune pompe puternice. Tartesos ar trebui să se afle însă undeva sub dunele de la Marismilla. Dacă aceste dune vor fi acoperit orașul nimicit încă din vremuri vechi, asigurîndu-i în felul acesta și conservarea, atunci ar putea fi nutrită chiar și speranța de a aduce într-o bună zi la lumină părți mai mari din Tartesos.

În momentul de față aici stăpînește liniștea. Este o regiune sălbatică cu pini, dune și mlaștini uriașe. Mai există aici și căprioare, iepuri și porci. Totul este un paradis pentru vînătorii spanioli. În singurătatea „marismelor" zace undeva Tartesos, îngropat de 2500 de ani. Guadalquivir-ul alunecă încet în marea lui lărgire către Atlantic și își amestecă apele galbene în uriașul ocean. Roșietice, dunele se profilează infinite la orizont ...
Mai există și alte orașe renumite care s-au pierdut la vărsarea unei ape în mare. Așa este Sybaris, care zace îngropat undeva pe țărmul Lucaniei, acoperit de aluviunile bătrînului fluviu Kratis. Și aici este greu de săpat, căci apa începe la o adîncime de mai puțin de doi metri. Și totuși orașul a fost atît de bogat, Sybariții atît de pretențioși și de răsfățați, încît „viața sybarită" a rămas proverbială.
E tragic că Schulten nu a izbutit să smulgă Tartesos din somnul veacurilor. Fiindcă acest savant era

orice altceva, numai un fantezist nu. El este acela care a scos la iveală Numantia, taberele lui Scipio, şi tot el a adus la lumină multe alte aşezări apuse ale Spaniei.

Însă Tartesos nu era numai un oraş. Era şi fruntea unui imperiu. Şi tocmai acest imperiu tartesian, *cultura tartesiană*, sînt de fapt marea descoperire a ultimelor două decenii. Imperiul Tartesos cuprindea întreaga parte de sud a Spaniei şi în special Andaluzia, Granada şi Murcia. Încă înainte de a muri, profesorul Schulten îşi dăduse perfect seama de toate acestea. Acest imperiu tartesian şi cultura lui erau „un minunat fenomen istoric".

Tartesos este cel mai vechi şi singurul stat-oraş al vestului preromanic. Tartesos stăpînea oraşe în care trăiau mulţi iberici, vechii locuitori prefenicieni şi pre-etrusci. Aristocraţii de la Tartesos îi numeau pe aceşti supuşi iberici „turdetani".

Tartesienii trebuie să fi fost realmente aristocraţi autentici, stăpîni, aşa cum mai sînt încă şi astăzi ducii spanioli din acea regiune. Ei iubeau vînătoarea, vinul şi navigaţia. Posedau sclavi ca şi fraţii lor italieni, etruscii. De la Justin aflăm că regele tartesian Gargoris este descoperitorul apiculturii.

Cine călătoreşte prin sudul Spaniei spre Jerez, Cádiz, Sevilla, Cordoba, spre Granada şi pînă spre Cartagena, acela mai simte încă ceva din spiritul acestui vechi şi mîndru popor maritim. Ibericii, etruscii, fenicienii, celţii, grecii şi romanii au creat aici o cultură cu totul particulară.

Operele de artă tartesiene exprimă mai mult sau mai puţin limpede forţa creatoare a unuia sau a altuia dintre aceste popoare. Şi totuşi, în cele mai multe cazuri, totul este absolut tartesian. Acest vechi fond tartesian de cultură îşi mai face încă simţite efectele pînă în vremea noastră. Se găseşte acolo jos, în partea de sud a Spaniei, o viaţă cu totul particulară, orientată spre mare, teribil de vie, şi totuşi extrem de filtrată de scurgerea veacurilor. La Sevilla, moştenitoare a Tartesosului, poţi petrece cea mai fierbinte vară europeană, cea mai frumoasă primăvară, o toamnă caldă şi ierni blînde cu pal-

mieri. Poţi rătăci prin grădini minunate, care în octombrie încă mai înfloresc. Poţi găsi cele mai fermecătoare curţi interioare, aşa-numitele patios, cu mici fîntîni şi colţuri de vis. În Sevilla se înalţă spre cer unul din cele mai mari şi mai bogate domuri gotice, fără egal în întreaga lume prin efectul pe care îl produce interiorul său. Poţi vedea aici cum unul din minaretele principalei moschei maure a devenit o clopotniţă creştină, o giralda înaltă de 93 de metri. Iar în catedrală te afli cucernic în faţa mormîntului celui mai mare Atlant al Europei. Este mormîntul lui Columb, în al cărui sarcofag se presupune că s-ar afla resturile celui ce a descoperit lumea nouă. După despărţirea din 1898 a Cubei de Spania, venerabilul monument a fost transportat aici.

În vechile şi îngustele străzi ale oraşelor există prăvălii şi ateliere meşteşugăreşti care arătau tot aşa şi în vechea Romă sau în vechea Cartagină. Poţi bea, în bodegas sau în halele de la Jerez, vinuri astringente care vor fi avut aici acelaşi gust şi în urmă cu 3000 de ani. Poţi mînca aici cele mai frumoase languste, sepii, scoici şi vieţuitoare de apă nemaivăzute, pe care în urmă cu 2500 de ani tartesienii nu le vor fi preparat altfel decît în zilele noastre.

Iar tălăzuirea oceanului tună fără încetare în recifele ce se înalţă din mare, în faţa Cádiz-ului, acest vechi antrepozit pentru argint şi cositor, cu zidurile lui înalte care ajung pînă la 15 metri. Şi fără încetare auzi acolo cum, din vuietul valurilor, se întreţese vechiul cîntec oceanic al scufundatei Atlantide.

Spania

CULTURA TARTESIANĂ

Există o „cultură tartesiană" pe care în momentul de față arheologii spanioli o aduc la lumină cu grijă și osteneală. Descoperirile făcute în sudul Spaniei și în special în Andaluzia fac parte dintre cele mai enigmatice, dar și cele mai interesante obiecte ale antichității. Unele dintre piesele acestei culturi reproduse aici nu au mai fost publicate pînă acum.

„Izvoarele scrise numesc drept cel mai mare imbold pentru lungile călătorii ale negutătorilor străini pînă la peninsula Iberică bogățiile orașului Tartesos, suburbie a întregului sud iberic, de la portughezul Algarve pînă la teritoriul Mastierilor, unde mai tîrziu punii au pus bazele așezării Nova Carthago. Tartesos era centrul unei regiuni bogate în mine, vite și agricultură. Cît de mare trebuie să fi fost puterea de atracție pe care o exercita Tartesos reiese chiar și din amplasarea coloniilor feniciene pe coasta andaluză și din încercarea grecilor de a se așeza tot acolo, la Mainake, în apropiere de orașul Malaga de astăzi. Descoperirile ultimilor ani — cana de la Valdegamas, piesa de bronz Carriazo și altele — ne pun o problemă pasionantă, a cărei rezolvare ar putea confirma impresia pe care ne-o comunică autorii antici despre Tartesos. Și anume faptul că ei văd în tartesieni și în turdetani, în calitate de urmași ai primilor, un popor cu o veche și importantă cultură, care se exprimă în scrierile, în urbanismul și în ordinea lor socială." —Antonio Blanco Freijeiro, Madrid.

Un învăţat suedez, Johan Podolyn, istorisea în anul 1761 o povestire ciudată. Cu prilejul unei opriri la Madrid se întîlnise cu un om care se ocupa cu numismatica. Acest cunoscut numismat era Pater Florez, care-şi lua foarte în serios ştiinţa şi poseda cunoştinţe demne de încredere. Preotul i-a arătat suedezului monede găsite în Azore şi i-a dăruit chiar cîteva asemenea piese rare. Ceea ce a aflat apoi Podolyn oferă informaţii interesante în legătură cu navigaţia în timpul aflat cu patru sute de ani î.e.n.
Era în noiembrie 1749. O furtună furioasă îşi izbea valurile de coastele Azorelor, în plin Ocean Atlantic. Pe ţărmul micii insule Corvo, care are o suprafaţă de numai 18 kilometri pătraţi, furtuna a spălat o construcţie de piatră şi a distrus-o. În urma acestui fapt a ieşit la iveală un vas negru de lut. Era spart în bucăţi şi printre cioburi au fost găsite o mulţime de monede. Aceste monede au fost aduse la Lisabona. Întrucît Pater Florez îşi făcuse un nume ca numismat, piesele i-au fost trimise lui, la Madrid.

Într-o vreme în care arheologia nu era încă o ştiinţă atît de temeinică şi de apreciată ca astăzi, astfel de descoperiri erau de obicei în cea mai mare parte pierdute. Colecţionarii de amintiri şi amatorii de obiecte arheologice ar mai putea umple şi astăzi muzee întregi. Şi de fapt n-au ajuns la Madrid decît nouă bucăţi: două monede cartagineze de aur, cinci monede cartagineze de aramă şi două monede cirenaice din acelaşi material.
După cum se ştie, Azorele au fost descoperite între 1430 şi 1460 de portughezi. Grupul acestor insule trebuie să fi fost însă cunoscut şi mai înainte, fiindcă se găsesc însemnate în cîteva hărţi medievale mai timpurii. Probabil că încă înainte de vremea lui Alfons cel mărinimos (1416—1458) vor fi debarcat navigatori în Azore. Însă faptul că la sfîrşitul secolului al IV-lea î.e.n. ar fi ajuns în Azore corăbii punice din Cartagina, este un lucru demn de mirare!
Punii cartaginezi aparţineau poporului fenicienilor
 şi se ştie că fenicienii au fost cei mai importanţi

navigatori ai mileniilor de dinaintea erei noastre. Însă Azorele se află în Oceanul Atlantic, la peste 1800 de kilometri vest de Gibraltar! O asemenea călătorie cu corăbiile primitive ale acelei vremi ne oferă o cu totul altă imagine asupra razei de acţiune a navigaţiei feniciene.

S-a pus întrebarea dacă nu cumva aceste monede au fost aduse la Corvo de normanzi sau de arabi în timpul evului mediu. Aceasta este presupunerea pe care o face Alexander von Humboldt. Dar nu este dovedit că normanzii sau arabii s-ar fi oprit vreodată în Azore. Pe lîngă aceasta e mult mai probabil că monedele au fost aduse pe insulă într-o vreme cînd valoarea cursului lor mai era încă valabilă. Altfel nu ar fi fost ascunse atît de bine. În anul 1927 profesorul Richard Hennig a consacrat acestei enigme o lucrare interesantă. El a ajuns la concluzia că *nu există nici o îndoială* cu privire la faptul că Azorele ar fi fost atinse de cartaginezi. Ciudată rămîne însă constatarea că navigatorii puno-fenicieni îşi aleseseră tocmai cea mai depărtată, situată în punctul cel mai nord-vestic, cea mai mică şi cea mai puţin roditoare insulă a Azorelor, Corvo. Poate fuseseră împinşi pe ţărmul acestei insule de furtună. oate că avuseseră intenţia să ajungă la tărîmuri vestice şi mai depărtate, America de nord sau de sud. Nu ştim. Însă presupunem fie că voiau să se întoarcă pentru a-şi lua comoara ascunsă, fie că n-au mai părăsit insula niciodată, pentru că probabil atunci şi-ar fi luat comoara cu ei. Întrucît curentul marin se îndreaptă în sensul strîmtorii Gibraltarului, nu este probabilă nici eşuarea vreunei epave împotriva curentului. Corabia care a adus monedele cu ea avea echipaj. Ea va fi pornit fie din Madeira, fie din orto Santo, fie de undeva de pe coasta Spaniei sau direct din Cartagina. Ea trebuise să parcurgă uriaşa depărtare de 2000 de kilometri. Mutele monede, cărora li s-a arătat puţină importanţă, povestesc oricum istoria uimitoare a învingerii unor atît de imense spaţii oceanice.

O dată cu monedele ar fi fost găsite şi enigmatice documente scrise într-o limbă necunoscută, asupra

cărora relata la Gand olandezul J. Meers în 1901. Dar aceste tablete scrise s-au pierdut, în vreme ce monedele au rămas cel puțin reproduse în relatarea originală a lui Podolyn.

În anul 1628 a apărut la Madrid o lucrare asupra descoperirilor portugheze, scrisă de Manoel de Faria e Sousa. Faria relatează că portughezii au descoperit pe promontoriul unei insule din Azore o statuie ecvestră. Figura călărețului ar fi arătat cu mîna către apus. Statuia a fost considerată o zeitate păgînă și de aceea, credincioși fanatici, portughezii au și distrus-o. Poate că cei din Cartagina întreprinseseră o îndrăzneață călătorie mai departe către apus, poate că statuia, pe al cărei soclu era săpată o inscripție, trebuia să ateste aceasta. Alexander von Humboldt presupune că un versant muntos al Azorelor avea profilul unui om arătînd spre apus și e de părere că acest semn ciudat al naturii l-ar fi îndemnat pe Columb să-și continue călătoria spre vest.

Știm că pe la 1100 î.e.n. fenicienii din Tir au întemeiat orașul Gadir, Cádiz-ul de astăzi. Dar nu ne aflăm în posesia vreunor descoperiri arheologice din regiunea aceea care să fie mai vechi de șapte sute de ani î.e.n. Știm că în vremea aceea Tartesos, centrul de desfacere al minereurilor, situat ceva mai la nord de Cádiz, avea un renume de-a dreptul legendar, că Tartesos poseda o cultură neobișnuit de elevată și că în regatul Tartesos locuia un popor extrem de înzestrat din punct de vedere artistic. Și de la acest popor, a cărui patrie fusese odinioară Tirsa din Turcia de astăzi, avem numai descoperiri de pe la 700 sau 800 î.e.n. Întreaga situație a acestor două enigmatice orașe este atît de interesantă pentru că orașul Cádiz este un centru comercial fenician și fiindcă pierdutul oraș Tartesos era o metropolă etrusc-cirenaică. Astfel, două mari piețe comerciale ale acestor două culturi atît de diferite se aflau foarte aproape una de alta, căci de la Cádiz pînă la vărsarea Guadalquivir-ului, unde este de presupus că s-ar fi aflat Tartesos, nu sînt de-a lungul coastei spaniole a Atlanticului decît 100 de kilometri.

Dacă Tartesos, aflat în fața gurii Guadalquivir-ului, era doar o piață de desfacere sau numai un port, dacă în legătură cu ele exista mai adînc în interior o capitală sau dacă numele Tartesos aparținea întregului regat, nu vom putea şti cu exactitate atîta vreme cît nu vor fi aduse la iveală oraşul dispărut, piața sau portul. Însă faptul că tradițiile scrise dovedesc marea vechime a elevatei culturi tartesice în timp ce descoperirile arheologice ale acestei culturi sînt de dată mai tîrzie, nu spune nimic împotriva existenței regatului tartesian.
Spaniolul Antonio Garcia y Bellido a atras atenția asupra unui fapt important. Relatărilor antice scrise li se poate acorda crezare şi atunci cînd cei care sapă nu au găsit încă mărturii. În orice caz, lipsa unor piese arheologice doveditoare nu înseamnă că nu trebuie să acordăm încredere mărturiilor scrise. Palatul lui Odisseu, de pildă, nu a fost încă descoperit, dar aceasta nu înseamnă că informația lui Homer cum că el se afla în Itaca ar fi din această cauză neadevărată. Nu au fost găsite piese doveditoare despre trecerea spaniolilor peste Anzi, în secolul XVI, prin Patagonia şi regiunea Amazoanelor. Şi cu toate acestea ştim că ea s-a întîmplat. Spaniolii Loaisa, Quiros, Mendana sau Torres nu au lăsat nimic după ei în insulele Oceanului Pacific. Şi totuşi aceşti îndrăzneți navigatori s-au aflat acolo. Vikingii sau „normanzii" care au debarcat în secolul XI pe coasta Atlantică a Americii anevoie pot fi atestați din punct de vedere arheologic. Şi totuşi ştim că îndrăznețele lor călătorii spre apus sînt istorice. O întemeiere, o colonizare, trebuie să reziste la cîteva furtuni, trebuie să se implînte în pămînt, trebuie să înflorească, pentru a nu fi ştearsă cu totul de vreme. Un număr infinit de urme umane au fost şterse în trecut. Acolo unde au intrat în joc catastrofele naturale, inundațiile, mareele, cutremurele, acolo s-a pierdut într-un chip şi mai absolut cunoaşterea situației unor oraşe întregi.

Ne este deci îngăduit să presupunem că fenicienii vor fi fost şi ei, încă înainte de cel de-al VIII-lea sau de cel de-al IX-lea secol, în apusul îndepărtat, în Spania şi poate chiar pe insulele Azore. Şi ni

se îngăduie să presupunem că Tirsenii au trăit încă şi mai devreme în oraşul şi în regatul lor, Tartesos. Ei au fost cei mai mari navigatori ai timpului lor.

În legătură cu aceasta trebuie să amintesc un popor cu care Tartesos avea legături şi al cărui spaţiu vital ajungea pînă sus în nord, în părţile Irlandei şi în fiordurile Norvegiei. Aceştia sînt ostimii. Alături de fenicieni ei erau partenerii comerciali ai Tartesienilor, stră-străbunii frigienilor, saxonilor, normanzilor, hanzeaţilor, olandezilor şi englezilor. Avienus relatează despre aceşti ostimi cum că erau navigatori de seamă, înzestraţi cu multă putere şi îndrăzneală şi că erau neguţători întreprinzători.

Extrem de interesant este faptul că ostimii posedau mari ambarcaţiuni de piele. Acest poate cel mai vechi tip de corabie de pe suprafaţa pămîntului pare a fi fost cunoscut pe toată întinderea ţărmului oceanului, din Marea Nordului pînă în Portugalia. Celtologul Julius Pokorny îmi împărtăşea că ambarcaţiunile de piele erau folosite şi de locuitorii preceltici ai Irlandei şi că de aceea Celţii îi numeau pe irlandezi *Fir-bolg* ceea ce înseamnă „oamenii corăbiilor din piele de animal". Şi Cassius Dio, un istoric al imperiului roman, ne spune că locuitorii de coastă ai oceanului apusean călătoreau la vremea lui în ambarcaţiuni de piele. (Cartea 48, cap. 18). Dacă foloseau şi tartesienii asemenea ambarcaţiuni din piele nu ştim, căci şi lemnul şi pielea au pierit în decurs de peste 2500 de ani. În Egipt s-au conservat ambarcaţiuni mult mai vechi. Aceasta se datoreşte faptului că acolo corăbiile funerare au fost păstrate cu grijă, ca obiecte de cult, în mari încăperi de piatră. Corăbiile tartesienilor însă, care mijloceau schimbul de bunuri al atîtor lumi la distanţe de mii de kilometri, şi-au găsit pieirea pe oceane, în tălăzuirea valurilor, în porturi şi oraşe apuse. Aceste nave puteau străbate în 24 de ore 1200 de stadii, adică 216 kilometri. Aceasta ne face să ne dăm seama că Tartezienii posedau *vase cu pînze*, fapt pe care-l confirmă pe la sfîrşitul secolului al IV-lea şi Avienus atunci cînd ne relatează că pentru a pătrunde în golful Tajo e nevoie

mai întîi de vînt de la vest şi apoi de vînt de la sud.

Ceea ce s-a găsit în ultimele decenii din cultura tartesiană este tocmai de aceea atît de interesant întrucît ne oferă imaginea tîrzie a unui trecut mare şi bogat. Cine vede aceste lucruri are senzaţia că trăieşte aici înserarea uneia dintre cele mai mari culturi dispărute ale apusului.

La 30 septembrie 1938, cu prilejul unor lucrări de construcţie, a fost găsit în apropiere de Sevilla, pe dealul El Carambolo, un tezaur de o valoare neobişnuită. E vorba de coliere, brăţări, brelocuri, podoabe ce se purtau pe piept şi plăci ce făceau parte dintr-o coroană sau dintr-o centură, în total 21 de părţi, toate din aur. Se vede că în cazul acestor lucrări în aur este vorba de o excepţional de dezvoltată artă a aurăriei. Profesorul Antonio Blanco îmi povestea că *unele decoraţii* ale acestor piese de podoabă pot fi găsite pe vase miceniene, pe table de joc de fildeş din Megiddo, în picturile palatelor asiriene şi siriene de la Chorsabad, Arlans-Tash şi Tell-Barsib. Dar în afară de Spania nu au mai fost găsite pînă acum în nici o altă ţară asemenea podoabe!

Plăcile, după cum presupun arheologii Kukahn şi Blanco, sînt mai degrabă plăci ale unei coroane decît ale unei centuri. Piese asemănătoare au fost găsite într-un vechi mormînt din Cipru şi de aceea se presupune că ideea acestui fel de ornamente provine poate de acolo. Pe colier se află peceţi. Ele indică cultura fenician-punică. În ciuda tuturor acestor influenţe, tezaurul de la El Carambolo este dovada unei arte a aurăriei independente şi creatoare dezvoltată în sudul peninsulei Iberice, mărturia unei *culturi tartesiene*, care după cuvintele eminentului savant spaniol Blanco devine „din zi în zi mai palpabilă". Podoabele de la Carambolo datează probabil din secolul VI î.e.n. Ele au fost ascunse cu intenţie. Pe versantul unui deal a fost săpată o groapă în care a fost pus vasul cu podoabe. Aceasta este şi părerea profesorului spaniol J. Maluquer care crede că pe locul descoperirii s-a aflat în timpuri precreştine o casă sau o colibă. Această construcţie mică a fost nimicită prin foc.

În anul 1953 a fost descoperit în apropiere de Don Benito un ulcior de vin din bronz, care, după cum se exprimă Antonio Blanco, depăşeşte cu mult în frumuseţe toate vasele de acest fel găsite pînă acum în peninsula Iberică. Vasul a fost descoperit de un muncitor agricol pe cînd ara un cîmp de pe moşia Valdegamas, care se află la capătul aşezării Don Benito. Muncitorul nu şi-a dat seama de valoarea descoperirii sale şi a aruncat ulciorul pe o grămadă de lemne de foc. Dar curînd au fost găsite la numai 40 de centimetri adîncime resturile unei case, patru încăperi de mărimi diferite. Între pietrele zidurilor au apărut cioburi de ceramică. În cele din urmă s-a văzut că aici se afla odinioară o localitate. Familia Donoso Cortes, căreia îi aparţine moşia Valdegamas, a luat ulciorul de bronz în păstrare. Profesorul Blanco recunoaşte în acest vas un stil în parte grecesc, în parte fenician. El provine aproape cu siguranţă din secolul VI î.e.n. Dar de unde a ajuns aici? Să fi fost confecţionat de fenicieni la Gadir (Cádiz)? Să fi fost creat în vreun centru al industriei bronzului din afara Spaniei, pentru export? Sau leagănul unor asemenea ulcioare de vin era Etruria, în Italia?

Pe Guadalquivir, în apropiere de Sanlucar de Barrameda se află cîmpurile de la Evora. Unii învăţaţi spanioli presupun că scufundatul oraş Tartesos s-ar fi aflat în regiunea aceasta. Şi ştim că profesorul Schulten din Erlangen susţinea poziţia oraşului la Coto de Dona Ana, care se află la o distanţă de 10 kilometri de acolo. Sub cîmpurile de la Evora se află probabil şi oraşul roman Ebora, încă nesăpat pînă astăzi, ca mii de alte aşezări dispărute. Un băiat de opt ani, Francisco Bejarano, a găsit în pămîntul arat cîteva podoabe de aur şi le-a adus tatălui său. Curînd preţioasele obiecte au fost vîndute. Posesorul ogorului a comunicat acest fapt poliţiei, iar poliţia a luat măsurile necesare pentru ca micul tezaur să intre sub oblăduirea arheologiei. Din păcate şase dintre aceste piese de podoabă atît de valoroase fuseseră deja topite şi transformate în verighete. De altfel argintarul care le cumpărase
 achiziţionase pentru 2565 de pesetas şi tot felul de

alte lucruri. Arheologa spaniolă Concepcion Blanco de Torrecillas relatează că tezaurul cuprinde acum 47 de piese din aur curat. Podoabele sînt bogat decorate. Numai cîteva sînt încovoiate de presiunea pămîntului şi şi-au pierdut pietrele. Toate piesele, brăţări, cercei, inele, fragmentele unei diademe, piesele unui colier, părţi ale unor brelocuri, par a proveni din secolul V î.e.n. Şi în acest caz poate fi recunoscută în parte o influenţă grecească şi în parte una fenician-orientală şi nici în cazul acesta nu se ştie dacă este vorba de bijuterii importate sau dacă aceste frumoase piese au fost confecţionate de un aurar localnic. Poate, aşa crede cercetătoarea Blanco de Torrecillas, că aceste lucrări au luat fiinţă la curtea regelui tartesian Arganthonios şi dacă este aşa, atunci totuşi ni s-a păstrat ceva din strălucirea atmosferei fastuoase a dispărutului regat tartesian, care poate să fi fost Atlantida.

Doamna Concepcion Blanco de Torrecillas spune: „Dacă s-ar şti cu certitudine că necunoscutul Tartesos se află în inima moşiei de la Evora, atunci ar putea fi întreprinse acolo săpături foarte interesante. Dar chiar dacă acest oraş rămîne deocamdată încă ascuns, tezaurul găsit de curînd a confirmat din nou justeţea presupunerilor de mai înainte asupra strălucirii şi nivelului superior de cultură al acestei metropole legendare, ale cărei ziduri nu trebuiesc căutate cu siguranţă departe."

La 29 februarie 1920 cîţiva muncitori au găsit la o adîncime de numai un metru, într-un vas, un tezaur de piese de podoabă. Locul descoperirii se află la La Aliseda, pe versantul nordic al lanţului muntos San Pedro. Este vorba probabil de mormîntul unei femei iberice de seamă, căci din cele 194 de mici piese decorative pentru împodobirea ţesăturii s-a tras concluzia că odinioară se afla pe locul acesta şi un veşmînt. Un inel de cap pentru prinderea vălului făcut din aur, o diademă de aur, cercei de aur, brăţări, un colier din 53 de inele, o centură foarte ingenios construită din 60 de părţi — toate acestea sînt lucrate excepţional de fin şi artistic. Ele ar reprezenta autentice piese somptuoase în vitrina unui bijutier al vremurilor moderne! Dar o lucră-

tură atît de fină cum era aceea cultivată în perioada de vîrf a aurăriei la Tartesos, a fost uitată de mult.

Doamna Concepcion Blanco de Torrecillas, directoarea muzeului arheologic din Cádiz, mi-a arătat un sarcofag care propune arheologiei multe enigme. Este sicriul de marmură al unui suveran important, care se potriveşte formei umane. Astfel de sicrie sînt denumite „sarcofage antropoide". În Spania acest renumit obiect arheologic este definit drept „sarcofagul sidonian". Este vorba, după cum declară cercetătorul P. Bosch Gimpera, de o operă autentic feniciană. El permite încă recunoaşterea stilului sarcofagelor egiptene şi a influenţelor greceşti din perioada clasică. Chipul bărbos al suveranului este plin de nobleţe, are înfăţişarea unui autentic stăpîn, care prezintă cîteva trăsături semite. Să fi fost oare adus aici după moarte, pe una din renumitele corăbii tartesiene, din Fenicia, sau poate din Siria, sau din Sidon? Să fi fost unul din regii Gadirului şi din pricina aceasta voise să fie înmormîntat în pămîntul natal? În orice caz, această minunată lucrare feniciană din secolul V sau IV î.e.n. ne permite să ne dăm seama de legătura de odinioară dintre cetatea Cádiz bătută de valurile oceanului şi vechiul orient.

Cea mai interesantă descoperire arheologică din sudul Spaniei şi fără îndoială cea mai valoroasă operă de artă a peninsulei Iberice rămîne însă, astăzi ca şi ieri, *Doamna din Elche*. Elche, care se află lîngă Alicante, are o climă încă şi mai caldă decît oraşul Alicante însuşi. Vara domneşte acolo o arşiţă neobişnuită. Şi aceasta deşi Elche, vechiul Ilici iberic, se află la numai 15 kilometri distanţă de ţărmul Mediteranei. În locul acesta se află singura mare dumbravă de palmieri a Europei, 170.000 de palmieri, unii dintre ei înalţi de 40 de metri, stau, după cum spune o zicală arabă, „cu piciorul în apă şi capul în focul cerului". Apa necesară pentru irigaţie a fost adusă de la o distanţă de 5 kilometri.

Dar *Doamna din Elche* a fost scoasă la iveală în anul 1897. Este un bust înalt de 53 de centimetri, de

o frumusețe neobișnuită. Unele urme de culoare ne permit să ne dăm seama că figura fusese pictată în întregime. Pupilele fuseseră umplute probabil cu email. Întrucît sculptura a fostă găsită într-un cîmp de morminte s-a presupus că *Doamna din Elche* este imaginea unei moarte în îmbrăcăminte festivă. În Spania această sculptură din calcar de cretă este denumită *Regina Mora*. Dar profesorul Blanco presupune că ciudata figură a fost poate o zeiță. După cîte îmi spunea el, „expresia ei oglindește îngemănarea umanului cu divinul".

Am privit-o cu atenție, într-un ceas de liniște, netulburat de nici un vizitator, în ultima sală mică a subsolului muzeului Prado. Aici se află acum, după ce s-a întors de la Luvru. Fiindcă fusese cumpărată de francezi, dar apoi cedată din nou spaniolilor. Dacă o privești mai multă vreme pe această madonă precreștină, atunci frumusețea și liniștea depărtată de lume a chipului ei începe să opereze lugubru.

Podoaba capului, colanele grele de pe piept erau — așa se spune — din metal, din bronz, aur sau argint. Am fost la „Instituto Valencia de Don Juan" din același oraș Madrid, de obicei totdeauna închis, și am găsit acolo într-o vitrină pandantive și podoabe, toate din aur curat. Abia atunci mi-am dat seama din ce metal erau pandantivii modelați în piatră ai *Doamnei din Elche*. Trebuie să fi fost în întregime din aur, ceea ce corespunde întru totul podoabelor celor mai frumoase sculpturi vechi ale spaniolilor.

Chiar dacă în această figură pot fi recunoscute caracteristici stilistice în parte grecești și în parte punice, ea rămîne totuși o Mona Lisa a Spaniei, creată în urmă cu 2500 de ani și corespunzătoare întru totul descrierii lui Strabon, care ne relatează că în antichitate spaniolele purtau astfel de podoabe. După părerea lui Antonio Blanco discurile din cele două părți ale capului frumoasei femei de la Elche sînt discuri de podoabă din argint, căci el a găsit în muzeul arheologic din Madrid fragmente ale unor piese de podoabă asemănătoare descoperite în Estremadura. Întrucît făceau parte

din pieptănătura împodobită artificial, poate că erau formate parțial din păr. Cînd apar în vechile lor porturi, fetele din Valencia mai poartă încă și astăzi pieptănături asemănătoare, cu așa numiți „melci" mari în părți. În istoria și preistoria omenirii, 2500 de ani reprezintă doar un neînsemnat răstimp. Poate că în urmă cu 2500 de ani dansurile fetelor din regatul Tartesos erau tot atît de pătimașe ca ale celor din zilele noastre. Iar lungile rochii și bluzele lor mai amintesc și acum puțin de veșmintele femeilor cretane.

Viața de aici este nouă și totuși a rămas străveche. Festus Rufus Avienus relata în secolul al IV-lea î.e.n. despre pustiirea și pieirea vechilor localități pe care le mai cunoștea încă din propria experiență. El povestește despre înspăimîntătoarea împuținare a populației și despre decădere. În aceste locuri mi-a devenit limpede cît de multe orașe odinioară înfloritoare mai zac încă sub întinsele și roditoarele cîmpii ale peisajului andaluz.

Totul a pierit. Totul a devenit pulbere sau s-a prăbușit în valurile Atlanticului. Însă pămîntul, prudent și șovăielnic, așa cum e felul naturii indiferente, abandonează mereu tezaure noi. Ele ne vorbesc despre meșteșugul rafinat, despre marea artă, despre aurul și despre bogăția orașului Tartesos de odinioară.

Insulele Canare

ENIGMA INSULELOR CANARE

Cînd au fost descoperite insulele Canare, trăia acolo enigmaticul popor al guanchilor. Limba lor nu a fost cercetată. Cultura lor a apus. Nimeni nu ştie de unde vine. Ca popor, guanchii au dispărut. Ceea ce relatăm noi aici este suma informaţiilor ce au putut fi adunate de cercetările întreprinse asupra acestor oameni ciudaţi.

„Întrucît voiam a şti mai multe despre satiră, am discutat cu mulţi oameni asupra ei. Euphenos îmi povestea că în drum spre Italia a fost abătut de furtună şi împins spre largul mării unde de obicei nu se navighează. Acolo s-ar găsi multe insule pustii, în timp ce pe alte insule ar locui oameni sălbatici. El nu ar fi vrut să debarce întrucît fuseseră şi înainte acolo şi-i cunoscuseră pe locuitori. Au fost însă nevoiţi să debarce din nou şi de data aceasta. Marinarii numeau aceste insule Satyride. *Locuitorii lor, se spune, ar fi roşii ca focul şi ar purta în spate cozi tot atît de mari ca acelea ale cailor. Ei ar fi venit spre corabie, de îndată ce au văzut-o, şi nu s-ar fi făcut auziţi prin nimic, dar în schimb au pus mîna pe femeile de pe vas. În cele din urmă, de teamă, marinarii le-au abandonat o femeie barbară. Văzînd-o pe aceasta, satirii şi-au uşurat nevoia". — Pausanias I, cap. 27, 3—6 (cca 175 e.n.).*

Insulele Canare se află în Atlantic la o depărtare de numai 80 de kilometri de ţărmul hispano-vest-african; ele sînt alcătuite din vulcani, sînt bine-

cuvîntate cu aerul cel mai pur și bătute de brizele sănătoase din nord-est, sînt încoronate de munți ce ating 3700 de metri înălțime, dăruite cu o infinită bogăție de mușcate, crini, dalii, trandafiri, smochine măsline, trestie de zahăr și mai ales banane; ele sînt luminate aproape întregul an de strălucirea soarelui și desfătate de apă limpede de izvor. Pe o suprafață lungă de 500 de kilometri se desfășoară în ocean cele 13 mici insule, iar Madeira se află cu încă 500 de kilometri mai departe.

În vremurile vechi grupul Canarelor era numit „insulele fericiților". Istoricii, geografii și poeții le descriau și le cîntau. Poate că Plutarh le definise drept „Atlantide", dar nu știm dacă se referea cu adevărat la insulele Canare. Caius Plinius Secundus, deci Pliniu cel bătrîn, născut în anul 23 e.n. și pierit în timpul erupției Vezuviului din anul 79 e.n., amintește insulele în *Istoria naturală* pe care o scrisese și pe care o numea *Naturalis Historia*. Plinius aflase de aceste insule depărtate de la un anume Statius Sebosus și de la Iuba din Numidia, rege al Mauretaniei, care a trăit între 50 î.e.n. pînă la 23 e.n. și care fusese adus încă de copil la Roma de către Cezar, în urma carului său triumfal, după războiul din Africa; el a rămas de altfel la Roma unde a fost crescut și educat. Acest Iuba a scris multe cărți în limba greacă despre Libia, Arabia și Siria, lucrări de lingvistică și botanică, ba chiar și scrieri de arheologie. Hesiod, care a trăit în secolul al V-lea î.e.n., povestește în Teogonia lui, fără îndoială prima lucrare conștient religioasă a Greciei, despre gorgonele din partea de apus a oceanului. Gorgona este un vechi simbol al „culturii occidentale". Hesiod se referea probabil la grupul cel mai răsăritean al insulelor Canare, adică la Lanzarote și Fuerteventura.

Pomponius Mela din Tingentera (Tangerul de azi) de lîngă Gibraltar, a alcătuit pe la 40 e.n. o geografie a lumii locuite, în trei cărți, și amintește și el sub numele de Hesperide, insulele gorgonice. Este posibil ca și Homer să fi crezut că aici se aflau Cîmpiile Elisee, locul spre care se îndreaptă sufletele după moartea trupului, pentru a primi răsplata

comportării lor din timpul vieţii. Unde se afla pe la 700 e.n. capătul pămîntului în concepţia acestui cel mai mare poet al omenirii? Se afla în Cîmpiile Elisee, unde locuieşte eroul Radamantes, unde oamenii trăiesc liniştiţi şi fericiţi, unde nu există zăpadă, unde adie veşnic vînturi călduţe, trimise dinspre ocean pentru a-i răcori cu blîndeţe pe oameni.

Dar de ce rătăcesc după moarte sufletele către apus?

Insulele fericiţilor au fost odinioară insulele morţilor. Pentru toate popoarele vechi ele trebuie să se afle în partea extrem apuseană, la capătul lumii locuite, fiindcă morţii urmăresc drumul soarelui şi pentru că apusul aduce seara. În reprezentarea antichităţii cîmpiile fericite se aflau pe insule foarte precis ştiute, în timpul lui Homer şi Hesiod la nord de Africa occidentală spaniolă, deci la nord de Rio de Oro. La sfîrşitul republicii romane şi la începutul imperiului, aceste insule erau considerate a fi Madeira şi grupul Canarelor.

Numele de localităţi ne conduc spre foarte vechi raporturi etnografice şi istorice. De unde se trage deci cuvîntul canaria? Unii cercetători deduc acest nume de la Canaan. În cea de a cincea carte (XV) Plinius vorbeşte despre poporul Canarii-lor de la nord de Rio de Oro. Scriitorul african Arnobius, care a murit la anul 330 e.n., a extins numele la întregul grup şi l-a numit *Canariae Insulae*.

Este interesant că în general Insulele Canare au fost deduse din cuvîntul latin canis, fiindcă şi acolo erau îngrăşaţi aceiaşi cîini paşnici pe care-i întîlnim la cîteva alte culturi majore central americane.

Este cert că numele nu are nimic comun cu trestia de zahăr. *Cana* înseamnă papură sau stuf. Dar în antichitate trestia de zahăr nu era încă cunoscută Ea a fost adusă în sudul Spaniei de către arabi. Abia de acolo a ajuns în insulele Canare. Cînd insulele au fost cucerite, trestia de zahăr a devenit practic cel mai important izvor de venituri. Conchistadorii au ajuns excepţional de bogaţi datorită plantaţiilor şi morilor lor de trestie de zahăr. Şi abia

1

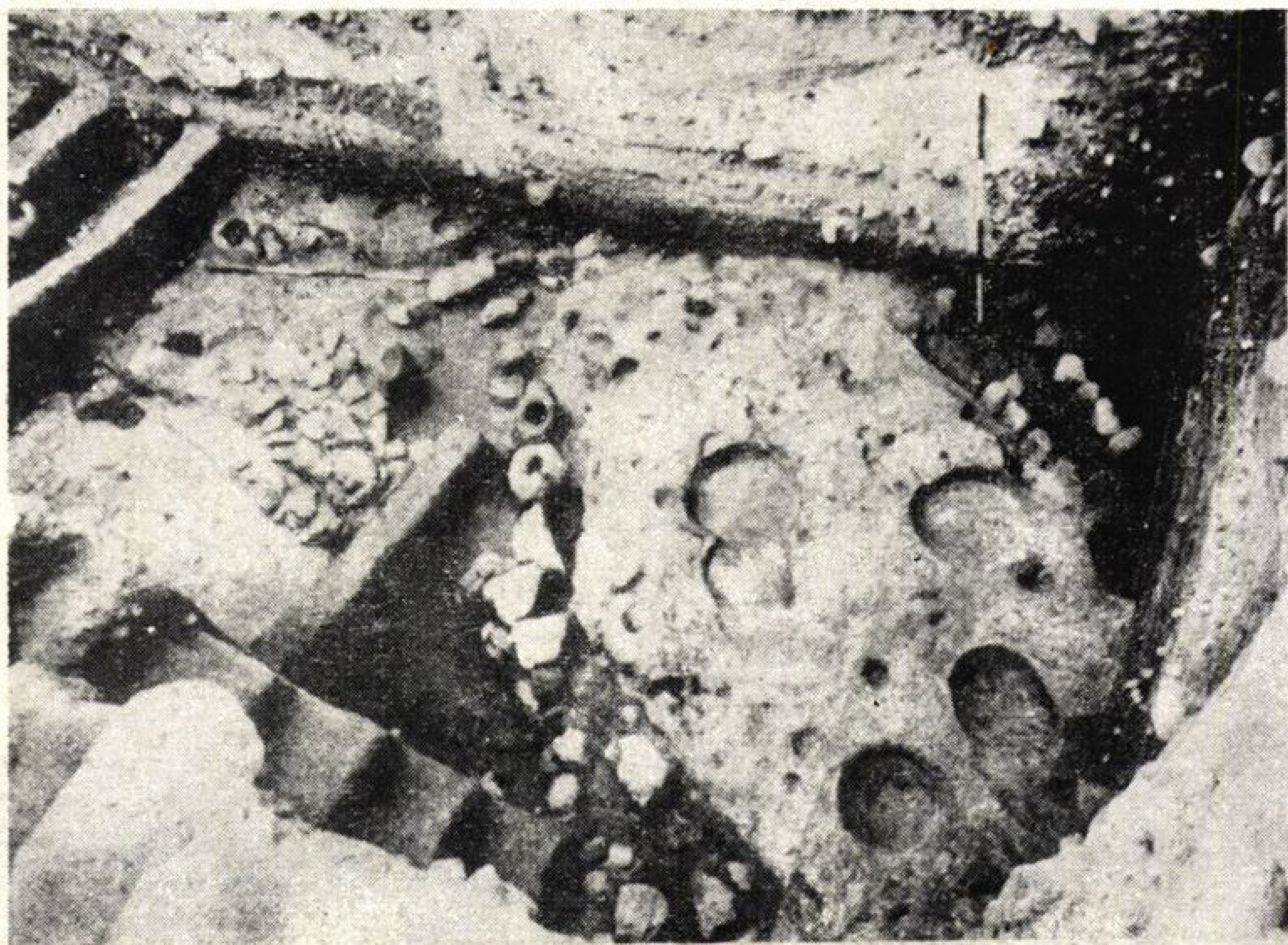
2

BERG NEBO

GILGAL

3

4

5

6

7

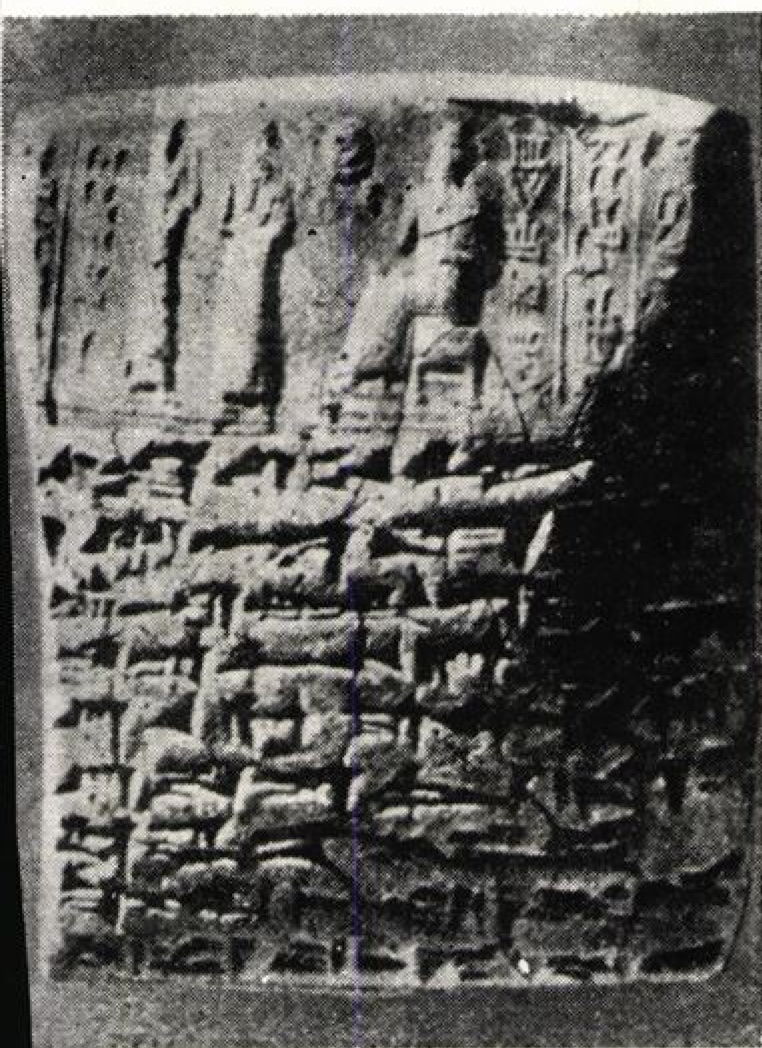

8

9

10

11

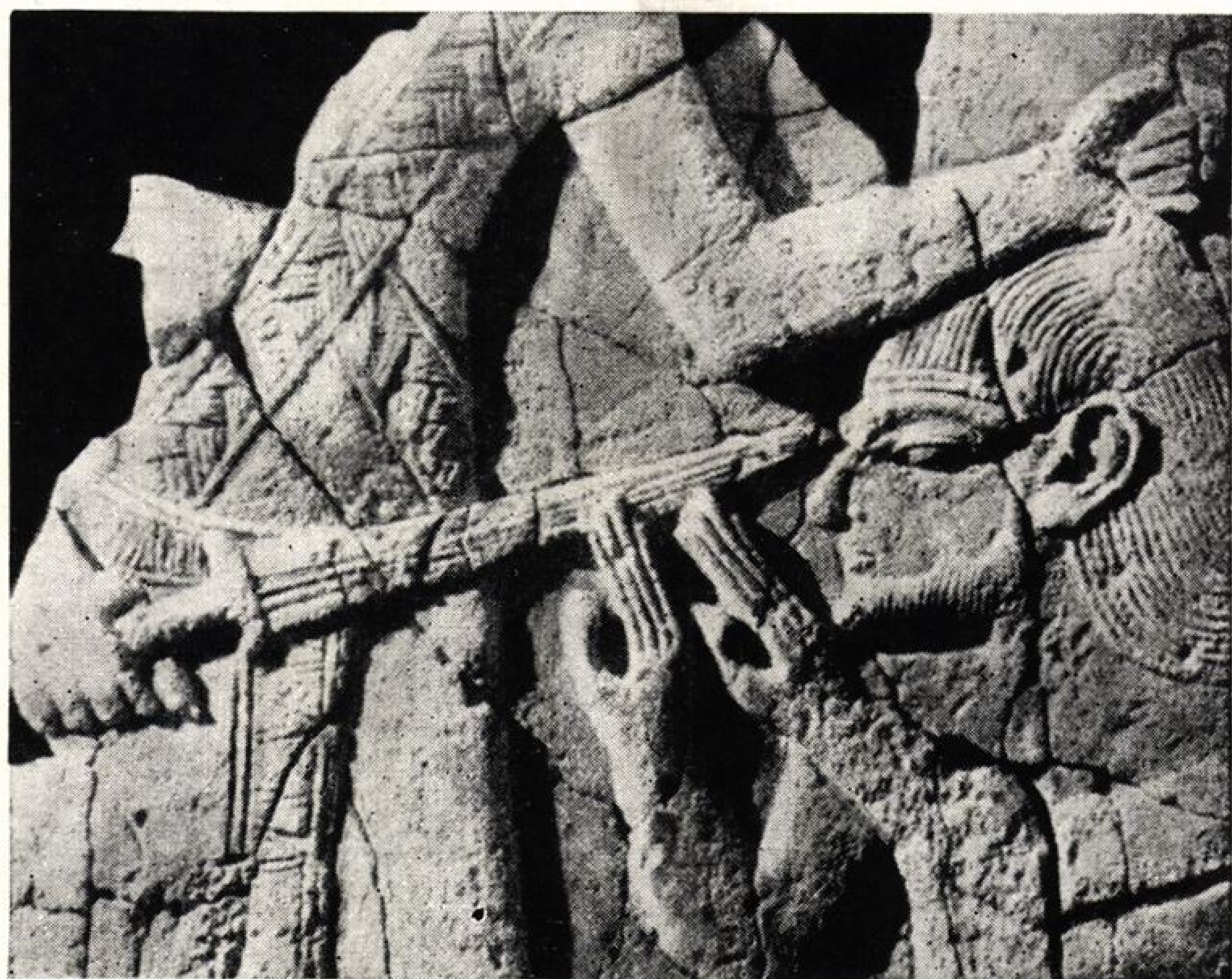

12 13

14

15

16

17

18

19

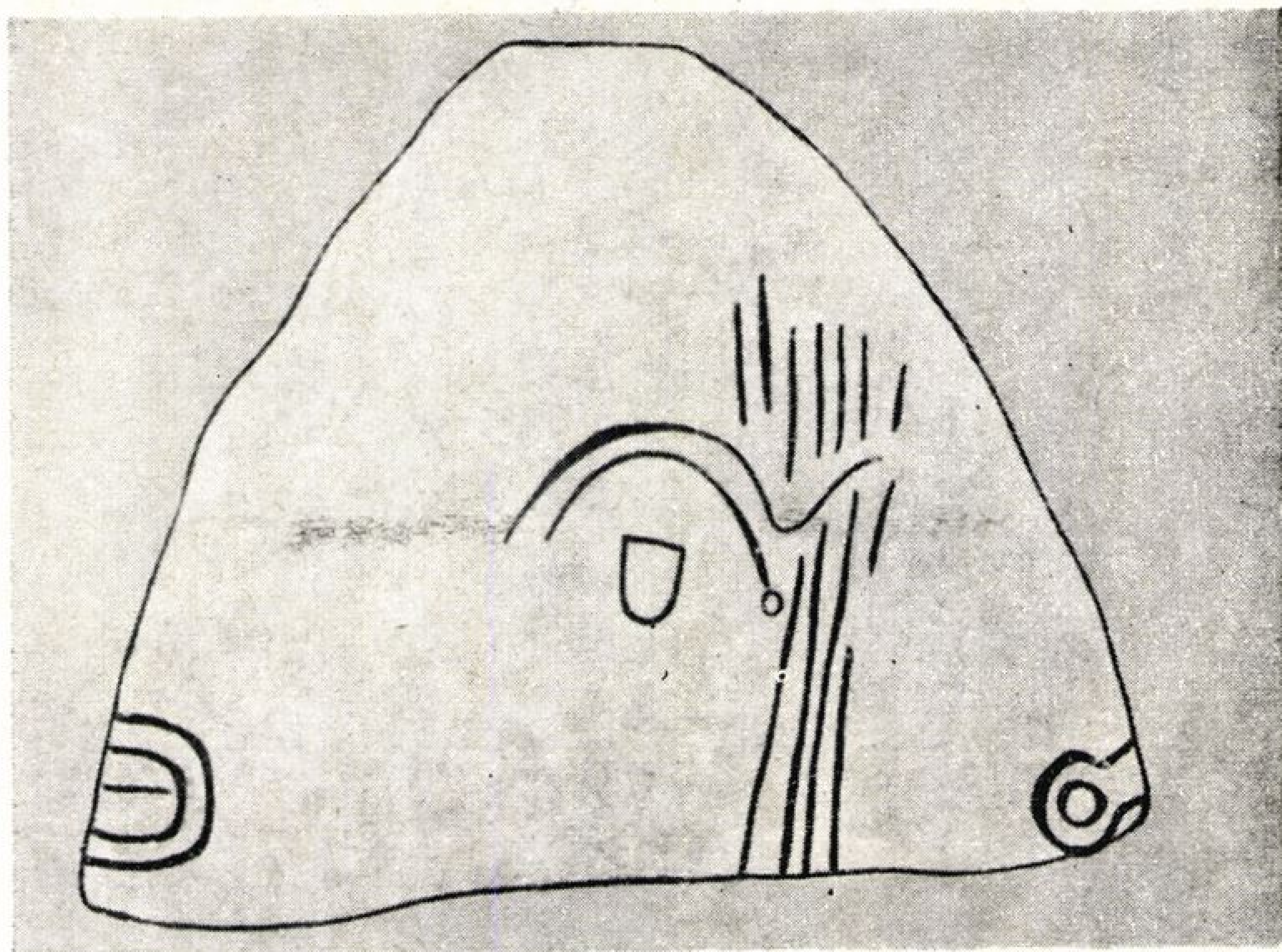
20

21

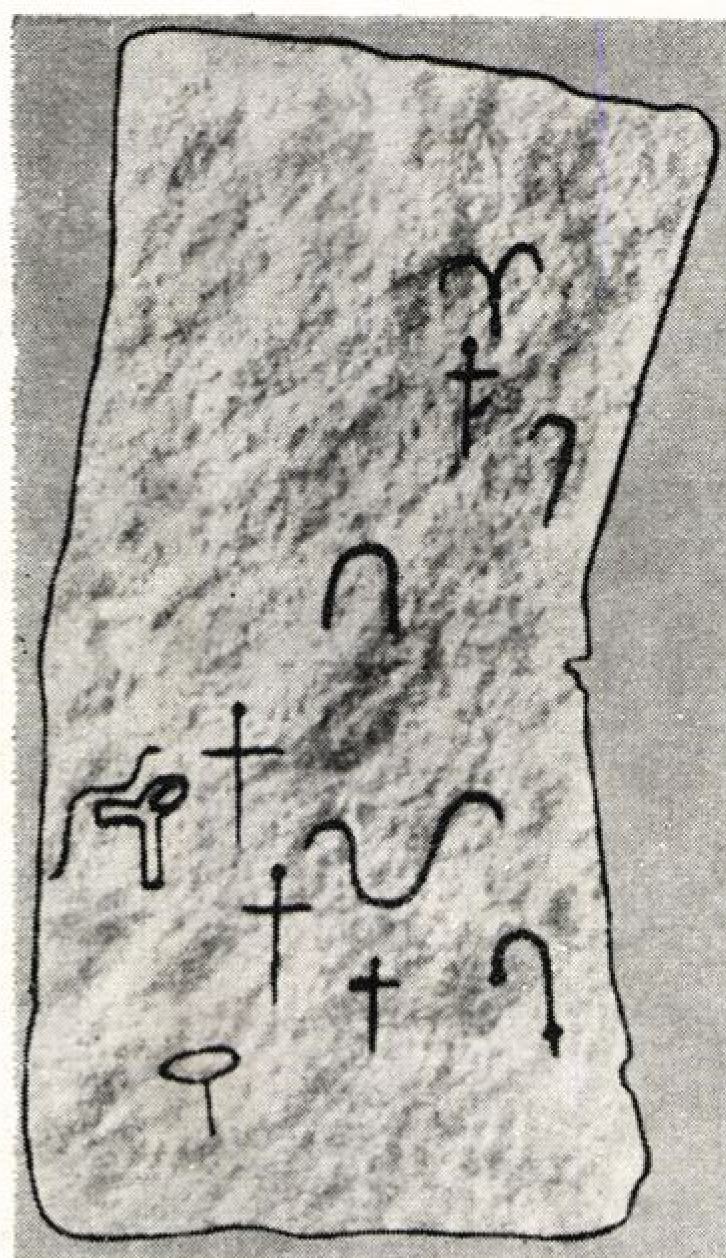
22

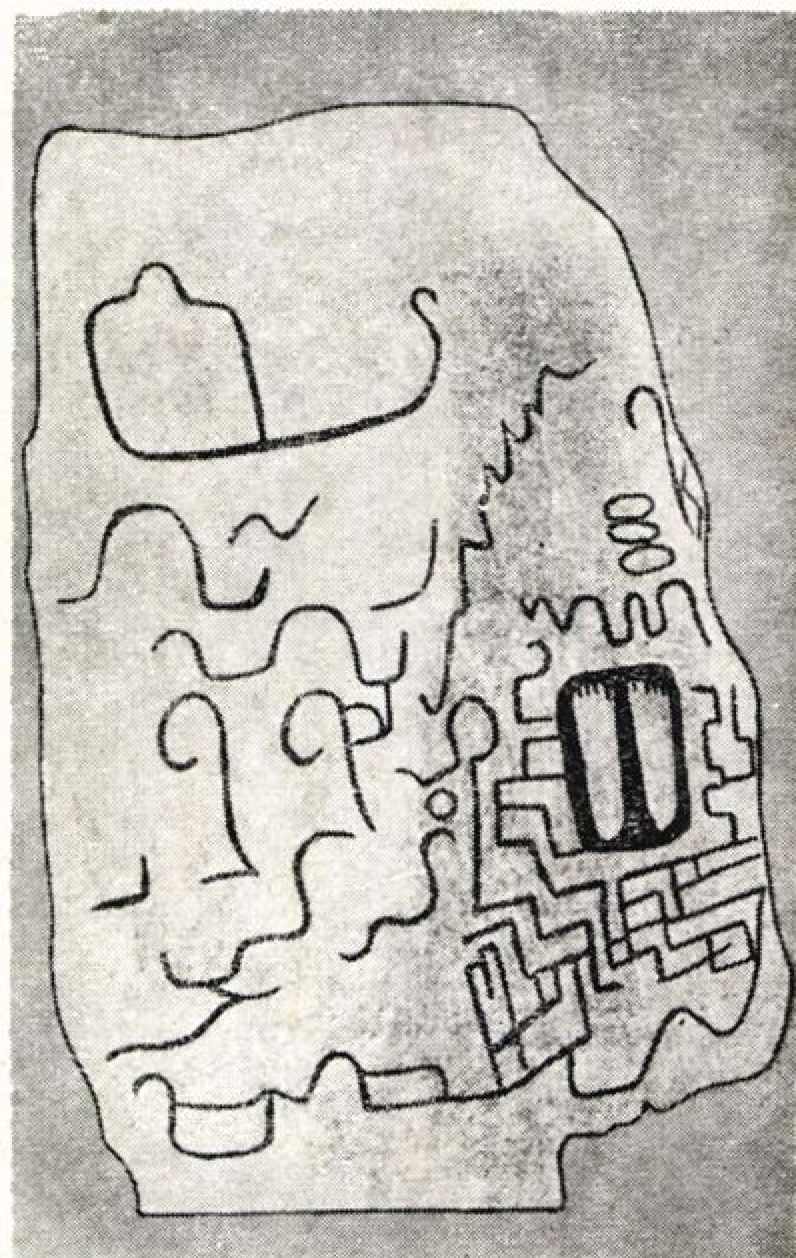

23

24 25

26

27

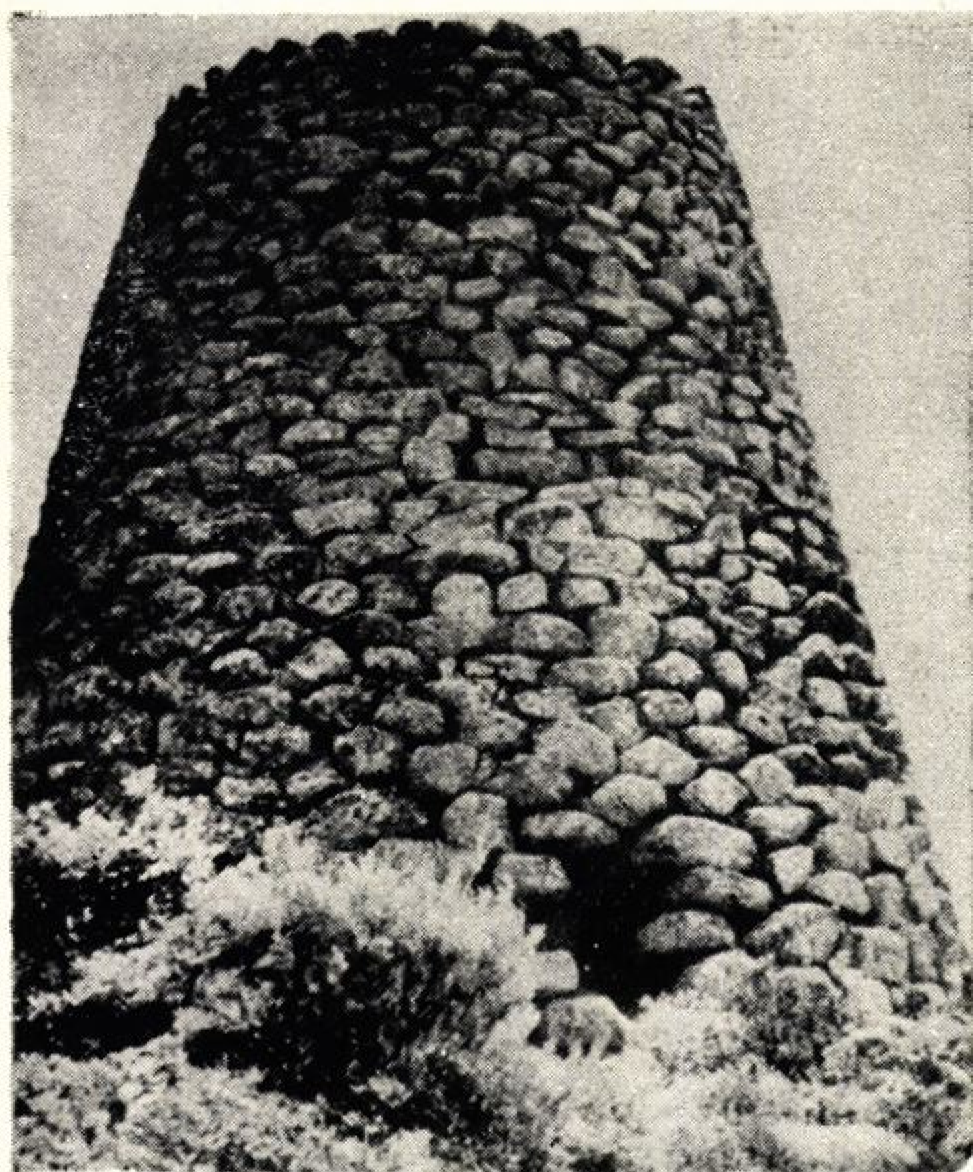
28

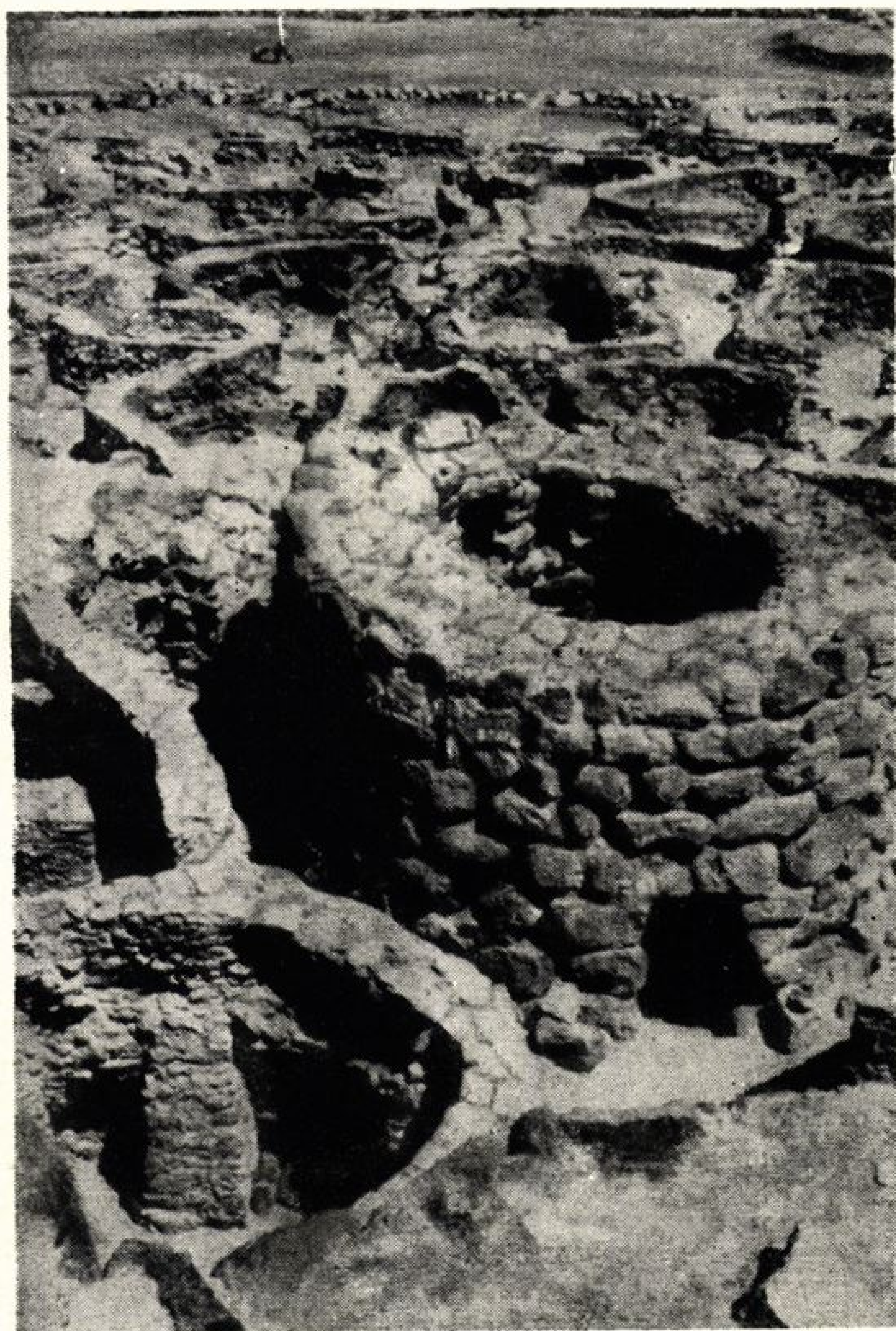
29

30

31

32

34

35

36

37
38
39

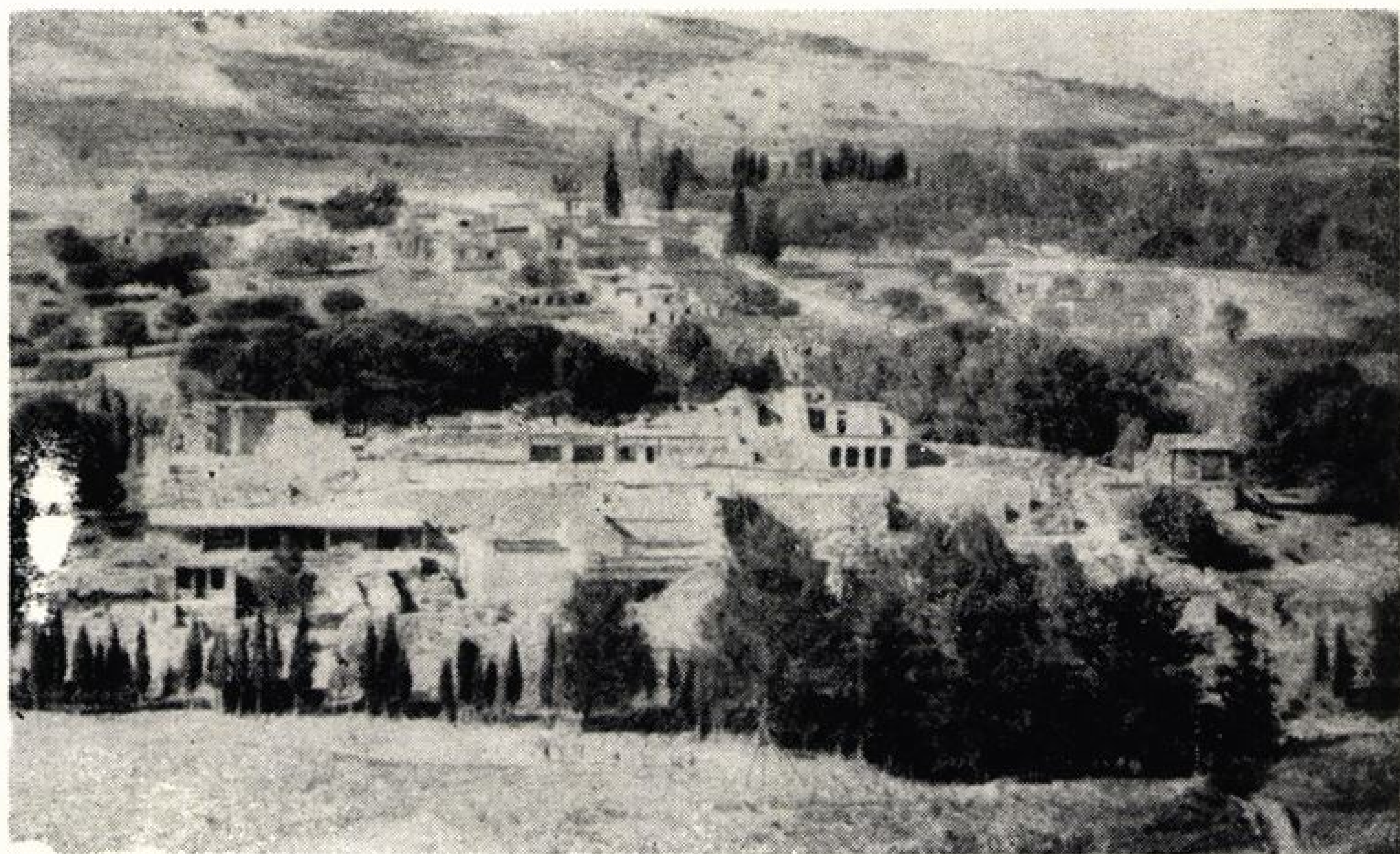
40

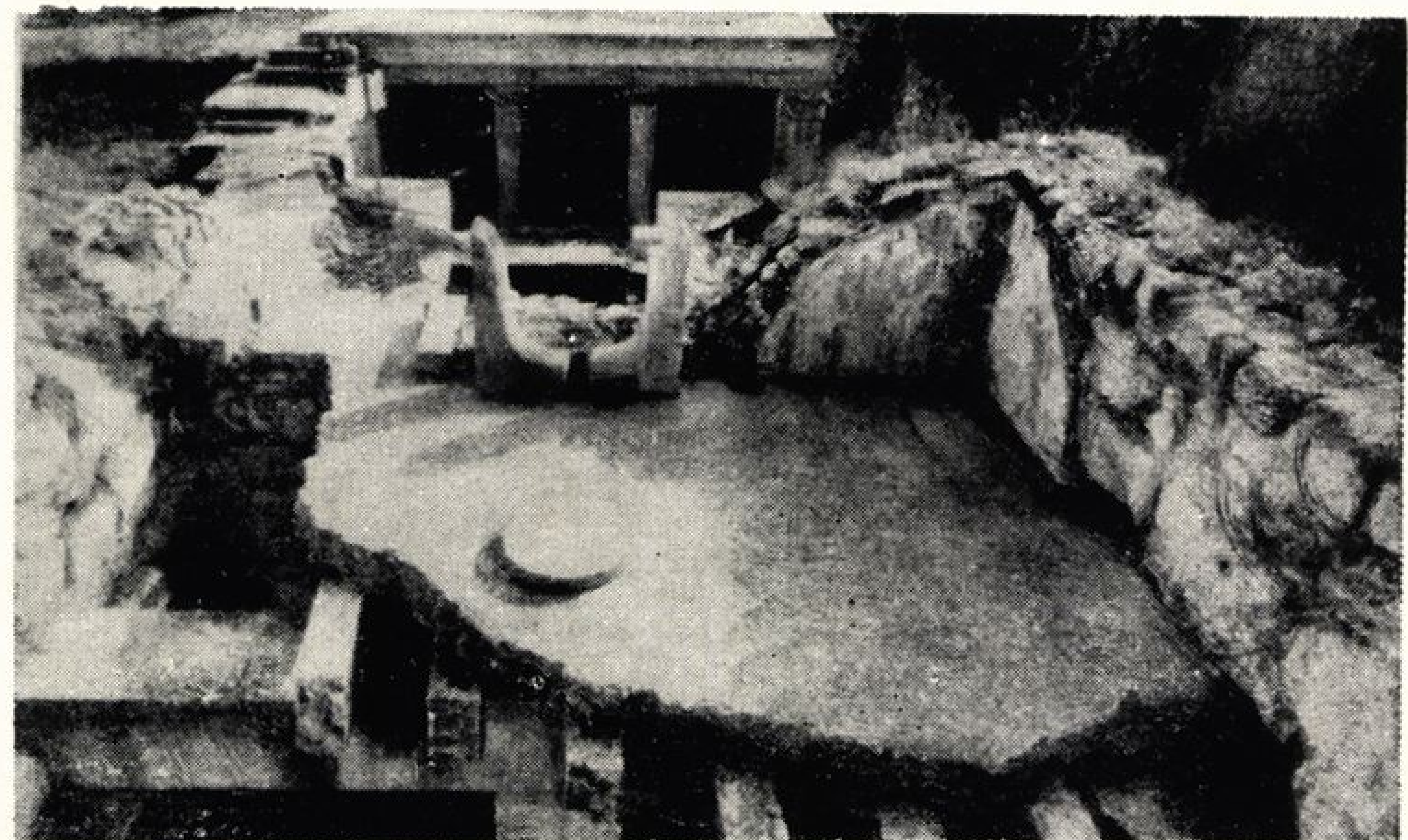

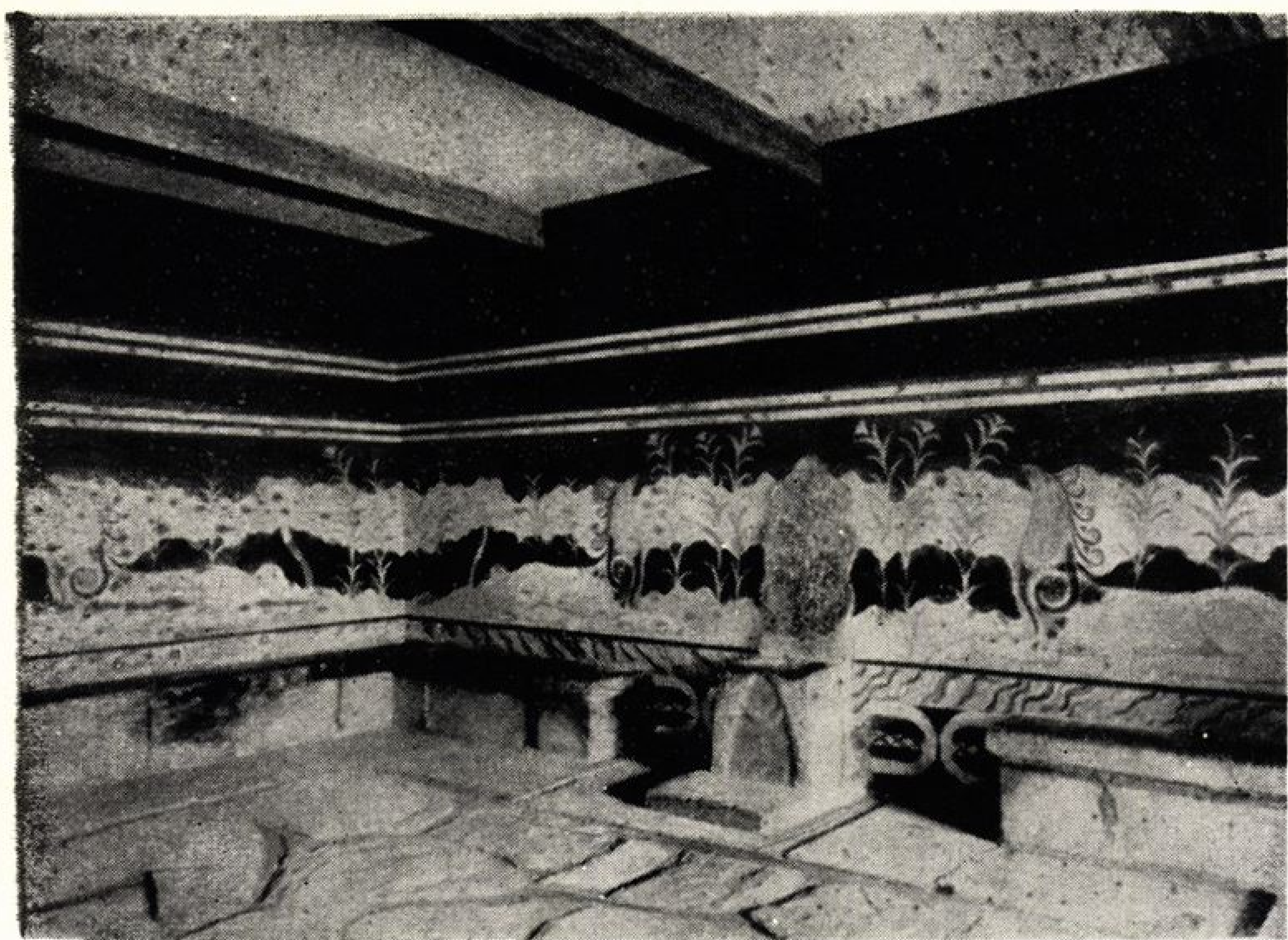
41

42

43

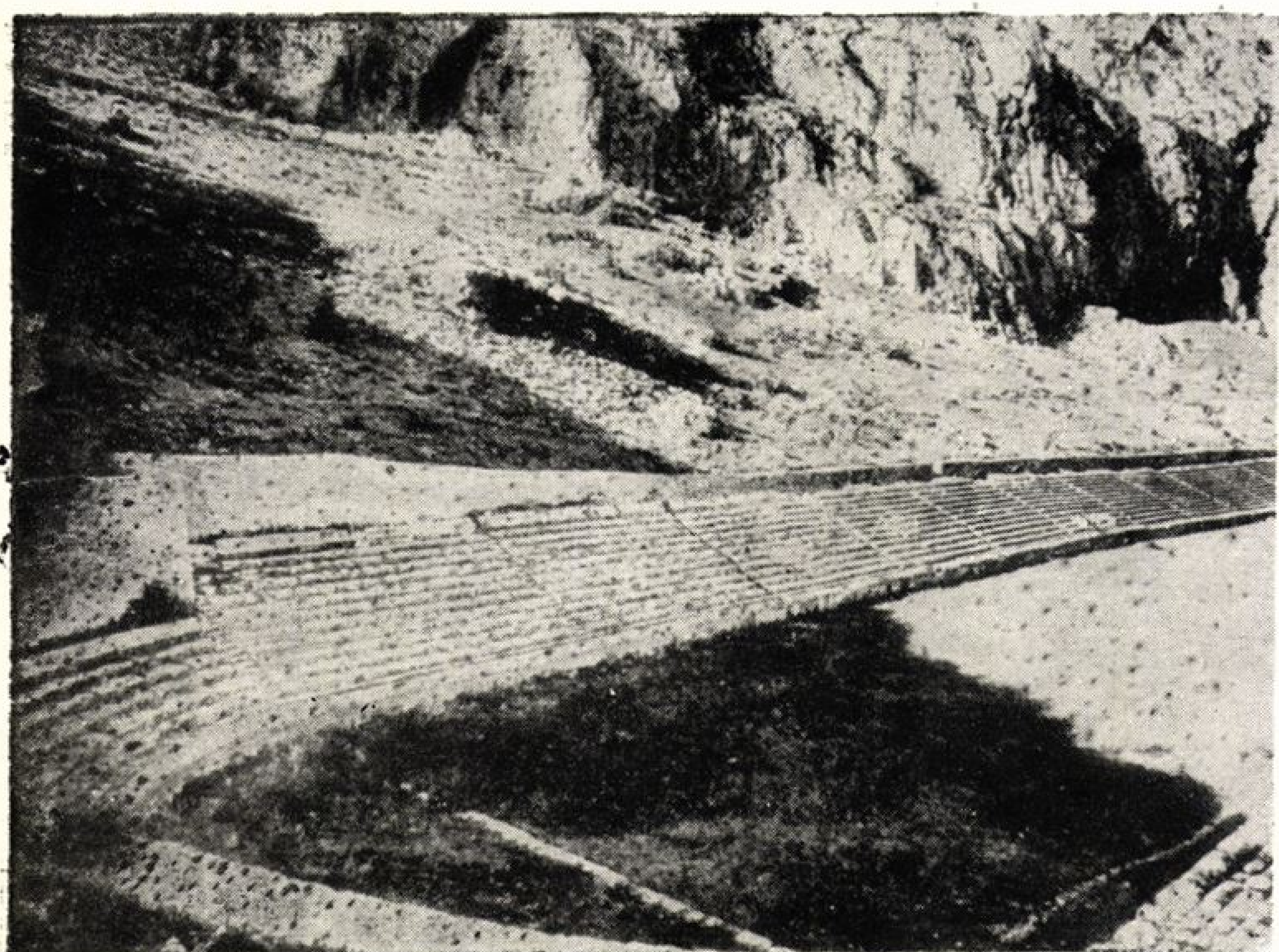
44

45

46

47

48

49

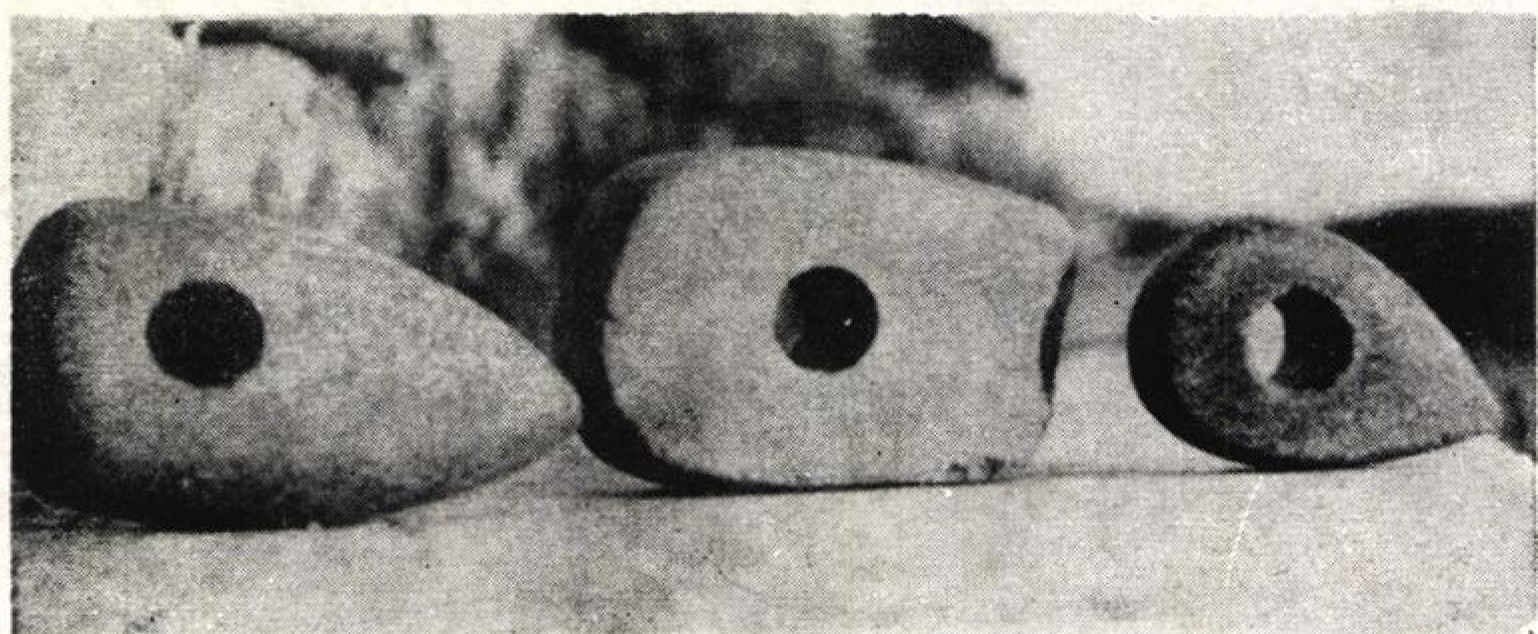
50

51

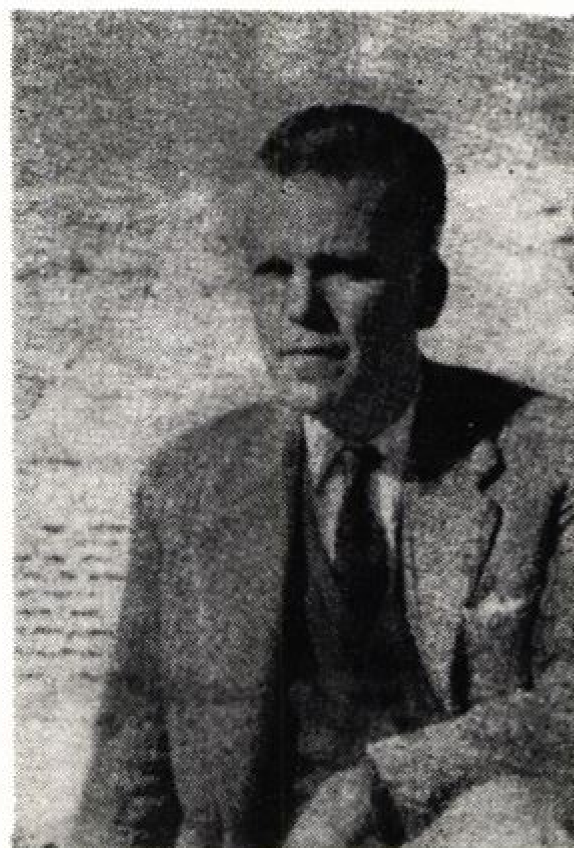
52

53

54

55

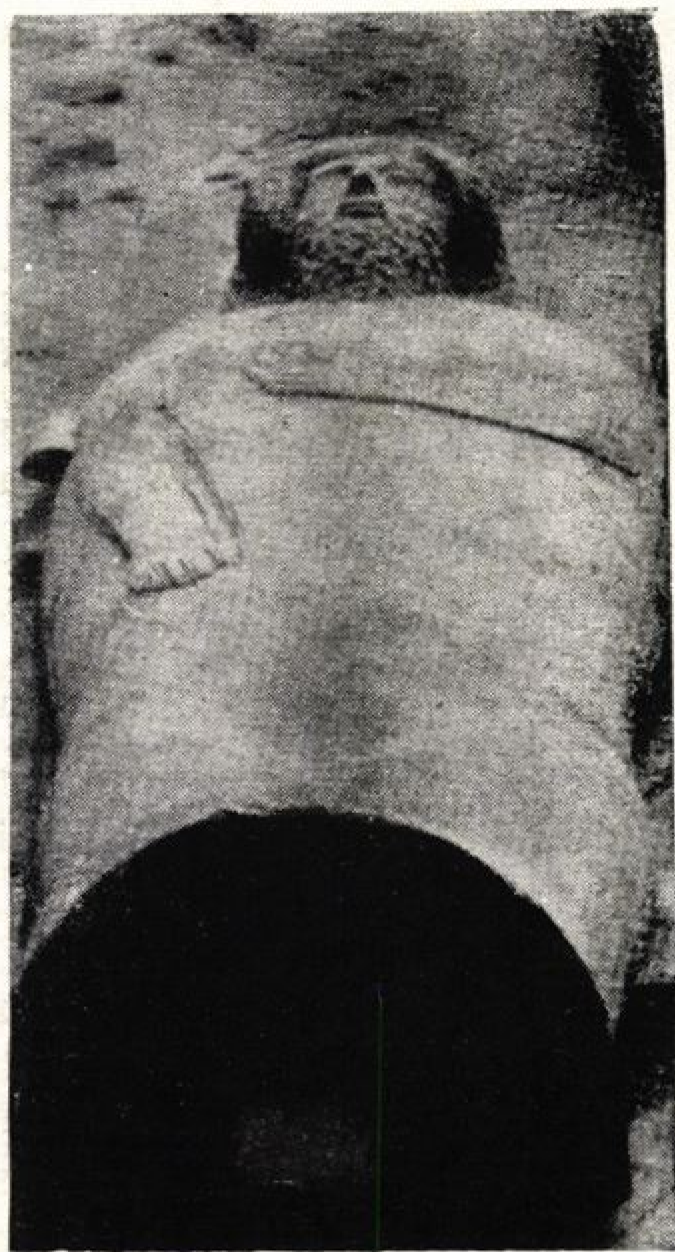

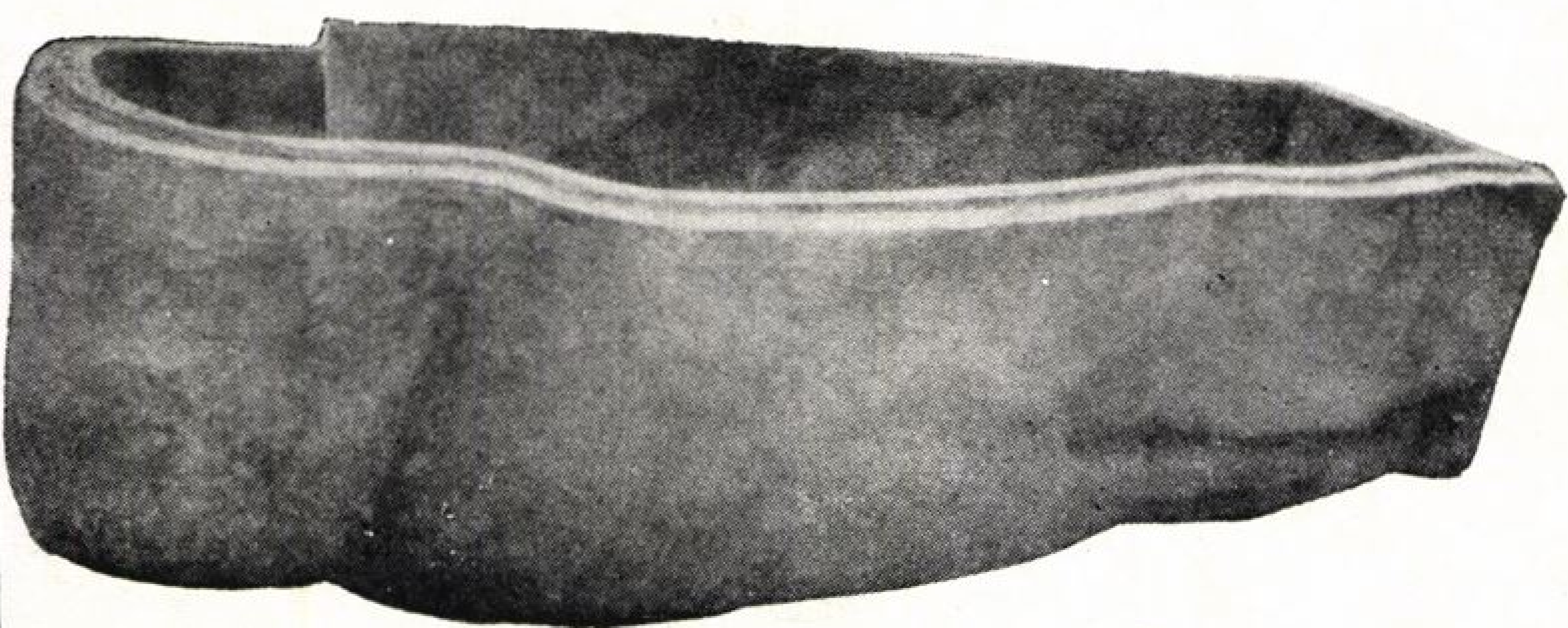
56

57

59

58

60

61

63

62

64

65
66

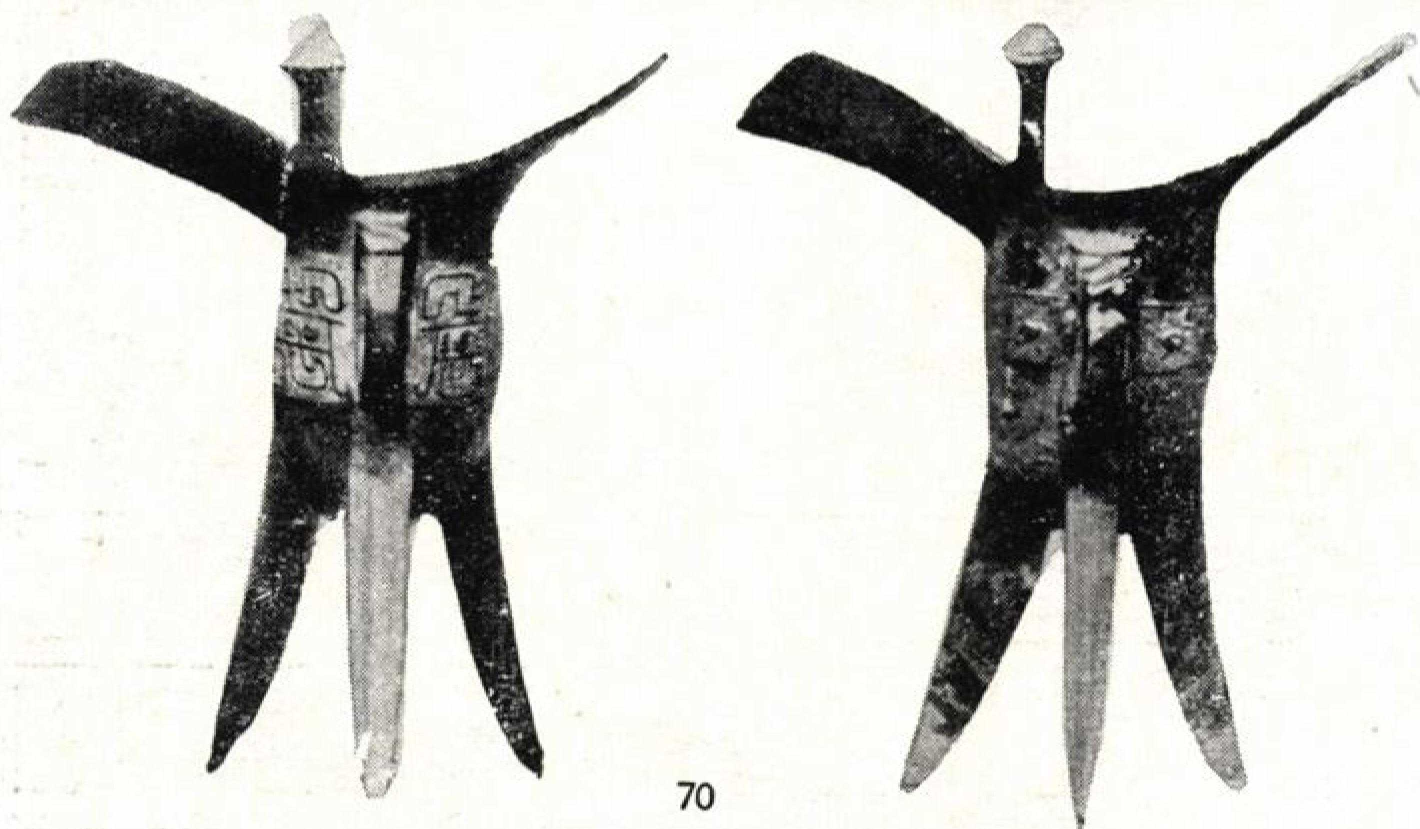

67

68

69

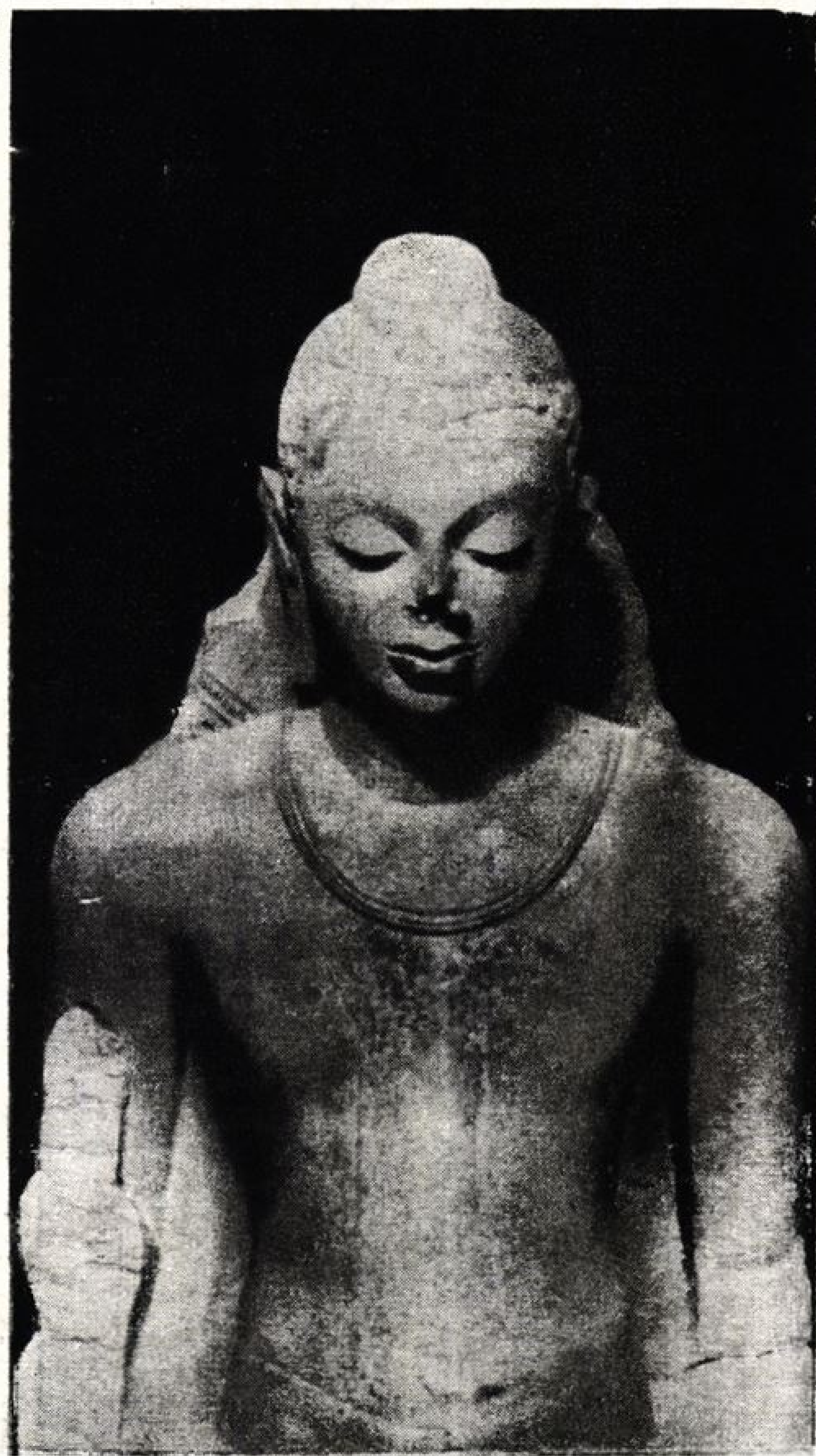
70

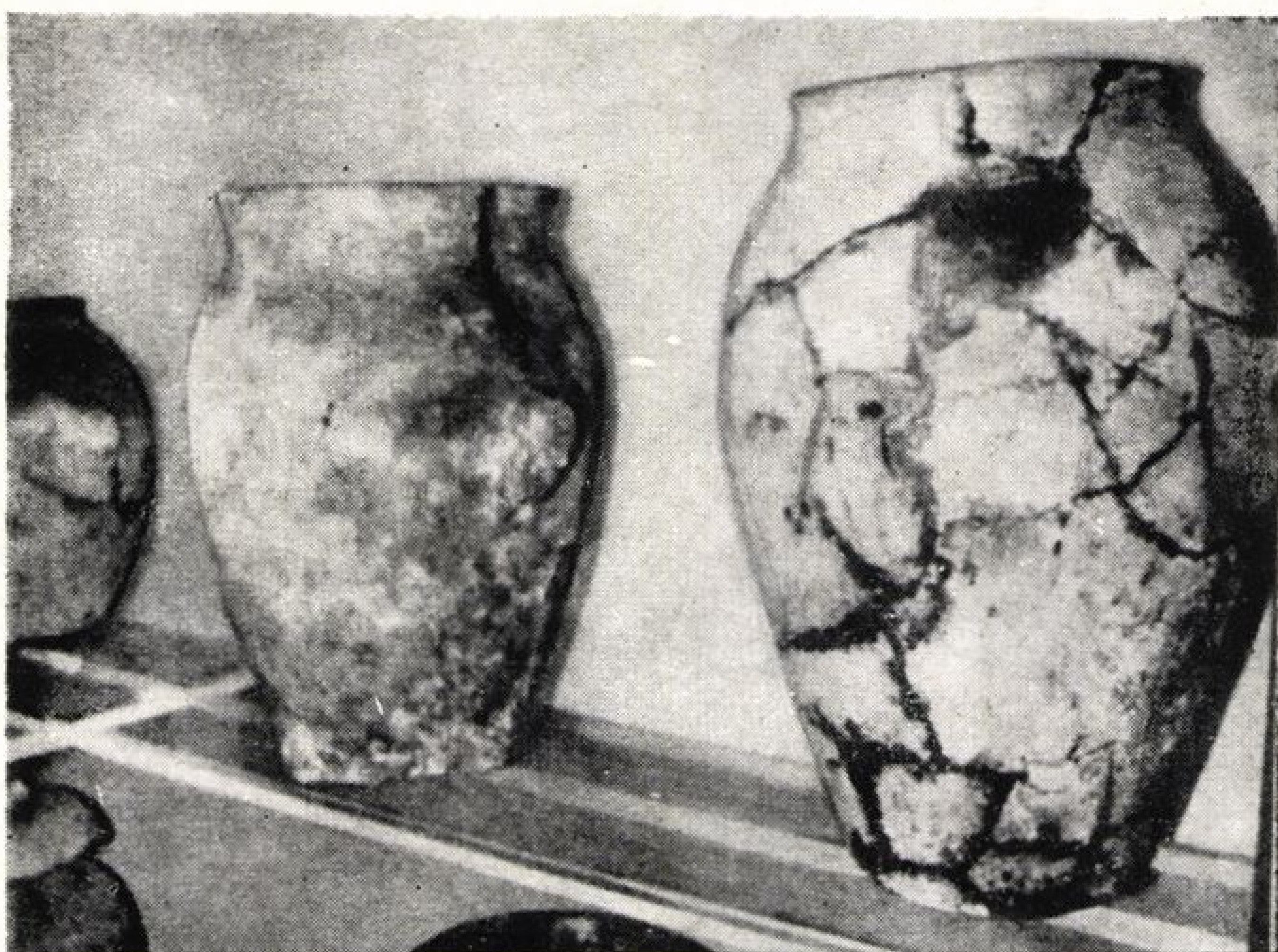
71, 72

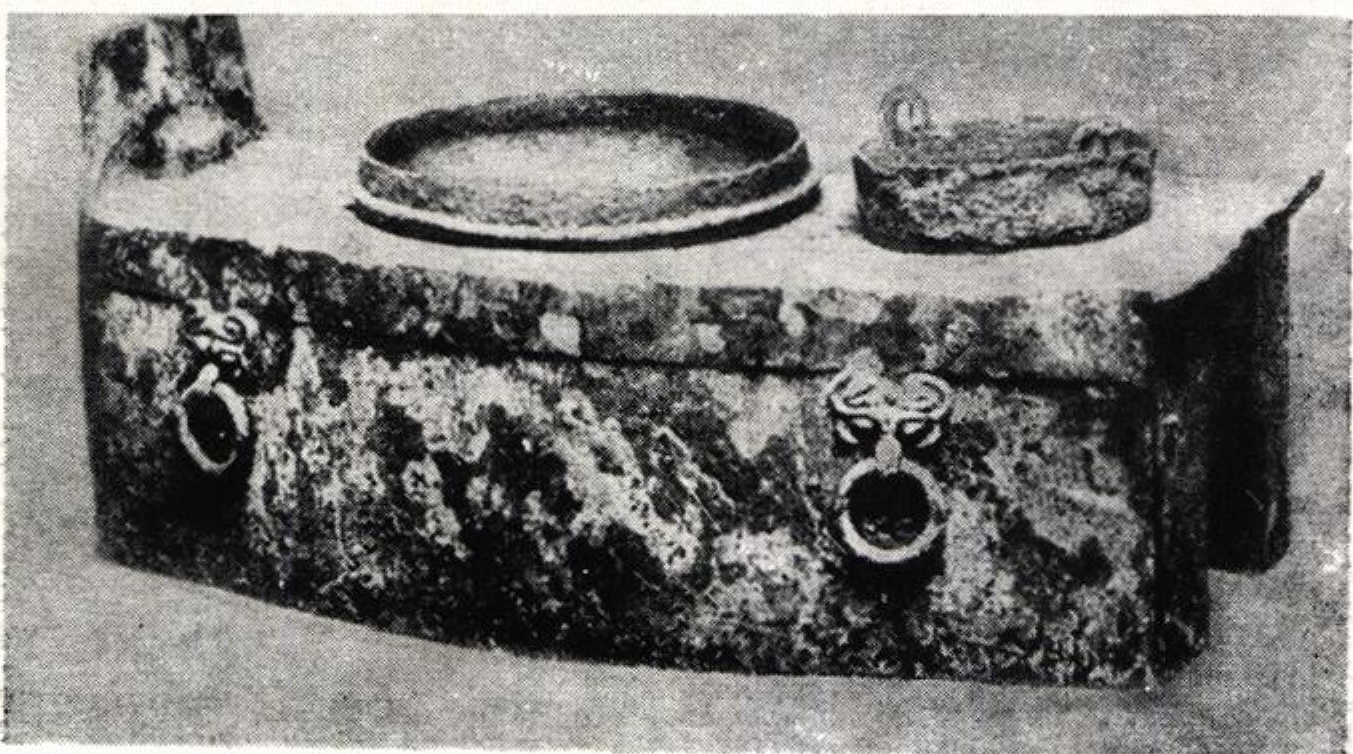
73
74
75

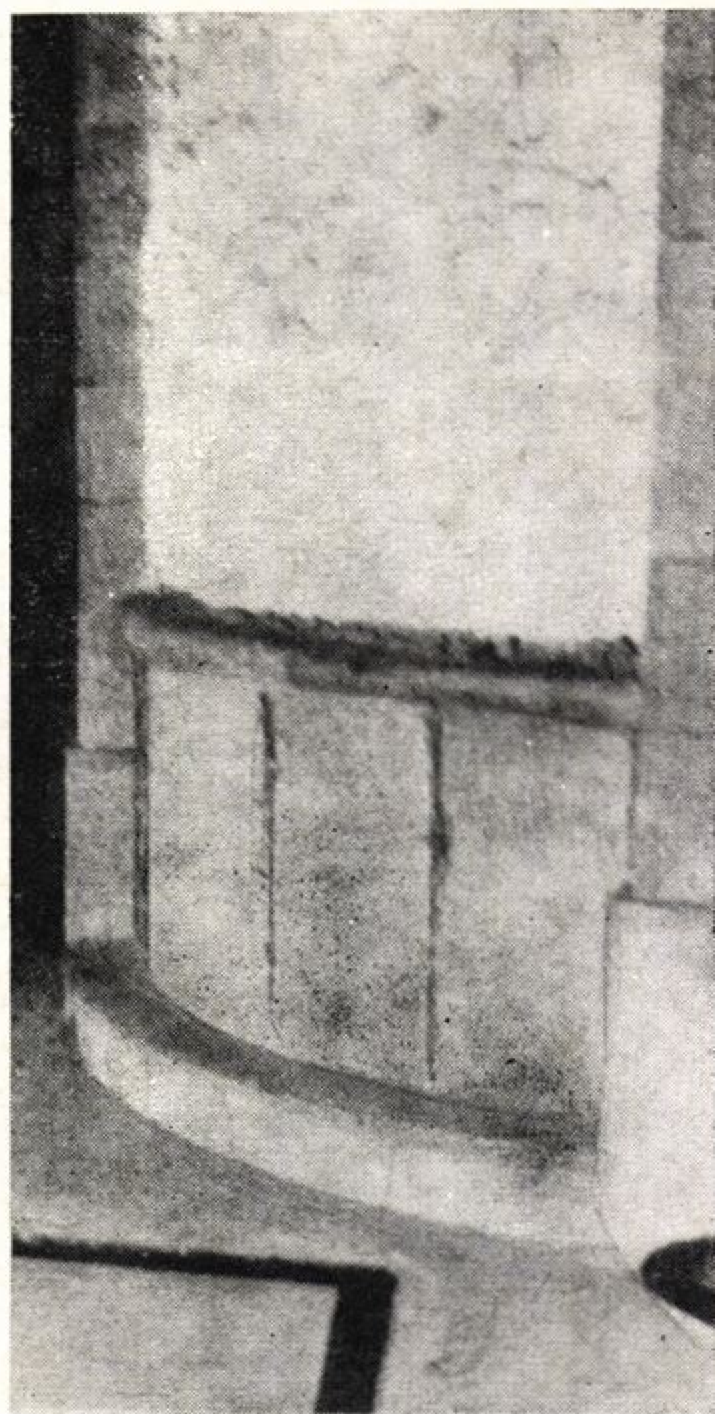

76

77

78

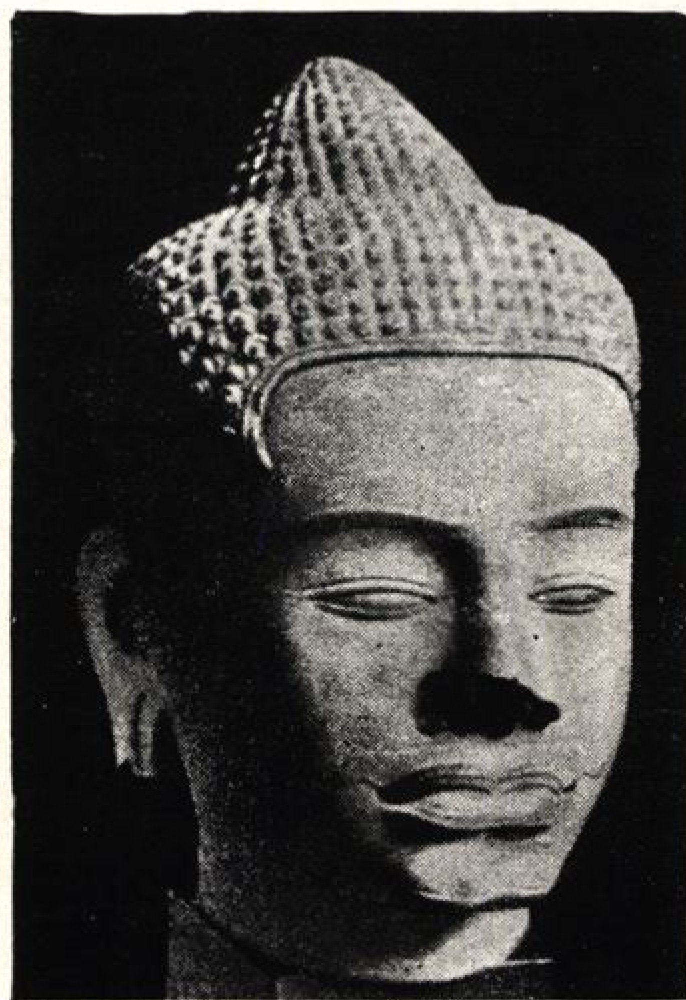

79, 80

81

82

83

84

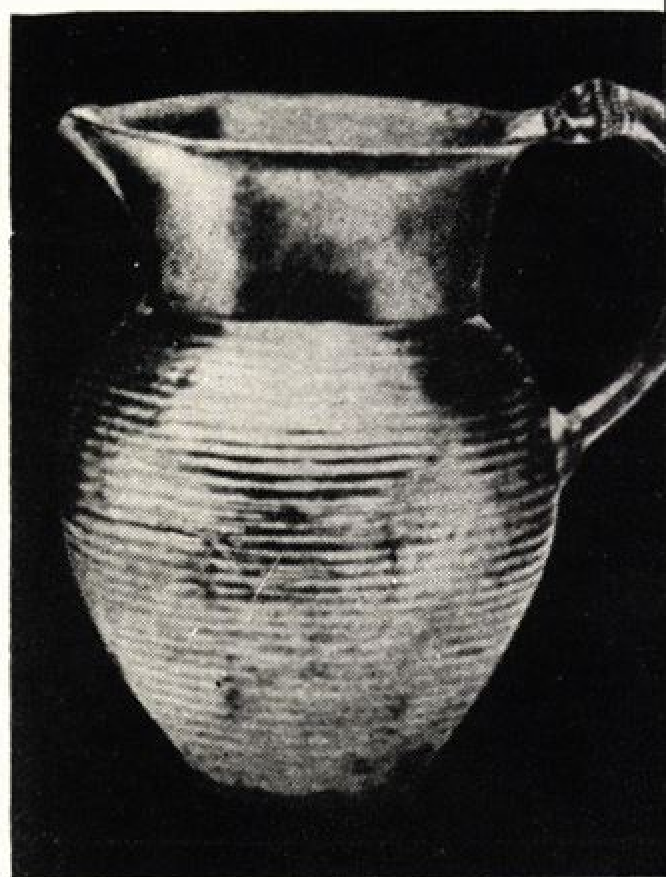

85

86, 87

88, 89

90

91, 92

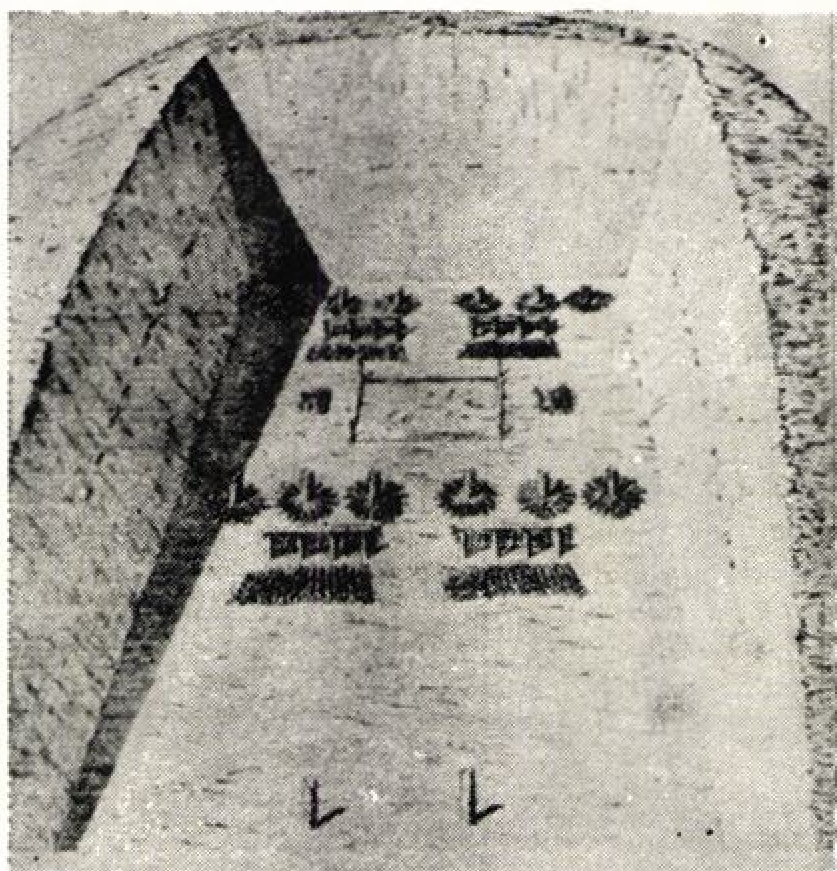

93, 94, 95

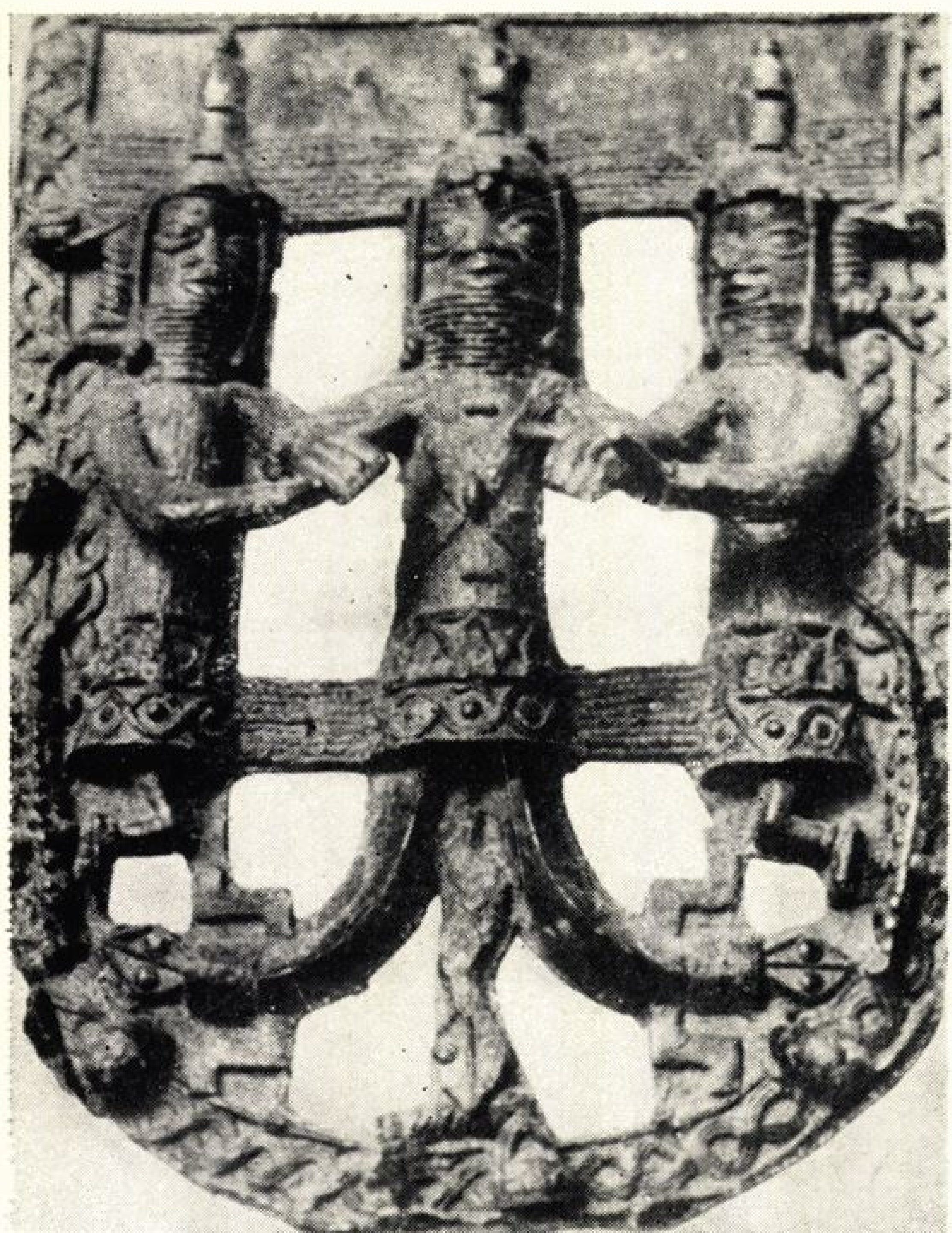

96, 97, 98

99

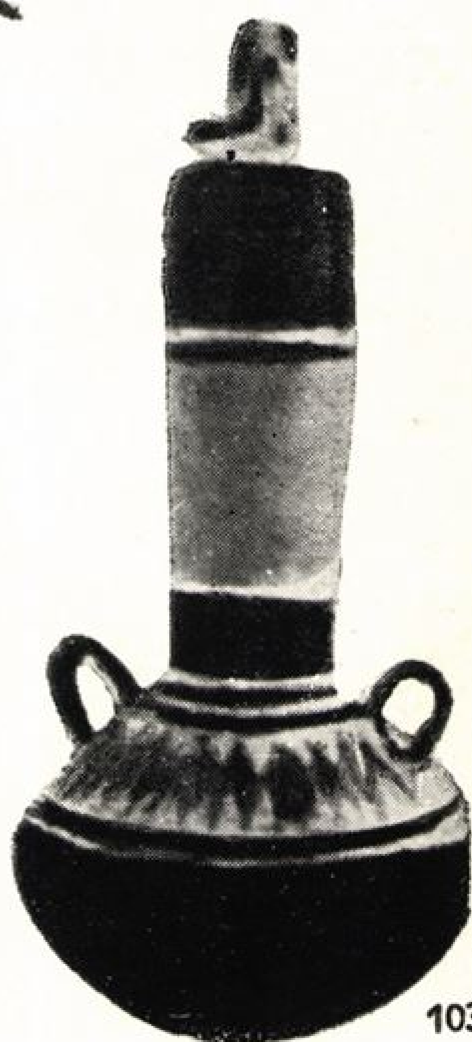
100

101, 102

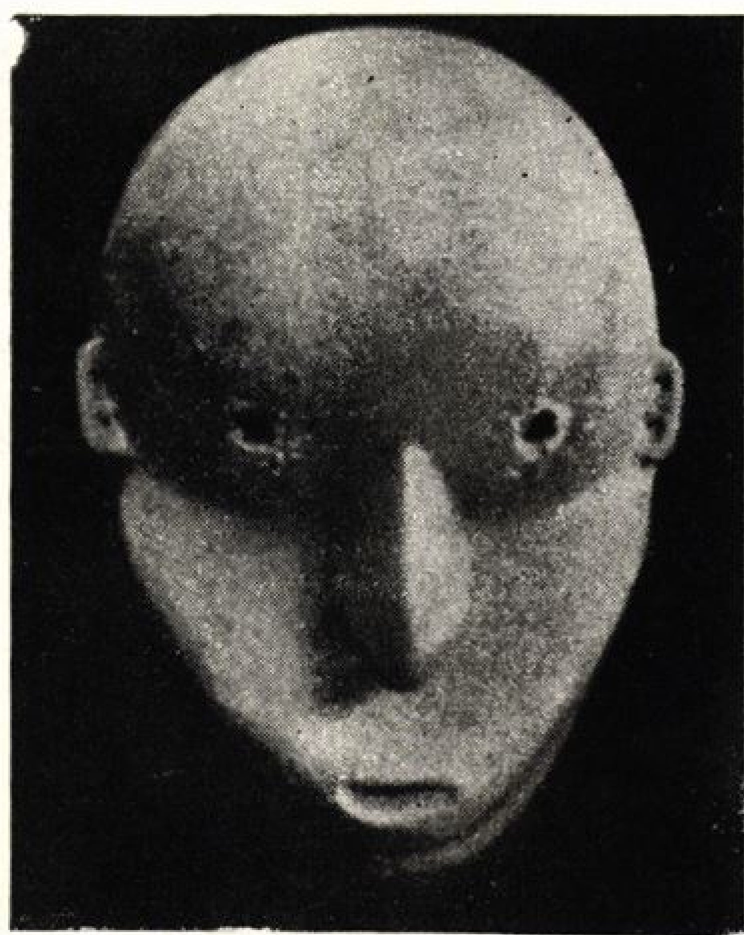
103

104, 105

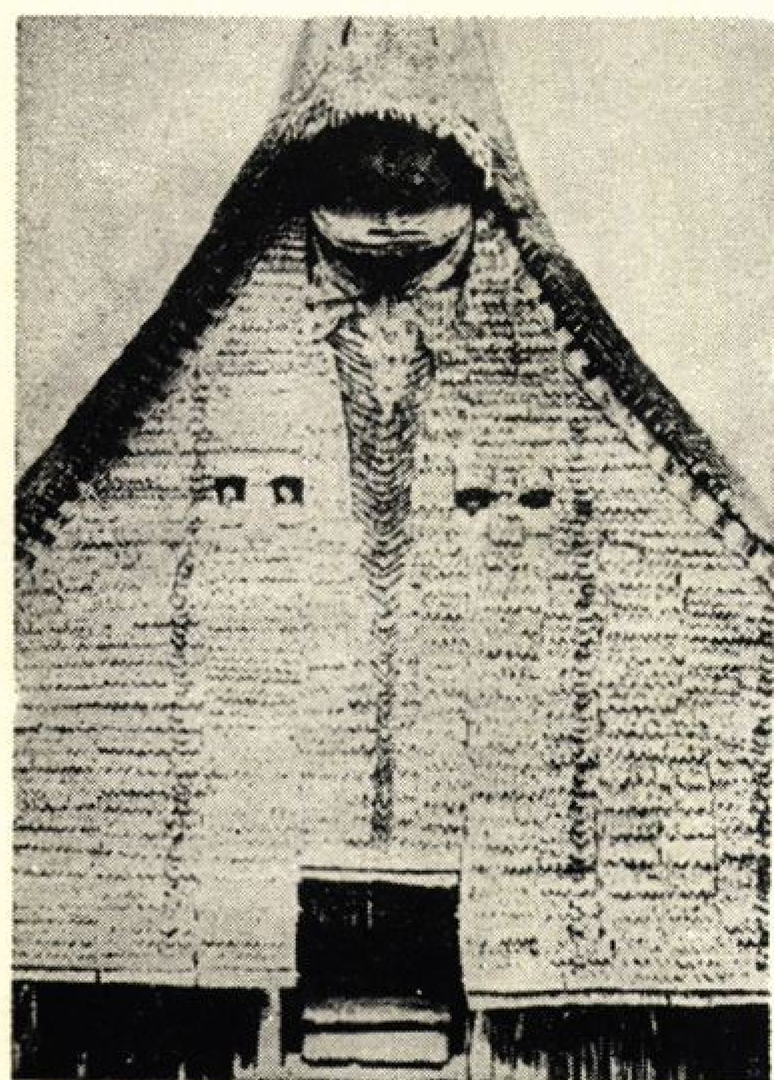

08

09

10

cînd cultivatori isteţi au dus trestia de zahăr din Canare în Indiile de vest, noua şi puternica concurenţă a înlăturat de pe piaţa mondială zahărul din Canare.
Întrebarea dacă America a fost atinsă vreodată dinspre Europa înainte de Columb şi de debarcările normanzilor a fost negată pe bună dreptate, dar există la Pausanias un pasaj care admite totuşi posibilitatea unei derive spre ţărmurile americane, provocată de către furtună. Pausanias era un grec născut în Asia Mică, care la 175 e.n. şi-a alcătuit în zece cărţi, „Descrierea de călătorie", de fapt o istorie culturală cu multe date valoroase asupra vieţii antice, a religiei antice, a etnografiei, geografiei şi artei. Unde debarcase carianul Eufenos pe care îl aminteşte acest Pausanias în cartea I, capitolele 23, 5 şi 6? Vîntul îl împinsese pe acest navigator din strîmtoarea Gibraltarului în Oceanul Atlantic, spre „Satiride". Erau insule pe care trăiau oameni roşii ca focul. E ca şi cum ar fi fost indieni. Sau poate că totuşi acel Eufenos îi descoperise pe locuitorii Insulelor Canare? Insularii se comportau foarte duşmănos, ameninţîndu-le mai ales pe femeile de pe corabia eşuată. Corăbierii le-au cedat în cele din urmă o femeie barbară pe care o aduseseră cu ei şi care a fost rău maltratată de indigeni. În felul acesta s-au putut salva.
Probabil că în vremurile mai noi arabii au fost aceia care au păşit primii pe insule. În anul 999 amiralul Ben Faruk a debarcat în golful Gando din Gran Canaria. El găsea un popor dispus să facă negoţ. Locuitorii i-au povestit că mai veniseră şi înainte navigatori străini. Dar nu vom afla niciodată pe cine îl abătuse soarta spre locurile acelea. Nu ştim cum s-a înţeles arabul cu indigenii. El a vizitat şi celelalte insule, aşa cum ne informează istoricul arab Ebu Fatimah. Renumitul geograf arab Edrisi, care a trăit între 1099 şi 1164, povesteşte că de pe coasta africană ar fi putut fi observate coloane de fum. Fumul se înălţa de pe două vîrfuri de munte. Alexander von Humboldt a confirmat faptul că informaţia trebuie să fi fost adevărată.

Navigatori şi cercetători tăcuţi şi uitaţi au atins şi ei insulele, de pildă genovezii, în anul 1291. Flota lor nu s-a mai întors niciodată. O corabie franceză cu pînze ar fi ajuns şi ea în insule în anul 1330. Faptul acesta l-a aflat regele Alfons al IV-lea al Portugaliei. Patru ani mai tîrziu a trimis corăbii în direcţia aceea, dar băştinaşii insulei Gomera i-au aruncat pe corăbieri înapoi în mare. Portughezii au mai vizitat o dată Insulele Canare în anul 1341 şi au adus multe informaţii de acolo. În cele din urmă, papa Clement al VI-lea, care îşi avea reşedinţa la Avignon, l-a însărcinat în 1344 pe un prinţ francez de origină spaniolă, Louis de la Cerda, să pornească spre acele enigmatice insule pentru a le duce pe cît cu putinţă băştinaşilor creştinismul. Apoi în 1360 au fost trimişi misionari în Gran Canaria. Pe cîţiva dintre băştinaşi i-au convertit. I-au învăţat şi cîte un meşteşug. Dar de cele mai multe ori aceşti buni reprezentanţi ai lui Dumnezeu au terminat prin a îndura moartea de martir. În anul 1393 spaniolii au trimis o expediţie în insule. Membrii ei s-au mulţumit însă să jefuiască insula Lanzarote, fără a mai realiza şi altceva.

Noua istorie a Canarelor începe de fapt abia atunci cînd un conducător al Normandiei a înălţat pînzele în 1402 şi a pornit în Atlantic pentru a cuceri insulele. Acest stăpînitor se numea Jean de Béthencourt. El a ridicat în partea de nord a insulei Fuerteventura o fortificaţie, dar oamenii săi nu erau suficient de puternici numeric pentru a putea supune întreaga insulă. De aceea a lăsat acolo o mică garnizoană şi a pornit înapoi spre casă pentru a-i solicita lui Henric al III-lea de Castilia bani şi corăbieri. În felul acesta regele Castiliei a reuşit să aducă în stăpînirea sa Fuerteventura, Lanzarote, Gomera şi Hierro.

Lucrurile s-au petrecut şi aici aşa cum s-au petrecut de atîtea ori în istoria universală a cuceririlor. Băştinaşii i-au primit pe străini cu mare ospitalitate şi cu cele mai bune intenţii. Ei nu au devenit „sălbatici" decît atunci cînd şi-au dat seama că omul alb se gîndea mai ales la jaf. Béthencourt

a fost primit pe insula Gomera în chip excepţional de prietenos. Cînd a ridicat ancora şi a plecat, băştinaşii au înotat mile întregi în preajma corăbiei lui, rugîndu-l să revină şi să nu-i părăsească.

Pe insula Hierro mai trăia încă o veche legendă. Cînd osemintele regelui Yore aveau să se prefacă în praf, de peste mare aveau să vină case albe pentru a salva poporul. Cînd caravelele lui Bethencourt s-au apropiat pentru prima oară de insulă, cînd pînzele albe au început a licări în depărtare pe suprafaţa mării, marele preot a alergat în grabă spre mormîntul regelui Yore. Văzînd că osemintele se prefăcuseră în praf, a ştiut de îndată că dinspre mare se apropiau mîntuitorii! Însă prietenia oamenilor de pe insula Hierro s-a transformat într-o bună zi în duşmănie. În apropierea capitalei Valverde din zilele noastre se înălţa un copac, numit mai tîrziu El *garoe*; din frunzele acestui copac picura apă suficientă pentru a potoli setea întregii insule. Poate că pomul se afla în preajma unui izvor. Oricum, băştinaşii au acoperit pomul şi bineînţeles şi izvorul cu vreascuri şi iarbă uscată, pentru a-i face pe străini să creadă că pe insulă nu există apă proaspătă. Însă o fată a insulei s-a îndrăgostit de un caballero spaniol. Şi, bineînţeles, ea a divulgat taina. Faptul acesta a dus la război. Mulţi băştinaşi au fost luaţi ca sclavi. Locuitorii de pe Hierro au condamnat-o pe fată la moarte.

Pe insula La Palma exista o veche tradiţie conform căreia stînca Idafe urma să se prăbuşească atunci cînd insula ar fi fost cîndva cucerită. De aceea băştinaşii se rugau cu cuvintele: „Idafe cruţă-ne". Cînd spaniolii au încercat să cucerească interiorul acestei insule şi ajunseseră să se afle în mare primejdie, s-au rugat la rîndul lor: „Idafe prăbuşeşte-te!" Stînca Idafe s-a desprins şi s-a prăbuşit în adîncimi. Sub ea s-ar mai afla şi astăzi ultimii apărători eroici ai insulei. Prinţul băştinaş Tanausu a fost prins de viu şi adus în Spania, dar s-a lăsat acolo să moară singur de foame.

Întregul grup al Canarelor a fost cucerit de spanioli cu preţul unor lupte sîngeroase. Adeseori locuitorii unei insule îi ajutau pe aceia din alte

insule. Diego de Herrera, Diego de Silva şi Don Alfonso Fernandez de Lugo au fost conchistadorii spanioli care au cucerit pentru regii Spaniei insulele Canare, cu ajutorul rachiului, al sabiei şi al crucii, dar cu noroc schimbător. Băştinaşii erau războinici uimitor de buni, neobişnuit de viteji şi se luptau cu dîrzenie.

Cînd în 1595 o mare flotă engleză condusă de Sir Francis Drake şi Sir John Hawkins i-a atacat pe noii cuceritori spanioli, a fost respinsă în faţa insulei Las Palmas. Celebrul amiral englez Nelson şi-a pierdut chiar şi braţul, datorită unui obuz de tun, cînd flota lui a încercat în 1797 să cucerească Santa Cruz din Tenerife. Patruzeci şi patru dintre marinarii lui au murit, 201 s-au înecat iar 123 au fost răniţi. De partea spaniolă au căzut numai 32, iar 43 au suferit răni.

Pe vremea aceea războiul era încă o luptă „faire". Cînd englezii au trebuit să renunţe la încercarea lor de cucerire şi lupta se terminase, Nelson şi comandantul suprem al spaniolilor, Don Antonio Gutierrez, au schimbat între ei nu numai salutări, ci şi bere, brînză, vin, fructe şi alte minunăţii. Fiecare englez a primit din partea spaniolilor o pîine şi o sticlă de vin. Răniţii au fost pansaţi şi îngrijiţi de spaniolii plini de cavalerism.

Băştinaşii din Insulele Canare pun una dintre cele mai interesante şi mai enigmatice probleme de antropologie şi preistorie, o problemă care de fapt nu a fost rezolvată pînă în ziua de astăzi.

În general guanchii erau mari şi bine clădiţi. Părul celor de pe insulele situate mai spre apus era de culoare mai deschisă, în timp ce al celor aflaţi mai aproape de Africa era mai închis şi oamenii aveau buze mai groase. Afirmaţia că femeile lor ar fi fost deosebit de frumoase trebuie atribuită mai ales fanteziei corăbierilor, cărora după o lungă călătorie oceanică le vor fi părut demne de rîvnit. Aşa-zisa neobişnuită putere a guanchilor ţine şi ea de domeniul marilor exagerări ale descoperitorilor de atunci.

Nu toţi guanchii au fost ucişi. Cei mai mulţi dintre ei mureau de moarte naturală. Femeile şi fiicele lor

deveneau adeseori iubitele cuceritorilor. Au existat şi bărbaţi guanche care s-au căsătorit cu fete spaniole sau portugheze. Astfel poporul acesta s-a înecat în sîngele cuceritorilor. Dar el a lăsat pe unele chipuri ale populaţiei spaniole din zilele noastre urme enigmatice.

Viaţa băştinaşilor, cu uneltele ei primitive de lemn, os şi piatră, s-a menţinut pînă în secolul al XVI-lea. Dar au fost găsite şi mărturii ale unei culturi majore din epoca de piatră mai timpurie. O dovedesc marile construcţii subterane de pe Gran Canaria, care amintesc unele culturi majore mediterane, o dovedesc construcţiile templelor, ruinele caselor, cîteva drumuri şi mormintele pline de artă.

Mulţi guanchi trăiau în peşteri artificiale, pe care le săpau în stîncile munţilor lor. Locuiau şi în peşteri naturale. Dar acolo unde nu era posibilă viaţa în peşteră, îşi construiau mici case rotunde. Au fost descoperite chiar şi fortificaţii.

Îmbrăcămintea lor era făcută din piele de capră sau din fibre vegetale. În Gran Canaria au fost găsite multe resturi de asemenea îmbrăcăminte. Şi femeile şi bărbaţii purtau coliere din lemn, din oase sau din sidef, ca şi alte obiecte de podoabă. Ei îşi vopseau corpul cu culori vii şi foloseau pentru aceasta unelte în formă de peceţi din argilă arsă. Au fost dezgropate vase de lut neornamentate sau numai cu ornamente primitive, trasate cu degetul, topoare de piatră şlefuită, ca şi suliţi, ghioage, lănci şi scuturi. Guanchii nu cunoşteau fierul. Tot atît de necunoscută le era şi roata olarului, ca şi săgeata şi arcul. Vîrfurile lăncilor erau fie călite în foc, fie prevăzute cu extremităţi ascuţite de corn.

Ciudat rămîne faptul că guanchii nu au învăţat niciodată să navigheze! Puteau vedea, bineînţeles, de la o insulă la alta, dar nu aveau nici o legătură. Acesta este un fapt pe care îl relatează spaniolii. Este însă probabil că insularii nu aveau astfel de legături între ei doar în timpul unor perioade mai lungi şi că totuşi din cînd în cînd o plută sau o barcă primitivă reuşea să ajungă de la o insulă la alta.

Italianul Leonardo Torriani, care ne spune că oraşul său natal era Cremona, a vizitat arhipelagul Canarelor în 1585 şi a scris în 1590 o lucrare foarte interesantă asupra insulelor şi a locuitorilor ei de baştină. El era de părere că guanchii posedau ambarcaţiuni făcute dintr-un singur copac şi vele din rogojini sau frunze de palmieri. Torriani considera că aceste ambarcaţiuni constituiau un bun cultural propriu al locuitorilor Insulelor Canare şi că aceştia nu avuseseră nevoie să înveţe navigaţia decît abia în timpul spaniolilor. Dacă cercetările lui Torriani corespund adevărului, atunci rămîne de neînţeles dece nu au putut fi găsite nici un fel de rămăşiţe ale acestor ambarcaţiuni. Ne aflăm în faţa unei enigme care încă nu a fost rezolvată.

Este cert că guanchii se foloseau de un fel de *Limbă păsărească* pentru a comunica la mari depărtări. Se puteau înţelege în insulele lor prin fluierături de pe un deal pe altul. „Limbajul fluierat" putea fi folosit numai pentru informaţii concrete. Nimic abstract nu putea fi comunicat pe această cale. De altfel încă şi astăzi mai există cîţiva locuitori din Canare care stăpînesc această artă de a-şi face diferite semnalizări prin fluierat şi de a transmite chiar şi nume.

Bogăţia băştinaşilor din Canare se sprijinea pe turmele de oi şi pe caprele, porcii, cîinii şi iepurii lor. Toate aceste animale erau folosite pentru hrană. Cîinii tineri îngrăşaţi erau consideraţi ca o delicatesă deosebită. Toate mîncărurile erau gătite. Se mînca şi foarte mult peşte, care nu putea fi prins decît în apa limpede de lîngă ţărm. Ca multe popoare naturale, locuitorii Canarelor obţineau focul prin frecarea sau scobirea a două bucăţi de lemn.

Cînd deveneau foarte bătrîni sau se îmbolnăveau fără leac şi nu mai puteau munci, guanchilor le era îngăduit să ceară moartea. Rudelor nu le era permis să refuze o asemenea rugăminte. Muribundul era depus într-o peşteră îndepărtată, i se lăsau acolo cîteva alimente şi putea muri singur.

Locuitorii Canarelor au încercat totdeauna să păstreze osemintele morţilor lor pînă în vecii vecilor.

Credeau că descompunerea trupului ar fi de natură să pună capăt nemuririi sufletului. De aceea își îmbălsămau morții. Au fost găsite multe mumii, deși mai toate parțial nimicite sau descompuse. Ceea ce este de mirare e faptul că aceste mumii nu cîntăresc niciodată mai mult de șase pînă la șapte funzi.

Trupul mortului era mai întîi curățat. Cei care spălau morții erau disprețuiți și obligați să trăiască izolați. Cei care îmbălsămau, în schimb, erau mai ales preoți sau preotese și se aflau la mare cinste. Femeile le îmbălsămau pe moarte, iar bărbații pe morți. Pentru conservarea trupurilor era folosită rășina roșie închisă a dracenei. Copacul Dracena creștea pe insule dintotdeauna și erau exemplare care ajungeau pînă la o vîrstă de 3000 de ani. Puținii copaci care mai există astăzi se află sub protecție ca monumente ale naturii. Sîngele de balaur, deci rășina acestor copaci, este realmente un excelent mijloc de conservare pe ai cărui descoperitori nu-i știm.

Mumiile erau învelite în rogojini de paie și apoi în piei de capră sau de oaie, al căror număr ajungea uneori pînă la șase; aceste piei erau cusute între ele excepțional de fin. Apoi, dacă era al unui rege, cadavrul era ascuns într-o peșteră greu accesibilă sau înmormîntat grabnic sub o movilă. Nici un om din popor nu putea să asiste la o asemenea înmormîntare; iar preoții păzeau taina mormîntului.

Regii guanchilor erau instalați cum se cuvine în viața veșnică. Soțiile le erau depuse alături. Un rege era înmormîntat abia după trecerea multor ani și totdeauna abia atunci cînd îi murea succesorul. În felul acesta existau în permanență un rege viu și un rege mort. Cel mort îl povățuia pe cel viu!

Muritorii obișnuiți erau înbălsămați și apoi depuși unii peste alții. Brațele bărbaților erau aduse lîngă corp, cele ale femeilor erau încrucișate totdeauna deasupra trupului. Morților li se dădeau alimente

în mormînt, căni şi ulcioare cu unt şi lapte, cu smochine uscate şi alte fructe.
Nu e greu de presupus că obiceiul îmbălsămării se trăgea din Egipt. Pornind de aici s-a ajuns chiar la concluzia că locuitorii de demult ai insulelor ar fi fost egipteni care poate că s-au amestecat mai tîrziu cu nubieni.
Acestor consideraţii li se opune însă faptul că procedeul conservării morţilor la egipteni era cu totul altfel decît pe insulele Canare. Cînd au debarcat spaniolii în arhipelag, locuitorii Canarelor nu cunoşteau nici o scriere. Este însă de presupus că din Egipt şi-ar fi adus cu ei şi un sistem de scriere. Nu au fost găsite nici asemănări de limbă. Pe de altă parte însă căsătoria dintre frate şi soră era nu numai posibilă pe insula Hierro, ci şi foarte curentă, întocmai ca la familiile regale ale egiptenilor.
Locuitorii Canarelor trebuie să fi trăit pe insulele lor încă din vremuri extrem de vechi, poate cu 2000 de ani î.e.n. sau poate chiar cu mult mai înainte. Numele de *guanches* sau *vanches* se trage poate de la un deal de pe Tenerife care se numea *chinet* şi *guan*, om. Ei erau fiii lui Chinet, deci guan-chinet, transformat de spanioli în guanches.
În toate cazurile erau cunoscuţi de multă vreme navigatorilor semiţi de pe coastele sudice şi de sud-est ale Mediteranei, deci fenicienilor şi cartaginezilor înrudiţi cu ei, înainte ca Roma să-şi fi întins dominaţia asupra Spaniei. Navigatorul cartaginez Hanno, care a fost trimis pe la 480 î.e.n. în Africa de vest, ar fi găsit — spunea el — arhipelagul nelocuit. În schimb descoperise ruinele unor mari clădiri. Din această presupusă lipsă a oamenilor nu putem însă trage concluzia că populaţia originară ar fi fost stinsă la acea vreme şi că noii imigranţi nu şi-ar fi găsit încă drumul spre locurile acestea. Poate că Hanno debarcase tocmai pe o insulă pe care nu trăiau oameni sau poate că nu întîlnise pe ţărm nici un băştinaş. Întrucît cartaginezii ca şi mai tîrziu, în perioada cuceririlor, spaniolii şi portughezii, păstrau secretă situarea

unor insule sau locuri de negoţ, pentru a stăpîni ei singuri, în exclusivitate, comerţul, timp de sute de ani lumea nu a aflat nimic sau numai foarte puţin despre locuitorii Canarelor. Vreme de secole şi oricum pînă la redescoperirea de către arabi, orice informaţie despre băştinaşi a rămas pierdută.

Din punct de vedere antropologic locuitorii Canarelor aparţin tipului Cromagnon. Sînt aceiaşi oameni ca şi purtătorii culturii Aurigna de pe continentul european şi din Asia, care au creat în urmă cu 30—50.000 de ani renumitele statuete ale lui Venus. În timpuri mult mai tîrzii, ei se vor fi amestecat probabil cu berberii din Africa de nord.

Cuceritorii spanioli relatau că guanchii sînt oameni deosebit de înalţi, că se află printre ei bărbaţi şi femei cu ochi albaştri şi părul blond şi că dispun de o forţă colosală. Astfel de descrieri romantice ale „frumoşilor, nobililor, vitejilor, dar cultural primitivilor locuitori ai peşterilor", au fost energic atacate, pentru ultima oară în 1939, de Dominik Iosef Wölfel. Şi nici nu au vreo justificare. În ele se află tendinţa multor descoperitori, tendinţă ce se manifestă pînă în secolul al XIX-lea, de a relata într-un mod exagerat despre ţările necunoscute. Băştinaşii din Canare credeau în nemurirea sufletului şi într-o fiinţă supremă, invizibilă, numită în Gran Canaria „Acoran", în Tenerife „Achaman", în Hierro „Eraoranham" iar în La Palma „Abora". Au fost scoase la iveală rămăşiţele unor temple suprinzătoare, apărate la exterior prin ziduri puternice. După cum o spune tradiţia, mai existau şi o divinitate masculină şi una feminină, care trăiau în munţi şi coborau pentru a asculta rugăciunile poporului. Era răspîndită şi credinţa într-un spirit rău. Acest demon se numea în Tenerife „Guayota", şi locuia acolo pe vîrful muntelui Teide, înalt de 3718 metri. În vreme de mare uscăciune guanchii îşi mînau turmele spre locuri sacre, despărţeau acolo mieii de oi şi sperau că behăitul lor trist va sfîrşi prin a emoţiona fiinţa supremă.

 În timpul sărbătorilor religioase trebuiau între-

rupte orice fel de certuri personale şi chiar şi războaiele.

Exista fără îndoială pe insule şi un fel de sistem al castelor, care se sprijinea pe o mitologie complicată. Existau multe pături sociale, de la sclavi pînă la suverani şi preoţi. Pe cîteva insule regele era stăpîn absolut, pe altele căpeteniile şi oamenii aleşi alcătuiau un sfat care controla hotărîrile şefului suprem. Pe una sau două insule trăiau multe triburi mici, care nu erau supuse puterii unui singur stăpînitor. Titlul regal sau princiar se moştenea din tată în fiu. Semnul puterii era humerus-ul unui rege mort. După alte păreri acest semn ar fi fost craniul unui suveran. Cu prilejul încoronării se depunea un jurămînt în faţa unei astfel de relicve, iar în sfatul ţării ea era folosită drept sceptru.

În ciuda existenţei unor dialecte diferite, locuitorii alcătuiau din punctul de vedere al limbii o unitate pe toate insulele. Unele expresii şi numiri corespund unor cuvinte berbere, alte cuvinte erau folosite deopotrivă pe toate insulele. *Aemon* însemna apă în Lanzarote, Hierro, şi de bună seamă şi pe alte insule. *Aho* însemna lapte în Lanzarote, Gran Canaria şi Tenerife. Pe toate insulele *Chivato* însemna „căpriţă", iar în Lanzarote şi la Palma, *Cigueno* era capra.

În unele din aceste insule pericolul suprapopulării era atît de mare încît bărbaţii erau pedepsiţi cu moartea dacă se apropiau de o femeie străină sau o acostau pe drum. Este extrem de interesant faptul că din acelaşi motiv, în munţii unor insule totuşi atît de mici ca Tenerife şi Gran Canaria, fuseseră amenajate drumuri paralele, unele numai pentru bărbaţi, celelalte numai pentru femei. Din cînd în cînd, atunci cînd numărul populaţiei ajungea la un anumit nivel, trebuia să i se poruncească poporului, să-i ucidă pe toţi noii născuţi. De la această măsură îngrozitoare era exceptat numai primul copil. În toate cazurile toate acestea dovedesc că pe vremea cuceririi spaniole pe aceste insule trăia un număr nu mic de guanchi şi că poate înainte vreme ele avuseseră o populaţie şi mai numeroasă. În Lanzarote exista un puţ în

care erau coborîţi cei condamnaţi la moarte. Apoi li se punea alternativa să opteze, fie pentru hrană uscată, fie pentru apă. Acest puţ al morţii a fost însă desfiinţat după ce un prizonier alesese laptele, pe care l-a şi primit, rămînînd atîta vreme în viaţă încît pedeapsa părea a nu mai avea nici un sens. Semnele ciudate descoperite pe unele stînci din La Palma şi Hierro mai reprezintă încă şi astăzi o enigmă nedezlegată a ştiinţei. Nu poate fi recunoscută o scriere în aceste semne. Ele par de asemeni a nu proveni de la guanchi, ci de la un alt popor, mai vechi, care în timpul descoperirii dispăruse de multă vreme.

Au trecut numai 500 de ani de cînd i-am descoperit pe băştinaşii din frumoasele şi singuraticele insule ale mării, de cînd am voit să-i transformăm în „oameni civilizaţi", de cînd i-am lichidat. Marea problemă de a şti cît „ajutor pentru dezvoltare" pot suporta popoarele naturale fără a pieri, nu a primit încă un răspuns pînă astăzi. Oricum faptul că popoare dezvoltate consideră numai propriul lor stil de viaţă şi propria lor fericire demne de a fi imitate şi doresc să-şi exporte cu orice preţ confortul lor condiţionat de maşini, este dovada unui mod de a gîndi primitiv. Pe insulele Canare oamenii trăiau „multă vreme sănătoşi, fără a se resimţi de boli grele şi fără a avea nevoie de medic". Cel puţin astfel ne relatează Leonardo Torriani.

Un întreg popor a dispărut de pe suprafaţa pămîntului iar noi nici măcar nu l-am cercetat suficient. S-au dus construcţiile lor în stîncă, la suprafaţa pămîntului sau sub ea, s-a dus munca tîmplarilor, frînghierilor şi tăbăcarilor lor, s-a dus marea lor taină de a fierbe din sucurile copacilor elixire de viaţă, s-a dus arta pescuitului lor cu şnur din piele groasă de capră, a pescuitului lor cu plase din ierburi şi palmieri. Nu se vor mai întîlni niciodată în lupte de om la om aceşti cei mai buni aruncători cu piatra din lume. Niciodată nu vor mai fi modelate din lut sferele care îşi găseau folosirea în sport şi care, la aruncare, pentru a fi evitate, necesitau o iscusinţă desăvîrşită. Niciodată

nu va mai vibra în puritatea aerului vreo suliță aruncată de mîna acestor adevărați maeștri ai aruncării suliței.
Ei iubeau viața pe care o duceau pe insulele lor. Iubeau și singurătatea, credeau în Dumnezeu. Erau cuprinși de o ciudată melancolie, poate fiindcă își presimțeau dintotdeauna sfîrșitul. Ei cîntau, iar cîntecele lor de jale răsunau mult departe peste ocean.
Astăzi numai izbirea valurilor mai deapănă povestea acestei vieți, stinse cu multă vreme în urmă.

India

UN BĂRBAT CU NUMELE SIDDHARTHA

Cercetătorii Asiei și savanții întregii lumi occidentale au încercat să cunoască adevărata viață a lui Gautama Buddha. Însă acest bărbat care se numea de fapt Siddhartha se refuză oricărei teorii logice. De la acest cel mai mare geniu al Indiei nu a rămas decît învățătura, care a devenit una dintre cele trei mari religii ale umanității.

„Dacă Buddha nu este decît o ființă născocită, produsul unor speculații simbolice, dacă nu a predicat, dacă nu a avut discipoli care, uniți printr-o credință commună, se considerau frați, atunci nu poate fi explicat de unde ar fi putut apărea dintr-o dată acea comunitate formată în amintirea lui și care se sprijinea pe învățătura lui, care avea o literatură ce păstra amintirea activităților din toate zilele lui, amintirea cuvintelor sale pămîntești și a oamenilor care i-au umplut viața" — (Jean Filliozat) L. Renou et J. Filliozat L'Inde classique, *Paris, 1953, Vol. III, p.* 465.

„Acolo venerabilul Sariputta le-a vorbit călugărilor: «Desfătare, călugărilor, este această Nirvana. Desfătare, prietenilor, este această Nirvana». După ce venerabilul Sariputta vorbise astfel, venerabilul Udayi a grăit către el după cum urmează: «Dar cum se poate, iubitul meu Sariputta, să existe o desfătare în această stare în care nu există simțire?» — «Tocmai aceasta este desfătarea în starea aceasta, prietene, că nu există în ea simțirea.»" — Maximilian Kern, Das Licht des Ostens, *Leipzig, 1922, p. 110.*

Cu 500 de ani î.e.n. s-a născut un bărbat a cărui învățătură a cuprins întreaga Oceanie. Acest bărbat i-a dăruit numele celei mai răspîndite religii ale Asiei. Pentru budism s-au purtat mult mai puține războaie decît pentru islam sau pentru creștinătate. În schimb ideea lui Buddha este urmată de singalezi, birmani, siamezi, cambogieni, de oamenii din Laos, din Tibet, din China și de multe milioane din Mongolia, Manciuria și Japonia.

Buddha nu a voit niciodată să fie suveran, nu a voit niciodată să guverneze, nu a voit niciodată să întemeieze regate. Însă acest geniu care nu năzuia spre nici o putere pămîntească a creat un imperiu al spiritului în care mai trăiesc încă și astăzi sute de milioane de asiatici. Buddha își cerșea hrana zilnică prin bazarele Indiei Centrale. Astăzi, imaginea fostului cerșetor de odinioară, aurită și pătrunsă de liniștea ei perenă, se înalță în sute de mii de temple. Fumul de tămîie desenează meandre fantastice în fața chipului său. De douăzeci de secole se spun rugăciuni în fața lui și se fac exerciții de meditație.

Asia este marea mamă a marilor religii. Într-un spațiu de timp de cinci sute de ani au trecut prin Asia Zarathustra (la 700 î.e.n.), Confucius (551—479 î.e.n.), Socrate (470—399 î.e.n.) și Cristos. Viața marilor înțelepți, a sfinților și a întemeietorilor de religii are pretutindeni pe lume aceeași soartă. Faptele istorice sînt cuprinse de întuneric. Astfel, nu știm decît puține lucruri exacte despre viața lui Buddha. Adepții lui recunoșteau în el o inteligență și o forță morală de factură atît de supranaturală încît le devenise o noțiune divină a tot ceea ce era spiritual și o idee a eliberării din lumea suferinței și a rătăcirilor. Vedeau minuni, îi întrețeseau viața cu legende, își dădeau seama că era unul dintre mîntuitorii omenirii.

Trecuseră numai 200 de ani de la moartea lui Buddha și vestea despre acest bărbat și înțelepciunea lui pătrunsese în toate colțurile Indiei. Sîmburele învățăturii lui, cuvintele lui, erau transmise cu exactitatea și rîvna lealității religioase. Adevărurile lui au cucerit lumea răsăritului. Dar,

prin reprezentările cele mai îndrăzneţe, prin fantezie, prin poezie, prin slăvire şi adorare, imaginea lui a fost înconjurată cu atîta strălucire încît curînd această revărsare de lumină nu a mai permis să se vadă nimic din omul cel adevărat. El îi convertea pe pizmaşi şi duşmani. El urca în ceruri şi venea înapoi pe pămînt. El e slăvit de animale, adorat de popoare şi rugat de zei să-şi transmită învăţătura, ei înşişi devenind adepţii lui cei mai înflăcăraţi. Regii se umilesc în faţa lui şi îi oferă imperiile lor. La astfel de lucruri fusese în stare să dea naştere forţa spirituală şi morală a unui cerşetor, a unui flămînd, a unui ascet! S-ar putea umple biblioteci uriaşe cu lucrările savante care au fost scrise despre Buddha. Şi totuşi nici o ştiinţă şi nici o cercetare nu pot pătrunde în sîmburele acestui lucru. Rămîne mereu ceva ce nu se poate cuprinde, rămîne mereu un mister legat de făptura lui Buddha.

Buddha nu este un nume propriu, ci un titlu de onoare care înseamnă „iluminatul". El era fiul unui suveran din neamul Sakia. Tatăl lui se numea Suddhodana. Mamei i se spunea Mahamaya. Ea a murit la şapte zile după naşterea copilului. Nu a murit în urma naşterii, ci pentru că trebuia să moară: îşi atinsese suprema perfecţiune, cea mai mare chemare şi împlinirea desăvîrşită. Ca atît de multe alte lucruri din viaţa lui Buddha, moartea mamei lui este un fapt istoric, dar în acelaşi timp şi o necesitate religioasă. Cei din neamul Sakia sălăşluiau la poalele munţilor Himalaia. Ştim chiar şi localitatea în care s-a născut Buddha. Se numeşte Kapilavastu şi se află în Nepalul de astăzi, la o depărtare de 200 de kilometri de Katmandu şi la 350 de kilometri de muntele Everest. Locul este însemnat printr-o coloană cu o inscripţie a regelui Aşoka.

Buddha este cel mai mare filozof al Indiei. Însă „filozof" este o noţiune foarte europeană. De aceea e mai bine să spunem că Buddha a fost cel mai mare înţelept al Indiei. În Buddha s-a întruchipat spiritul Asiei, diversitatea filozofiei şi profunzimea religioasă a introspecţiei. El este figura

cea mai omenească şi apariţia cea mai uimitoare pe care a produs-o India vreodată. Nu a mai existat niciodată în India vreun om care să-l depăşească pe acest geniu singular în înţelepciune, în profunzimea ideilor şi mai ales în iradierea lui spirituală. Şi aceasta fără ca măcar să se ştie mai precis ce anume cuprindea istoric vorbind, la origină, învăţătura reală a lui Buddha. Ea era cu certitudine altfel decît budismul de astăzi. Există cercetători — ca de pildă englezoaica C. A. F. Rhyx Davids — care presupun că învăţătura propriu-zisă a lui Buddha nu se deosebea decît puţin de vechile Upanişade indiene.

Povestea vieţii lui Buddha a fost descrisă în culori excepţional de vii de către adepţii săi. Dacă Asia nu ar poseda altceva decît această viaţă creator fabulată, ar fi nespus de bogată în domeniul religios spiritual, chiar dacă Buddha nu ar fi trăit niciodată.

Mama lui Buddha, prinţesa Mahamaya, a ajuns într-un chip miraculos pe marginea unui lac din Himalaia. Ea a fost îmbătată acolo de paznicii cerului. În vis a văzut apoi un elefant mare alb cu o floare de lotus în trompă. Floarea de lotus este simbolul cel mai sublim al Asiei, simbolul naşterii.

În cea de a şasea zi înţelepţii i-au tălmăcit visul. Adusese pe lume un fiu care avea să fie suveran al universului, delegat al lui Dumnezeu. Copilul s-a şi născut realmente, nu chiar în Kapilavastu, capitala neamului Sakia, ci în imediata apropiere. Căci mama se afla pe drumul către casa părinţilor ei. În cadrul unei mari ceremonii de botez, după cum era obiceiul la un neam atît de distins, fiul a primit numele de Siddhartha. Numele lui „Gotra" era Gautama. Aflăm că prezicătorii prevesteau faptul că acest copil va deveni un învăţător al umanităţii. Mai aflăm că tatăl său, regele Sudhodana, voia să-şi ferească fiul de toate suferinţele şi durerile lumii. Aflăm că el a fost crescut într-un palat minunat, ţinut departe de moarte, boală, amărăciune şi suferinţă. I se dădea o educaţie excepţional de bună. A luat-o de soţie pe vara lui. Ar fi

putut să fie fericit. Dar înlăuntrul lui căuta mai mult. A văzut cele patru semne care-i fuseseră prezise, un om foarte bătrîn într-o stare jalnică, apoi un bolnav acoperit de plăgi şi tremurînd de febră, în sfîrşit un mort care era dus spre locul incinerării şi în cele din urmă un cerşetor cucernic înveşmîntat în galben. Numai acesta era liniştit şi părea a fi chiar bucuros. Astfel, Siddhartha a hotărît să urmeze calea celei de a patra apariţii, să-şi părăsească familia, casa, femeia şi copilul şi să plece călare în pribegie. Avea 29 de ani şi se simţea dezgustat de lume. Lepădîndu-şi veşmintele princiare, le-a schimbat cu îmbrăcămintea unui călugăr cerşetor.

În şcoala asceţilor celebri nu a găsit nici o rezolvare a problemelor care-l preocupau. Şi atunci s-a retras în singurătate.

Gautama Buddha şi-a desăvîrşit filozofia prin meditaţie. Cînd era în vîrstă de patruzeci şi cinci de ani a jurat şezînd sub un arbore de pipal să nu se mai mişte din locul acela chiar dacă i s-ar prăpădi trupul. Ascetul voia să stăruiască acolo în nemişcare pînă cînd va fi dezlegat enigma suferinţelor omenirii.

A stat sub copat patruzeci şi nouă de zile, rezistînd la multe ispite. În cea de a 49-a zi a recunoscut adevărul. A recunoscut taina durerilor şi a suferinţei. A recunoscut motivul nefericirii lumii şi modul cum poate fi depăşită această nefericire. Devenise un „iluminat", un Buddha. A mai rămas apoi încă şapte zile sub pomul înţelepciunii, sub Bodhitaru.

Intenţia lui Siddhartha nu era aceea de a-i împărtăşi de îndată lumii experienţa şi cunoaşterea pe care le dobîndise. Însă divinul Brahma a coborît din ceruri şi i-a poruncit să răspîndească învăţătura, adică „dharma". La început a avut cinci discipoli, după aceea se spune că l-ar fi urmat şaizeci. Numele şi învăţătura lui au devenit cunoscute în valea Gangelui. A atras călugări în jurul lui. S-a întors la Kapilavastu, şi-a convertit tatăl, soţia, fiul şi mulţi curteni şi chiar şi pe răul său văr Devadatta.

Se povestesc multe minuni din viața lui Buddha. Însă tradițiile cele mai vechi abia dacă amintesc ceva despre minunile personale ale învățătorului Două treimi din an Buddha rătăcea prin țară împreună cu discipolii săi, împărțindu-și învățătura, iar o treime și-o petrecea într-una din multele dumbrăvi donate budiștilor de adepții bogați. Vreme de patruzeci și cinci de ani, acest om uimitor a străbătut valea Gangelui, cerșind tot timpul ca cel mai sărac dintre cei săraci, dar fără să-și piardă niciodată voioșia.

Buddha nu a fost urmărit de autorități pentru învățătura lui. Cînd a împlinit vîrsta de optzeci de ani și-a pregătit adepții să-i întîmpine moartea. Nu trebuia să rămînă în urma lui decît învățătura, adică dharma. Nici un alt învățător nu trebuia să-i succeadă. Probabil că, întocmai ca Diogene, a murit de un fel de paratifoidă după ce mîncase carne de porc. S-a mai tîrît pînă în suburbia localității Kusinagara. S-a întins sub un copac și și-a dat duhul. Era noapte.

După părerea singalezilor, anul morții lui Buddha este 543, după cercetările europene 477 î.e.n. Trupul i-a fost ars, după obiceiul indian, pe rug.

Învățătura lui Buddha și creștinismul au luat naștere cu totul independent una de cealaltă, deși religia creștină cît și filozofia budistă își au originea în credința într-o divinitate supremă. Orice fel de încercare de a face vreo legătură între sutrele budiste și evanghelii este sortită eșecului. Există asemănări și mari deosebiri. Dar chiar și asemănările aparente dispar cînd se procedează la confruntări mai atente. Între dogmele creștine și cele budiste e o distanță ca de la cer la pămînt. În ceea ce privește morala ele sînt însă foarte apropiate. Lucrul acesta îl demonstrează extrem de limpede profesorul A. Fouchet de la universitatea din Paris. „Este cert că valorile morale creștine și cele budiste sînt în esență identice. Însă temeiul lor doctrinar, atmosfera lor sufletească și doctrinară sînt cu totul neasemănătoare." Opoziția dintre ideile budiste și cele creștine începe încă de la modul cum e conceput sufletul. După teologia

creştină el ia naştere odată cu copilul. Apoi devine nemuritor. Are deci un început, dar nu are sfîrşit. Filozofii indieni consideră absurdă această idee, fiindcă după părerea lor tot ceea ce se naşte o dată trebuie să-şi afle o dată şi nimicirea. Ei spun că sufletul, care rătăceşte din trup în trup cu prilejul renaşterilor, este veşnic. Şi întrucît fiinţează veşnic, nu are un început. Numai în mod excepţional îşi poate găsi sfîrşitul atunci cînd, în temeiul meritelor şi al faptelor bune, devine apt pentru treapta supremă, pentru Nirvana, de unde nu mai există întoarcere pe pămînt.

Dar după o viaţă trăită o singură dată, creştinul nu poate găsi decît fie o fericire veşnică, fie un veşnic blestem. „Indianul vine de foarte departe şi are întreaga veşnicie în faţa lui. Viaţa lui nu este decît o clipă trecătoare în desfăşurarea unei existenţe infinite. El culege roadele existenţelor sale anterioare şi aruncă sămînţa formelor sale de existenţă viitoare. Clipa morţii nu va însemna pentru el niciodată ceasul fericirii fără sfîrşit, sau ceasul unei prăbuşiri din care nu-ţi mai poţi reveni niciodată. El crede a se putea apropia de perfecţiune într-un timp nesfîrşit de lung, şi doar foarte încet, prin mii şi mii de vieţi succesive. Numai în felul acesta poate obţine răsplata supremă a fericirii veşnice. Este o mîntuire pe care nerăbdarea noastră occidentală o aşteaptă după numai o singură viaţă.

Popoarele orientale îşi fac cu totul alte idei asupra acestei mîntuiri decît noi. Omul occidental nu vrea decît să trăiască. În setea lui de nemurire, dacă se întîmplă să rateze cerul, este dispus să accepte chiar şi suferinţele veşnice ale purgatoriului şi ale iadului. Omul orientului depărtat, în schimb, are deja o întreagă veşnicie în urma lui. După atît de multe vieţi simte o oboseală fără sfîrşit. E obosit şi după atîtea morţi care se repetă din veşnicie. Pe scurt, nădejdea occidentului este aceea de a nu mai muri. Nădejdea orientului este aceea de a nu mai renaşte."

Ca şi Socrate, „Iluminatul" indienilor nu şi-a
 aşternut niciodată, oricît de puţin, învăţătura în

scris. De fapt el nu este întemeietorul unei religii. În orice caz intenția lui nu a fost aceea de a crea o religie. Nu voia decît să slujească oamenilor cu învățătura lui și să-i ajute să se elibereze de suferințe. Probleme teologice, cum sînt esența zeilor sau a divinităților, a sufletului și a nemuririi, nu voia să rezolve. Toate acestea erau limpezi încă înainte de el. Buddha credea că e mai bine să nu te fii născut niciodată decît să trăiești și prin aceasta să suferi.

Cu toate acestea budismul nu a rămas o filozofie, ci a devenit o religie universală. În realitate însă creatorul ei nu se gîndise decît la comportarea înțeleaptă și dreaptă a oamenilor. Abia trecuseră două sute de ani de la moartea acestui genial nepalez și luaseră deja ființă 18 tipuri diferite de învățătură budistă! Cele două mari forme ale budismului, Mahayana și Hinayana au împărțit lumea adepților lor în două părți. În spiritul Mahayanei, adică al „Carului Mare", trăiesc budiștii din China, Japonia și, în forma Lamaismului, din Tibet, Buthan Sikkim, Nepal și Mongolia. Hinayana, respectiv „Carul Mic", este urmată în Ceylon și India Meridională.

Mahayana înseamnă străduința permanentă de a ajunge la viață, și prin viață să renaști după moarte ca viitor buddha (bodhisattva). În Mahayana renaști spre binele, mîntuirea și fericirea multor oameni și din milă față de lume. Adepții Hinayanei caută mîntuirea numai pentru ei înșiși.

Cel mai ciudat lucru în budism este faptul că această învățătură trăiește pe o uriașă întindere a Asiei, în vreme ce în țara lui Buddha însuși, în India, s-a prăbușit cu totul. În India budismul a fost înnăbușit de mult mai vechea religie hindu. Conform naturii sale, poporul indian a rămas în politeism, într-o înclinație proprie spre minune, în miturile mărețe și în specificitatea lumii sale magice.

Budismul a preluat însă din religia hindu multe legende, numeroși zei și multe ritualuri. Din învățătura propriu-zisă a lui Siddharta, din fondul originar de idei, nu s-a păstrat totul. De altfel

budismul nu a încetat imediat în India, ci s-a menţinut o mie de ani, stingîndu-se abia pe la 750 e.n. În schimb, în afara Indiei, învăţătura trăieşte în toate ţările extremului orient, mai este încă vie şi astăzi, în ciuda unor noi învăţături despre mîntuire şi a unor alte metode.
Jumătate din omenire urmează budismului. Ea nu-l mai urmează poate cu aceeaşi inimă cu care ascultau odinioară discipolii lui Buddha cuvintele originale ale învăţătorului lor. Dar, cu toate acestea, budiştii au rămas ceea ce sînt, adică budişti.
Budismul i-a adus omenirii un mare dar, arta budistă. Pretutindeni în Asia există statui ale lui Buddha, portrete ale lui Buddha, reliefuri ale lui Buddha.
Dar se ştie de fapt cum arăta acest Siddharta?
I se cunoaşte chipul?
Ne-a rămas ceva, din generaţie în generaţie, cu privire la trăsăturile obrazului său?
Corespund în vreun fel realităţii miile şi miile de capete ale înţeleptului nepalez?

Rhodezia de sud

ÎN CĂUTAREA OFIR-ULUI

„Ruinele de la marele Zimbabwe sînt foarte impunătoare. Ele nu sînt atît de întinse ca acelea de la nord de Inyanga şi nici atît de frumoase ca cele din regiunea Insiza. Dar ele sînt de o extraordinară şi unică măreţie. Există acolo trei grupuri precise de construcţii legate între ele, «Templul eliptic», «Ruinele Tal» şi «Acropole».“ — David Randall-Mac Iver, Medieval Rhodesia, *Londra, 1906, p. 61.*

Cu aceasta ajungem la unul dintre cele mai enigmatice capitole ale trecutului Africii negre. Etienne Marc Quatremère presupunea că aici se afla biblicul Ofir, ţara bogată în aur şi, la fel, A. H. Heeren şi în cele din urmă geologul german Karl Mauch. Mashonaland, aflat în inima Rhodeziei de sud, i-ar fi procurat lui Solomon aurul.
Acest „Ofir din Rhodezia de sud“ nu a fost încă demonstrat pînă astăzi. Demn de reţinut rămîne însă faptul că Ibn Battuta, călătorul arab peste mări şi ţări născut la Tanger în 1304, foloseşte pentru regiunea auriferă din hinterlandul coastei Sofala, denumirea Youfi. Profesorul Richard Hennig din Düsseldorf, care s-a ocupat o viaţă întreagă cu istoria geografiei şi a ştiinţelor naturale, atrage atenţia asupra faptului că Youfi se aseamănă mult cu Ofir. Pasajul din Ibn Battuta sună astfel: „De la Yoûfi se aduce praf de aur la Sofala“.

În anul 1868 Adam Renders a descoperit ruinele de la Zimbabwe. Renders era vînător, nu a atribuit mare importanță descoperirii sale și astfel toate au recăzut iarăși în uitare. La 5 septembrie 1871 geologul german Karl Mauch a cercetat ruinele ceva mai temeinic. Lovindu-se de aceste ciudate construcții de piatră din partea de miazăzi a Rhodeziei de sud, Mauch și-a dat seama imediat că aici nu se înălțau din pămînt doar niște întîmplătoare ziduri de piatră ale unor cuceritori africani mai noi. Cînd descoperirea sa a fost pusă în legătură cu Ofir-ul, cînd pe la sfîrșitul secolului trecut și începutul secolului nostru se credea că la Zimbabwe au fost găsite „minele regelui Solomon", s-a pornit un fel de *goldrush* către Mashonaland. Aurul a început să fie exploatat în locurile unde se lucrase deja în vremurile vechi și unde se mai găseau încă pînă și resturi ale uneltelor de topitorie. Se credea că în ruinele de la Zimbabwe a fost descoperit un „oraș fenician al căutătorilor de aur". Aventurieri lacomi după aur au jefuit și au nimicit multe mine valoroase și multe rămășițe ale vechilor instalații de exploatare.

Zimbabwe este un nume bantu și se presupune că este alcătuit din *zimba* = case și *mabgi* = pietre. Datorită lucrării călătorului și arheologului englez James Theodore Bent: *Ruinele de la Mashonaland*, pe la sfîrșitul secolului trecut și începutul secolului nostru, Zimbabwe devenise binecunoscut. Însă teoria că aceste ruine ar fi fost resturi ale unei vechi colonii feniciene sau că aici ar fi minerit în vremuri precreștine poporul unei culturi mediteraneene superioare nu a fost tocmai propice noilor încercări arheologice care urmăreau să stabilească adevărata lor origine și o datare exactă a minelor. Arheologul englez Richard Nicklin Hall susținuse teoria feniciană foarte serios și cu argumente foarte bune, între ele și de natură științifică. Săpase el însuși la Zimbabwe și în mai multe alte locuri cu ruine ale Rhodeziei de sud, cu rezultate foarte bune în ceea ce privește descoperirile. Și astăzi încă este greu să te poți sustrage influenței forței de reprezentare a lucrărilor

sale redactate în 1902 şi 1907. Cînd însă egiptologul David Randall-Mac Iver a mai cercetat încă odată ruinele din Rhodezia de sud, a ajuns la un rezultat nou, propriu şi independent, fără să ia în considerare toate argumentele şi „dovezile" de mai înainte.

După părerea lui, Zimbabwe era de origină pur africană şi mult mai tîrziu construit decît se închipuise pînă atunci şi anume către sfîrşitul evului mediu. A prosperat pînă la aproximativ în secolul 15 e.n. Mac Iver cercetase şapte aşezări. Nu a găsit nicăieri, nici măcar un obiect care să provină dintr-o vreme mai veche decît secolele 14 şi 15 e.n. În arhitectura de la Zimbabwe, Mac Iver nu a putut descoperi nici un element african, nici o urmă de stil european sau oriental. Caracterul acestor construcţii impresionante, ale renumitei „clădiri eliptice", al „Acropolei" şi al ruinelor Tal, al amenajărilor pentru apărare, al lăcaşurilor de cult şi al locuinţelor, de fapt al întregei metropole care a înflorit odinioară în locul acesta, era pur african. Din păcate, la Zimbabwe nu există nici măcar o inscripţie. Constructorii nu cunoşteau încă arta scrierii. Dar în afară de obiectele africane pe care le-a găsit Mac Iver, el a descoperit şi lucruri importante, obiecte de artă şi de consum din India şi Orientul îndepărtat. Întrucît lucrurile acestea erau cuprinse în straturile ruinelor şi întrucît era cunoscută vremea confecţionării acestor impesturi, Mac Iver a putut determina cu aproximaţie secolele postmedievale în care a fost construit întregul oraş.

În fond Mac Iver rezolvase enigma de la Zimbabwe. În toate cazurile, el desfiinţase presupunerea existenţei în locul acesta a unei culturi mediteraneene superioare absolut precreştine.

În anul 1929, arheologul englez Dr. Gertude Caton -Thompson a întreprins noi săpături la Zimbabwe şi în locurile altor ruine. Ea a confirmat ceea ce Mac Iver descoperise deja mai înainte şi a stabilit date şi mai precise pentru uimitoarele construcţii din Rhodezia de sud.

Între fluviile Zambezi și Limpopo zac împrăștiate nu mai puțin de 500 de ruine! Este însă interesant și important de știut că aceste construcții nu se află în general în imediata apropiere a filoanelor de aur. De aceea Caton-Thompson crede că ele nu au fost concepute în legătură cu exploatarea minelor. După părerea exprimată de Caton-Thompson, aceste impunătoare ruine nu ne pun în fața unor „metropole ale aurului", ci a orașelor unor triburi Bantu avansate din Africa centrală. Mi se pare însă foarte mare posibilitatea ca Zimbabwe să fi fost totuși un puternic centru pentru distribuirea aurului. Fiindcă altfel pe ce s-ar fi sprijinit puterea și bogăția acestei metropole sud-rhodeziene?
Arabul Mas'udi, care a zăbovit în Africa în anul 916 sau 917 î.e.n. declara că Zimbabwe a fost întemeiat de un popor din Abisinia, că la vremea lui Zimbabwe exista deja de cîteva generații și că în timpul vieții lui, regatul era deja foarte puternic. El scrie textual: „Este o țară care produce aur în cantități mari și pe lîngă aceasta și alte minuni". Astfel, de bună seamă că cele două triburi de astăzi Ba Roswi și Ba Venda pot fi considerate drept urmașii direcți ai constructorilor. Găsirea multor coliere de origină indiană sau malaeză ne oferă posibilitatea unei datări și mai precise a fantasticelor construcții. Cercetătoarea Caton-Thompson crede că Zimbabwe și alte orașe înfloreau aici între secolele 8 și 10 e.n., sau poate chiar de la începutul evului mediu. Regiunea este foarte bogată în granit. Pe numeroasele șantiere materialul nu necesita, pentru a ne exprima astfel, decît să fie apucat. Aceste formațiuni naturale de granit permiteau extragerea sub formă de plăci și de aceea piatra abia dacă trebuia prelucrată.
Descoperirile de obiecte rezultate din săpăturile lui R.N. Hall, Mac Ive r și Caton-Thompson în diferite ruine nu sînt foarte bogate: vîrfuri de săgeți și de suliți de fier, topoare, foarte multă sîrmă de bronz, în special pentru inele de picioare, ceva sîrmă de aur, cești din steatit, inele, coliere, nuci pentru roți de tors din ceramică și steatit,

topoare de luptă, săbii de fier, falusuri, ţevi din oase, căni de apă sau bere. Interesante în mod deosebit sînt renumitele coloane pe care se află aşezată cîte o pasăre din steatit. Ele au fost descoperite de R. N. Hall şi de alţii înaintea lui. Copia unei asemenea păsări este astăzi semnul caracteristic al Rhodeziei de sud.
Toate sînt încă enigmatice şi nerezolvate. Nu se ştie nici măcar la ce folosea marea „construcţie eliptică". Mulţi cercetători văd în ea un templu. În acest aşa-numit templu de la Zimbabwe se află monoliţi, pietre mai mult sau mai puţin ascuţite spre vîrf, care aparţin de bună seamă cultului falusului, foarte important aici şi care sînt înalte de aproximativ patru metri.

Probabil că întreaga cultură Zimbabwe, încă şi acum enigmatică, provine nu dintr-un singur izvor, ci a fost rezultatul foarte multor influenţe. G.A. Wainwright presupune că un popor din Abisinia de sud, poate poporul Galla, a emigrat în Rhodezia de sud cu mult înainte de anul 9 e.n. şi că acest popor a creat marile construcţii ale culturii Zimbabwe. Mai tîrziu aristocraţia poporului Galla se va fi dizolvat în sîngele populaţiei Bantu din părţile înconjurătoare. Cultul falusului joacă tocmai în Abisinia de sud un rol foarte important. Întrucît multele descoperiri de falusuri din Rhodezia de sud au demonstrat că el avea şi în cultura Zimbabwe cea mai mare însemnătate, există şi în privinţa aceasta o legătură limpede.
Cînd în urmă cu 450 de ani, primii europeni au pătruns în sudul Africii, au descoperit muzeul viu al unor perioade de cultură total diferite. După cum se ştie culturile, care au urmat epocii de piatră sînt împărţite în epoca bronzului şi epoca fierului. Boşimanii mai trăiau încă în epoca de piatră. Hotentoţii foloseau deja bronzul şi arama, dar nu cunoşteau fierul. Triburile Bantu de pe coasta de răsărit făceau unelte din fier şi trăiau deja în epoca fierului. Mai mult încă, fierul era folosit în Rhodezia de sud înainte de a fi luat naştere construcţiile culturii Zimbabwe. S-a produs aici un ciudat salt cultural de la piatră la fier. În secolele 4, 3 şi 2

î.e.n. sudul Saharei era izolat de lumea veche. Numai astfel poate fi explicat faptul că la unele popoare din sudul Africii nu a existat epoca de bronz. În Rhodezia, epocii de piatră i-a urmat direct epoca fierului, fără existența intermediară a unei epoci a aramei și a bronzului, ca aproape pretutindeni în Africa de nord și în lumea veche.

Fierul a pătruns de bună seamă din țările Mării Mediterane în regiunile vest-africane de la sudul Saharei încă din secolul 10 î.e.n. Dar pe ce căi? Cultura Zimbabwe, așa cum a fost adusă pînă acum la lumină de săpături, aparținea epocii fierului, dar poseda și obiecte de bronz. De ce nu a fost găsit însă nimic mai vechi? N-au lăsat livrările de minereu ale lui Solomon nicăieri vreo urmă? Toate acestea sînt enigme încă nerezolvate, încă nescoase la lumină de săpături.

În vreme ce începînd din 1906 au fost subliniate cu permanență numai elementele africane ale ruinelor din Rhodezia de sud, ca o reacție față de primele presupuneri exprimate cu privire la existența unor misterioși constructori fenicieni, încep acum a fi totuși recunoscute urme ale unor contacte culturale de odinioară dintre lumea mediteraneană și Africa de sud. Astfel, G. Mathew a dovedit datorită unor descoperiri arheologice, că au existat realmente legături preislamice foarte vechi între Arabia de sud și coasta răsăriteană a sudului Africii. Nu sînt excluse debarcări și pătrunderi sabeice în Rhodezia de sud! În felul acesta legătura maritimă care pornea de la Tell-el-Kheleifeh, Ezionul de odinioară, prin Marea Roșie și de-a lungul țării Sabeilor, deci de-a lungul regiunii reginei din Saba, și ajungea pînă jos la coasta Sofala, pare totuși a se reîntoarce din legendă în realitate. Excelentul cercetător al arheologiei și culturii sud-africane Roger Summers spune de aceea: Apar acum din nou, ici și colo, mici piese doveditoare care stabilesc o legătură între Africa și marginea lumii vechi.

Cercetarea culturii Zimbabwe nu a adus încă o rezolvare a enigmei Ofir-ului. Dar toate arată că aceste țărmuri ale Africii de sud-vest au fost vizi-
 tate cu adevărat de corăbiile regelui Solomon

şi de navigatorii lor fenicieni. Rămîne o realitate faptul că aici se găsesc cele mai mari zăcăminte de aur ale Africii de sud. Se ştie astăzi că din călătoriile ei spre Ofir, flota lui Solomon aducea realmente mari cantităţi de aur, fiindcă tradiţia e fără echivoc. Şi de cînd au avut loc săpăturile americane de la Ezion-geber, lîngă Tell el-Kheleifeh se ştie că în cuptoarele scoase la iveală acolo, regele Solomon producea fier şi aramă, mărfuri care în lumea de atunci, şi în special în părţile de sud ale Africii, aveau cea mai mare valoare ca obiecte de schimb.

Cu toate acestea enigma Ofir-ului nu a fost încă dezlegată. Oceanele nu lasă urme.

ARTIŞTII NEGRI DE LA BENIN

Incrustaţiile de fildeş şi mai ales lucrările în bronz de la Benin întrec tot ceea ce a produs vreodată în materie de artă Africa neagră. Scopul multora dintre aceste obiecte este şi astăzi încă o enigmă. Însă marii cercetători care au activat la Yoruba şi Benin, Felix von Luschan, Joseph Marquart, Bernhard Struck, Eckart von Sydow, Kurt Krieger şi fraţii William şi Bernard Fogg, au dat la iveală prin săpături şi muncă asiduă multe taine ale acestor neobişnuite culturi. Cele mai frumoase piese de la Benin se află în Völkerkundemuseum de la Berlin, la British Museum din Londra şi la Lagos.

Pe coasta de vest a continentului african, în dreptu golfului Guineei, acolo unde Africa se subţiază ca o talie, se află Nigeria, o ţară cu un total de 35 milioane de locuitori, un creuzet al multor triburi şi rase africane. Între alţii sălăşluiesc acolo triburile Ibo, Hausa, Fulbe şi Yoruba, fiecare dintre ele numărînd circa 4 milioane de oameni.
Nigeria este o ţară care nu a devenit cunoscută lumii nici prin istoria ei politică, nici prin economia ei. Mai mult decît oricare altă împărăţie a pămîntului, ea a intrigat şi fascinat omenirea modernă datorită culturii ei. Oraşul Benin şi cultura Benin au devenit noţiuni ale istoriei artei de cînd englezii au desţelenit cu forţa, în 1897,
 capitala imperiului cu acelaşi nume, aflat în regi-

unea aluvionară a deltei Nigerului şi de cînd etnograful şi exploratorul Leo Frobenius a revoluţionat pur şi simplu în 1911, datorită descoperirilor sale, ştiinţa despre culturile negrilor africani. Fiindcă Benin nu este numai un oraş, ci o întreagă regiune aflată în vestul deltei Nigerului, pe fluviul Benin, locuită de negrii sudanezi care posedau odinioară aici un temut şi puternic imperiu, marele Benin, unul dintre celei mai bine dezvoltate spaţii vitale ale Africii apusene. Leo Frobenius credea a fi descoperit la Fe pe urmaşii şi moştenitorii „pierdutului continent Atlantida", întrucît cercetările cu privire la Tartesos nu ajunseseră pe vremea lui atît de departe ca în zilele noastre.

Coasta Beninului a fost descoperită în 1472 de către portughezi şi a devenit în secolul 18 şi la începutul secolului 19 un domeniu principal al comerţului cu sclavi. În perioada dintre descoperirea de către portughezi şi pătrunderea englezilor, în 1897, acest stat negru dispăruse aproape cu totul din orizontul european. Vreme de patru secole nu s-a putut afla aproape nimic despre acest vechi imperiu cultural. Însă în anul 1897 s-a întîmplat un eveniment care a condus la pierderea suveranităţii Beninului. Consulul general al Angliei pentru Niger Coast Protectorate, Phillips, a pătruns în anul acela cu o expediţie în direcţia Benin şi a avut nenorocirea să se apropie de capitală tocmai în vremea unei ceremonii comemorative însoţită de un sacrificiu strămoşesc pentru tatăl regelui guvernant. Phillips a fost ucis în desişuri încă înainte de a fi ajuns la Benin.

Ca urmare a acestei întîmplări, englezii au trimis în Nigeria o expediţie de pedepsire. Statul era de fapt deja pe cale de decădere. Acum a fost nimicit cu totul. În felul acesta Europa a putut dobîndi o primă cunoaştere a istoriei culturale şi a sîngeroaselor, dar deloc „primitivelor" obiceiuri cultice ale enigmaticului imperiu Benin. Ceea ce au adus atunci englezii de acolo a trezit atenţia. Erau obiecte turnate în bronz de o atît de mare valoare artistică încît se propuneau toate teoriile posibile pentru a se stabili care europeni, egipteni sau meş-

teri islamici ar fi putut fi creatorii acestor miraculoase opere.
Aceste obiecte turnate în bronz au putut stîrni o asemenea senzaţie deja cu puţin înainte de sfîrşitul secolului fiindcă reprezintă un caz unic şi excepţional în plastica africană a popoarelor negre. Veritabile opere de artă, ele sînt mai înrudite şi mai de înţeles pentru simţul occidental al formei decît arta neagră a restului Africii.
Astăzi se ştie că vecinii din nord-vestul Beninului, un grup tribal al negrilor sudanezi, poporul Yoruba, aveau oraşe cu 100 000 de locuitori încă înainte de descoperirea de către colonizatorii europeni şi că acest popor Yoruba practica nu numai o foarte iscusită agricultură primitivă şi era nu numai crescător de animale mici, ci se îndeletnicea şi cu un vast comerţ. Foarte dezvoltatul lor meşteşug, ţesutul bumbacului, vopsitoria, olăria, turnătoria în bronz şi alamă, trecea dincolo de graniţele ţării.
Mai există şi astăzi vechi colonii ale poporului Yoruba în Dahomei şi în Togo. Tocmai acest popor de stăpînitori din Dahomei, poporul Fon, moştenise din izvoare greu de descoperit o mare capacitate artistică. Yoruba a devenit patria mamă a imperiului Benin, Beninul nu îşi datorează coloniştilor Joruba numai existenţa, ci a primit de la ei şi uluitor de valoroasele începuturi ale artei sale.
De mii de ani Africa este marele continent al negoţului de sclavi. Astfel şi la baza celor pe care le întemeia poporul Yoruba se afla intenţia de a stabili şi la Benin pieţe de schimb pentru comerţul cu sclavi.
Numai din Angola au fost exportaţi, între anii 1486–1641, 1 389 000 de sclavi. Numai către Brazilia erau îmbarcaţi anual, între 1580 şi 1680, deci vreme de un secol, 10 000 de sclavi africani.
Între 1783 şi 1793 au fost întreprinse din portul de tranzit Liverpool 900 de călătorii maritime cu 300 000 de sclavi în valoare de 15 milioane lire sterline!
În Africa acomodată sclaviei toate acestea erau o
 „dezvoltare naturală". Fiindcă între sclavia prac-

ticată pe plan local şi exportul de sclavi nu este, după cum sublinia din nou, mai recent, Basil Davidson, decît un mic pas.

Arta poporului Yoruba a înflorit în mod deosebit la Ile-Ife. Aceasta era capitala religioasă, centrul cultural şi reşedinţa căpeteniei spirituale a tuturor Yoruba. Aflat în Nigeria la 85 de kilometri de Ibadan, Ile-Ife înseamnă „ţara originii" şi are astăzi o populaţie de 50 000 de locuitori. Din „perioada Ife" cunoaştem acum opere de artă din piatră, din cuarţ, din granit, din bronz şi din lut ars. Obiectele de lemn, de-a lungul secolelor, au căzut pradă climei. În timpul ultimilor douăzeci de ani au fost descoperite sculpturi ale artei Yoruba care ni se înfăţişează de-a dreptul de neînţeles pentru arta întregii Africi. În 1938 şi 1939 au fost dezgropate în regiunea palatului lui Oni de la Ife preţioase obiecte de alamă. Este vorba mai ales de sculpturi turnate în alamă. Aliaj de cupru şi zinc, alama poate trece în funcţie de natura aliajului de la roşul aramei pînă la tonurile deschise ale aurului. Ea cuprinde pînă la 20 la sută zinc. O figură de bronz din Tada, pe malul Nigerului, este reprezentată de la degetele picioarelor pînă la cap atît de surprinzător naturală şi unele descoperiri de la Ife prezintă chipuri de negri atît de fine şi de pline de expresie, încît a existat tendinţa unei neîntrerupte căutări a influenţelor antice.

În şcolile de turnătorie de la curtea regelui Beninului lucrau poate realmente, ca învăţători, meşteri străini. Există şi o comunitate de 401 zeităţi a poporului Yoruba, care aminteşte de cetele de îngeri ale creştinismului timpuriu. Dacă operau aici arta greco-creştină a antichităţii tîrzii sau influenţele medievale, este greu de spus. Eckart von Sydow, acest mare cunoscător şi cercetător al artei popoarelor naturale şi în special al plasticii africane, crede că lucrările de la Benin au fost totuşi influenţate cumva în evul mediu prin mijlocirea lungilor căi ale caravanelor care străbăteau Sudanul de la nord la sud şi de la răsărit la apus. Fiindcă iscusinţa vechilor alămari ai Beninului nu avea a se teme, din punctul de vedere al tehnicii,

de o comparaţie cu cei mai buni turnători europeni. În mîinile negrilor şi pe pămîntul vest-african, arta bronzului şi a alamei a ajuns la realizări strălucite. Dar inexplicabilul, neînţelesul şi enigmaticul acestor relaţii rămîne. Nici una dintre plăcile de aliaj sau dintre celelalte lucrări în bronz care au ajuns pînă la noi nu provin de la vreun artist european. Din punctul de vedere al stilului şi al concepţiei, toate sînt pe deplin africane, chiar dacă ele întrec tot ce a putut crea vreodată arta reprezentării în Africa. Aceasta era deja părerea renumitului etnograf Felix von Luschan şi aceasta era şi părerea profesorului berlinez Joseph Marquart, care publicase în 1913 la Leida o mare lucrare despre colecţiile de opere de artă de la Benin. Neobişnuitele proporţii ale statuilor, picioarele mult mai scurte, tratarea schematică a trăsăturilor obrazului, neglijarea parţială a mîinilor şi a picioarelor, sublinierea atentă a tuturor amănuntelor cît priveşte podoabele, îmbrăcămintea şi armele, şi mai ales predilecţia pentru reprezentarea frontală a figurilor, toate acestea sînt africane.

O încadrare în timp a istoriei artei Beninului este foarte grea, întrucît la Benin scrierea nu era cunoscută şi toate impulsurile vieţii, toate formele ei de manifestare, toate reprezentările religioase erau exprimate cu ajutorul sculpturilor. Cu toate acestea, etnologul Bernhard Struck din Heidelberg a stabilit cinci epoci istoric culturale ale Beninului, începînd de la 1140 e.n. pînă la 1887. Secolele 16 şi 17 cunosc înflorirea supremă a artei Beninului. Anumite puncte de sprijin au rezultat din ciudatele plăci de bronz. Pe unele dintre aceste enigmatice plăci sînt reprezentaţi şi europeni, iar din îmbrăcămintea, pălăriile şi flintele acestor europeni s-ar putea conchide că ele au fost create aproximativ între 1530 şi 1585. În rest, aceste plăci de bronz au rămas închise oricărei interpretări. Ele sînt lungi de 30 pînă la 52 de centimetri. Chiar părţile fine şi cele mai proeminente ale figurilor sînt goale în interior. Băştinaşii nu mai ştiu astăzi ce anume se urmărea cu ele. Plăcile erau fixate de stîlpii care susţineau acoperişul palatului regal.

Faptul acesta îl dovedesc şi găurile de cuie pe care le prezintă. De ce însă o atît de mare osteneală pentru realizarea lor? Oricum, bronzurile acestea reţin viaţa oamenilor de la Benin, în toată plinătatea şi multilateralitatea ei, într-un mod grandios, astfel încît ele sînt „documente" care vorbesc.

Cunoaştem descrierea unui olandez din secolul al 17-lea, care ne oferă o imagine vie a splendorii de la curtea regelui din Benin. Olandezul povesteşte că oraşul este foarte mare, că are străzi largi, că are case temeinice, cu verande pe care sclavii le mătură cu minuţiozitate. Palatul regal are în interior multe curţi mari, pătrate cu galerii de jur împrejur. Regele posedă cai adăpostiţi în grajduri bine amenajate, el are o trupă de soldaţi, iar nobilii îi sînt supuşi. „Regele are foarte mulţi sclavi şi sclave. Adeseori sclavele pot fi văzute cărînd apă, dulceţuri şi ulei de palmier. Se spune că acestea ar fi pentru femeile regelui. Regele are multe femei şi în fiecare an iese în fruntea a două cortegii. Cu prilejul acela îşi arată puterea, bogăţia şi podoabele. Atunci îl însoţesc toate femeile sale, în număr de peste 600. Şi nobilii au multe femei, cîte unii 80, alţii 90 sau mai multe. Nici un bărbat care îmbracă un rang nu este atît de sărac încît să nu aibă cel puţin zece sau douăsprezece femei, astfel încît aici se găsesc mai mult femei decît bărbaţi."

După o tradiţie locală, regele Overami Eduboa, detronat de englezi în 1897, era al 23-lea din dinastia lui. Al zecelea rege se numea Esige Osawe şi se lăuda că la naşterea lui ar fi fost „un om alb". Înainte de a muri el ar fi trimis soli cu daruri peste „marea apă" spre ţara albilor. După cîte se afirmă, i-ar fi şi chemat pe albi la el, în Africa. Ei s-ar fi stabilit la Gwatto şi se îndeletniceau acolo cu negustoria. Împreună cu ei ar fi venit şi un bărbat care se numea Ahammangiwa, adică *Mohammangia* = „Mohammedul elefant". Acest mahomedan era un turnător de alamă, probabil un bărbat al tribului Haussa care venise la Benin şi înviorase acolo plăcile de alamă care îi reprezen-

tau pe europeni într-un chip nou şi cu noi ornamente. El a rămas multă vreme la rege. Avea „multe femei, dar nici un copil". Regele i-a dat mulţi băieţi la învăţătură. „Putem acum lucra arama", spuneau mai tîrziu oamenii de la Benin, „dar nu o putem face aşa cum o făcea el, întrucît şi el şi elevii lui sînt morţi." Profesorul berlinez Josef Marquart, care căuta să rezolve problema originii artei Beninului, era de părere că în cazul lui Ahammangiwa ar putea fi vorba de o amintire obscură a primelor încercări de creştinare întreprinse de portughezi. Poate că multele femei despre care ştie tradiţia erau călugăriţe. Poate că Ahammangiwa era conducătorul acestei misiuni. A fost găsit realmente un potir foarte rafinat, din fildeş, opera unui sculptor din Sierra Leone, care ar putea să ateste prezenţa unei misiuni catolice într-o perioadă atît de timpurie. Acest potir, împreună cu o serie de colţi de fildeş măestrit sculptaţi în relief, se află acum în muzeul imperial olandez de etnografie.

Dacă plăcile cu reliefuri figurate se trag din turnătoria europeană a aramei, nu ştim. În schimb cunoaştem *vremea* lui Mohammangiva. El a trăit pe timpul guvernării lui Oba — adică a regelui, — Esige Osawe, în perioada cînd portughezul Joao Afonso de Aveiro a descoperit, în 1485, Benin-ul.

Dacă matricea culturală, arta poporului Yoruba de la Ife, este mai veche decît arta de la Benin, este greu de aflat. Poate că am putea accepta pentru perioada de înflorire a sculpturii şi tehnicii turnătoriei de la Ife vremea scursă între secolele al 12-lea şi al 14-lea. Sub ultimul Oba încă suveran, Overami, din motive necunoscute nouă, turnarea alamei a fost interzisă. De aceea au şi fost atît de miraţi englezii care au pătruns în Benin să găsească minunatele obiecte de bronz îngrămădite în colibe. După cucerirea din anul 1897, după ce regele fusese detronat şi oraşul Benin mistuit de flăcări, marii artişti negri au început să lucreze din nou. Puterea lor de creaţie şi capacităţile lor artistice se mai manifestă de fapt şi în zilele noastre, deşi sub efectul asaltului industriei, nivelul artei e mai scăzut.

Cercetătorul englez Bernard Fagg a demonstrat o extrem de interesantă legătură între foarte vechea cultură Nok — care prezintă alături de unelte de piatră şi unelte de fier — şi arta triburilor nigeriene de mai tîrziu. În 1956 Fagg a descris un cap de teracotă în mărime naturală dezgropat în provincia Zaria din sud (Nigeria de nord). Această descoperire este de aceea atît de importantă fiindcă provine din vremurile precreştine şi pentru că pieptănătura îngrijită cu multă fineţe, ochii modelaţi într-un chip excepţional şi gura foarte vie, care parcă vorbeşte, amintesc de cele mai frumoase piese de la Ife şi de la Benin. Cultura Nok nu a fost încă datată cu precizie dar fără îndoială a înflorit în primul secol înaintea erei noastre. Fagg subliniază faptul că pieptănătura sculpturii se aseamănă cu coafurile triburilor Kachichiri şi Numana, care trăiesc la o distanţă de 50 kilometri de Nok. Astfel, primele începuturi ale artei de la Benin se află de bună seamă mult mai adînc în trecut decît am putut presupune pînă acum!

Care era sensul atît de expresivelor busturi de regine, al tuturor acelor figuri, al capetelor sculptate şi al multor altor obiecte? Îndemnul principal, izvorul artei de la Benin era cultul strămoşilor. Acesta era fundamentul, acesta era terenul pe care a înflorit arta bronzului la Benin şi pe care îşi înălţau familiile regale religia lor de stat. Altare ale părinţilor şi strămoşilor, grupuri de regi şi suite, în cazul unor altare grupurile de regine-mame, capete de bronz, cocoşi, colţi de elefant sculptaţi, toate acestea ţineau de cultul strămoşilor.

Este de menţionat că acest cult nu era atît de suprem spiritualizat ca în unele culturi ale Asiei de răsărit. Legătura celui în viaţă cu mortul trebuia să aducă *folos*. Capul familiei scutură morişti, izbeşte cu ele pămîntul, sună din clopoţei, cheamă spiritele strămoşilor. Spiritele strămoşilor pătrund în capul din mijloc de pe altar şi ascultă ruga familiei. În timpul rugăciunii sînt fărîmiţate bucăţi de nucă de cola. Preotul le ia în gură, le mestecă şi le scuipă pe beţele moriştii. Apoi urmează sa-

crificiile. Principalul animal de sacrificiu era pantera, oferită geniului regelui de la Benin pe timpul întregei sale vieţi. Acest sacrificiu era precedat de o ceremonie a săbiilor îndeplinită de către căpetenii. Erau sacrificaţi un cocoş, o capră şi o vacă. Mîncărurile erau aşezate în faţa beţişoarelor moriştii şi a capului strămoşului, pe altar, şi apoi urma un ospăţ festiv al întregii familii.
Odată cu pătrunderea civilizaţiei occidentale, *spiritul* vechei arte negre se destramă, legăturile cu strămoşii se rup. Tradiţiile tribului pălesc şi începe comerţul de amintiri cu străinii. Dar ce-i lipseşte de fapt acestui nou meşteşug artistic? William B. Fagg observă cu foarte multă fineţe: „Oricine constată comparînd arta tradiţională a unui trib cu aceea făcută pentru turişti că, abstracţie făcînd de schimbările exterioare şi de formă, se mai pierde ceva mult mai important. Mie mi se pare că acest element care lipseşte este puterea vie care oferă vieţii tribului temelia existenţei, imaginea filozofică a lumii." Faptul că această putere vie a existat, că ea insufla spirit figurilor de bronz, că ele deveneau atît de uimitor de naturale, atît de prezente şi atît de expresive, că a luat naştere o sculptură atît de nemaiîntîlnit de frumoasă, toate acestea au fost produse numai de spiritul şi de credinţa oamenilor de la Benin.

Guatemala

PRIMUL MAYA ERA FĂCUT DIN PORUMB

„În orice domeniu, după cum spunea Lawrence Housman, scopul cercetării este acela de a împinge mai departe hotarele întunericului. De ce ne-am ocupa tocmai acum cu cultura maya? Există doar atît de multe întunecimi, chiar și în domeniul explorării omului. Eu cred că răspunsul este acesta: cultura maya a produs nu numai genii, dar ea a creat într-o atmosferă care ni se pare cu totul neverosimilă. Cînd te ocupi de poporul maya nu te poți aștepta niciodată ca lucrurile să fie de la sine înțelese. În ceea ce nu este practic au realizat lucruri mărețe, în ceea ce e practic nu au izbutit." — John Eric S. Thompson, The Rise and Fall of Maya Civilisation *Norman 1954, pag. 13.*

Alături de fenicieni, polinezienii au fost cei mai mari navigatori ai istoriei omenirii. Spațiul insular indopacific i-a ademenit pe călătorii îndrăzneți mult mai curînd spre depărtările oceanice decît Atlanticul. Melanezienii au întreprins și ei uluitoare călătorii pe mare. Se știe astfel că băștinașii din Manokwari au vîslit în imediata apropiere a ecuatorului, din vestul Noii Guinee pînă la Ternate, în insulele Moluce, cale de 800 de kilometri! În pirogile lor, dintr-un singur trunchi de copac, lungi adeseori de zece metri, și cu ajutorul unor vîsle extrem de lungi, băștinașii din Noua Guinee călătoreau de-a lungul celui mai mare fluviu al lor, Sepik-ul; dar și navigația de coastă era bine

dezvoltată la ei. Polinezienii au forțat deșerturile de apă ale Oceanului Pacific, pe plute sau în ambarcațiuni cu furcheți în consolă, ca nici un alt popor înaintea lor. Este un fapt cu adevărat zguduitor că acele mici ambarcațiuni alunecau uneori vreme de cinci luni deasupra adîncimii medii de 4300 de metri a Pacificului și că în timpul acesta îndrăzneții navigatori nu se mențineau în viață decît cu viețuitoare marine, rechini și apă de ploaie. Dacă vasul nimerea într-o furtună prea puternică era scufundat uneori sub apă, ca să nu i se rupă legăturile, iar echipajul trebuia să înoate, ținîndu-se în același timp de el.

Fiindcă polinezienii nu au călătorit numai de la o insulă la alta, ci au străbătut și regiuni cu mari adîncimi care nu îngăduiau să se vadă, vreme de săptămîni sau luni și de la un orizont la altul, nici un petec de pămînt. Este fapt dovedit că de multe ori ei au străbătut depărtări pînă la 5000 de mile marine, cum ar fi din Tahiti pînă în Havai. Aceasta înseamnă 9260 de kilometri! Ei cunoșteau toate recifele, toate adîncimile mari, toți curenții, hulele și vînturile. Cunoștințele lor astronomice erau atît de bine dezvoltate încît puteau ține seamă chiar și de derivele provocate de curenții marini. Locuitorii din insulele Marshall au inventat fără îndoială primele hărți marine cu indicații precise de navigație. Ambarcațiunile lor cu furcheți în consolă, strălucit construite, erau atît de repezi și de mobile încît etnologul și cercetătorul mărilor sudului, Tischner, caracterizează corăbiile exploratorilor europeni drept ambarcațiuni „greoaie, încete, și lipsite de suplețe“ în comparație cu ele. Locuitorii depărtatelor și izolatelor insule Chatham din sudul Pacificului au atins, probabil pe plute, Noua Zeelandă. Și trebuie să știm că acești „moriori“ nu-și construiau decît plute din tije de flori legate între ele, din inul Noii Zeelande, cuprinse într-un cadru de lemn de forma unei lăzi. Călătoria pe o atît de fragilă plută era o realizare, căci oricum Noua Zeelandă se află la peste 400 kilometri distanță de grupul insulelor Chatham.

 Ambarcațiunile duble ale polinezienilor, cuplate

împreună, aveau adeseori 30 pînă la 40 de metri lungime şi puteau transporta 200 pînă la 300 de oameni. Melanezienii şi micronezienii construiau şi ei asemenea uluitori „uriaşi ai oceanelor", într-o vreme care precede descoperirile lui Fernao de Magelan, ale lui Francis Drake şi ale lui James Cook. Toate călătoriile marine ale acestor popoare insulare s-au produs, privite în general, de la vest către est. „Migraţii ale popoarelor *americane*" în largul Pacificului nu au avut loc niciodată. Niciodată nu au navigat indienii americani cu un asemenea curaj cum îl posedau în chip natural polinezienii peste ocean. Fără îndoială triburile sud-americane posedau şi ele plute cu vele. Dar aceste plute erau folosite în esenţă numai pentru navigaţia de coastă. Alexander von Humbold a văzut asemenea ambarcaţiuni în regiunea de coastă a Ecuadorului. Erau plute de balsa, cel mai uşor lemn al pămîntului, cu colibe de bambus şi vele primitive deasupra. Însă Adalbert von Chamisso, odinioară paj al reginei Prusiei şi mai tîrziu poet şi cercetător al naturii, avea totuşi dreptate cînd şi-a dat seama că limbile micronezienilor şi polinezienilor erau înrudite cu limbile malaice şi nu cu cele americane. Chamisso participase în anii 1815—1818, pe bricul rusesc *Rurik*, la o călătorie în jurul lumii şi cu prilejul acesta cercetase limbile malaezilor şi ale popoarelor mărilor sudului, descoperind numai în Filipine 22 de gramatici diferite. Paralelisme moderne între sculpturile de la Tiahuanaco, de pe malul de sud al lacului Titicaca din Bolivia cu imaginile de piatră din insula Peştelui nu rezistă unei cercetări ştiinţifice serioase. Şi aici ca şi acolo au existat monoliţi uriaşi. Aceasta este totul. „Derivaţii" sau „asemănări", sînt în cea mai mare parte rezultatul unei fantezii îndrăzneţe. Limba polineziană a Insulei Paştelui îşi are rădăcinile în arhipelagul malaez, nu în spaţiul american. Un insular din Insula Paştelui se poate înţelege bine cu un maori din Noua Zeelandă sau cu un polinezian din Mangarewa, în schimb limba şi lumea indianului îi sînt cu totul străine. „Originea culturii polineziene

nu poate fi căutată decît în sud-estul Asiei, nu însă în America". (Hans Plischke, 1957).

Pe direcţia vest-est sînt însă dovedibile o serie de lucruri. Nenumărate grupuri de popoare au emigrat timp de mii de ani peste strîmtoarea Bering, din Asia de Nord spre America. Aceşti cei mai vechi oameni ai Americii nu aparţineau rasei mongolice. Ei erau mai degrabă european-caucazici. Lor le-a urmat, aproximativ la sfîrşitul perioadei glaciare, rasa Lagoa Santa descoperită de danezul Lund. Imigraţiile mongole s-au produs abia mult mai tîrziu, probabil începînd din anul 2000 î.e.n. Triburi mongolice n-au trecut peste Siberia decît poate parţial. Este posibil ca ele să fi fost deja capabile să navigheze peste Pacific. Asemenea mongoli tîrzii sînt cauza uşorului „văl mongolic" care se aşterne asupra atîtor triburi ale dublului continent american. Nu putem însă integra în nici un caz din cauza aceasta popoarele indiene în rasa mongolă, fiindcă elementul caucazic-europid era mult mai stăruitor şi este de departe mai vechi. Zeci de mii de ani locuitorii de baştină ai Americii au fost descendenţi ai lumii vechi. Ceea ce este mongolic în ei merge înapoi doar cu 4000 de ani. Înainte de aceasta însă zac în întunericul trecutului pribegiri ale triburilor vechiului continent care sînt de domeniul unor perioade de timp fantastice. Cu cît progresează cercetarea, colonizarea primară a Americii se deplasează în depărtări din ce în ce mai mari. Poate că am putea admite astăzi, după cum am încercat să demonstrez în cartea mea: *Dar domnul a fost de faţă*, că primii oameni au călcat pămîntul american încă acum 100 000 de ani.

Legăturile tîrzii dintre aproximativ 2000 î.e.n. pînă la 1000 e.n. dintre China şi America Centrală sînt cunoscute. Ele sînt şi tot atît de mult contestate. Unele semne de pe vasele chineze de bronz destinate cultului, din timpul dinastiei Şang, care datează din al doilea mileniu î.e.n. se aseamănă anumitor imagini religios simbolice din America Centrală precolumbiană. Există asemănări, de asemeni, cu pictura ceramică peruviană

şi cu imaginile peruviene textile. Cercetătorul vienez Robert Heine-Geldern încearcă de ani de zile să găsească legături precreştine între China şi America Centrală. El aminteşte piramida în trepte, umbrela ca semn al demnităţii, însemnătatea numărului 4 şi încă multe altele. Cînd însă spaniolii au venit în America, lipseau acolo *roata*, *plugul*, *orice fel de formă a unui car*, *roata olarului*, *sticla*, *instrumentele cu coarde*, *grîul*, *orzul* şi *orezul*. Cum poate fi explicată oare lipsa unor bunuri atît de vitale, dacă existau influenţe atît de tîrzii ale Asiei asupra Americii?

Înainte de sosirea spaniolilor nu existau în America nici un fel de animale de tracţiune. Nu existau, cu excepţia cîinelui, nici animale de casă. Dar obiecţia că plugul, roata şi carul nu ar fi fost preluate în America doar din motivul că nu existau animale de tracţiune este cu toate acestea de nereţinut. Americanistul Hans Dietrich Disselhoff răspunde foarte logic că şi *oamenii* pot trage care. Ei ar fi asudat fără îndoială mai puţin decît o făceau depunînd efortul de a purta mari greutăţi. Pe de altă parte Disselhoff aminteşte un relief aflat în Mexic, la Yukatan, şi unul asemănător din Amaravati, în sudul Indiei, a căror uniformitate iconografică este surprinzătoare. Multe corespondenţe privitoare la imaginea religioasă a lumii de dincoace şi de dincolo de Oceanul Pacific nu pot fi o simplă întîmplare în culturile asiatice şi vechi americane!

Primul om al poporului maya era „făcut din porumb". Mayaşii considerau porumbul drept un dar al zeilor. Ei arătau o devoţiune religioasă acestei cereale. Dacă locul de origină al porumbului şi al dovleacului este regiunea platourilor peruviene înalte sau ţinutul în care trăiau mayaşii, nu ştim cu precizie. Porumbul, fasolea şi dovleacul, ca alimente dintre cele mai importante, provin probabil totuşi din America Centrală şi au fost înnobilate acolo din plante naturale de către popoarele purtătoare de cultură majoră. Oricum, în expediţiile sale la Tamaulipas, Richard Stockton Mac-Neish a descoperit în peşterea La Perra porumb mexican vechi de 4500 de ani. Sylvanus Griswold Morley

de la fundaţia Carnegie din Washington declara că după mulţi ani de strînse legături cu mayaşii moderni a rămas cu convingerea că încă şi astăzi 75 la sută dintre ideile lor gravitează în jurul porumbului.

Denumirea curentă în limba engleză a dovleacului, *squash*, este un cuvînt indian. Bumbacul şi-a găsit dezvoltarea de asemeni în timpul culturilor majore din America Centrală. Există în America 50 de soiuri de agave. Din sucul acestora sînt preparate cele mai multe băuturi naţionale mexicane, ca de pildă ameţitorul *pulque*, care e supus fermentării în căni de dovleac. Agava era foarte folosită de către mayaşi. Ei au fost primii care au preparat din agave cînepă de sisal. Este probabil că mayaşii au fost şi cei care au descoperit cacaua. Cuvintele cacao şi ciocolată provin de fapt din limba aztecă, însă origina lor este numele mayas *chachau haa*.

În toată America Centrală boabele de cacao erau folosite drept bani. Englezului John Eric S. Thompson i-a venit foarte interesanta idee că mayaşii s-au obişnuit cu cifrele mari tocmai datorită manipulării de cantităţi de boabe ca mijloc de schimb.

Dintre toate popoarele pămîntului, mayaşii au produs fără îndoială cea mai ciudată cultură. Foarte multe elemente ale culturii lor sînt uluitoare, contradictorii, inexplicabile, şi aproape toate ni se par cu totul străine. Ei aveau genii al căror nume nu-l vom afla niciodată, dar aceşti gînditori cu o minte foarte ascuţită îşi foloseau spiritul, hărnicia şi munca în scopuri foarte stranii. Ceea ce se afla la îndemînă, ceea ce era necesar, ceea ce era descoperit în întreaga lume, le rămînea necunoscut mayaşilor. Ei cărau şi trăgeau ca vitele greutăţi, împingîndu-le cu legătura de pe frunte. N-au ajuns niciodată la ideea roţii sau a carului. Ei au ridicat cele mai măreţe construcţii ale culturilor majore americane, construcţii pentru preoţi şi zei. Aceste creaţii arhitectonice cereau eforturi uriaşe, dar nu foloseau niciodată vieţii de zi cu zi. Mayaşii puteau socoti cu cifre de milioane, dar nu erau capabili să cîntărească mici cantităţi de fructe.

Vechiul ţinut al mayaşilor este împărţit în trei zone. Partea de *nord* cuprinde peninsula mexicană Yukatan, cea mai mare parte din Campeche şi regiunea Quintana Roo. Inima zonei *centrale* este districtul Peten din Guatemala, la care mai trebuiesc adăugate părţile învecinate din Mexico şi Honduras-ul britanic. Regiunea de *sud* este aceea a platourilor înalte din Guatemala, inclusiv părţi din El Salvador.
Demn de luat în seamă, ca de altfel toate în trecuta viaţă a poporului maya, este faptul că cea mai superioară cultură a fost atinsă tocmai în regiunea centrală. În depresiunile de aici se întindeau mari păduri tropicale cu copaci fosili, uriaşi care atingeau înălţimi de cincizeci de metri. *Ţinutul este astăzi aproape nelocuit!* Aici se înalţă spre cer mahoni uriaşi, cedri spanioli, copacul sfînt al mayaşilor, ceiba, nenumărate soiuri de palmieri şi *sapodilla*, care în anotimpul ploios dă un suc gros şi lăptos, materia primă pentru guma de mestecat. Sute de *chicleros* străbat în anotimpul ploios aceste păduri tropicale şi adună sucul de *chicle*. Ei sînt aceia care i-au îndrumat pe unii arheologi către ruinele ascunse ale unor oraşe. Însă Flores, capitala departamentului Peten, este cu cei 4000 de locuitori ai ei numai un orăşel, iar singurătatea sub acoperişul pădurii străvechi al întregii regiuni este mare.
Tocmai în această regiune centrală au luat naştere cele mai vechi şi mai importante oraşe maya, Tikal, Uaxactun, Copan, Palenque şi Piedras Negras. Am putea enumera multe alte oraşe în această zonă centrală, iar unele dintre ele nu au fost încă zmulse pădurii tropicale. Pădurea apucă aici cu degete uriaşe piramidele, terasele şi palatele, invadează pieţele în aer liber, roade şi muşcă piatra cu umiditatea ei şi înghite oraşe întregi.
Cultura maya, viaţa mayaşilor, se sprijineau înainte de toate pe cultivarea pămîntului. Pentru a dobîndi pămînt cultivabil trebuia arsă pădurea. După o recoltă de unul sau de doi ani, pămîntul era lăsat în paragină, fiindcă nu mai putea da nimic. Atunci, pădurea străveche înainta din nou cu sălbatică duşmănie naturală împotriva oricărei activităţi

omenești. Rămîne de neînțeles de ce cultura maya a ajuns la cea mai înaltă înflorire tocmai în această regiune. În părțile acestea se manifesta și cea mai mare lipsă de resurse naturale. În afară de aceasta, stratul de pămînt cultivabil este excepțional de subțire. Mayașii posedau doar unelte de lemn și de piatră. În afară de ele, de ajutor le era numai focul. Ei se osteneau an după an în lupta împotriva pădurii invadatoare. Și tocmai aici și-au construit orașele, tocmai aici și-au dezvoltat complicatele lor culte religioase, tocmai aici îi zmulgeau pămîntului hrana. Istoricul englez Toynbee crede a putea furniza o explicație în lucrarea sa istorică *Study of Hystory*. Condițiile în care se dezvoltă culturile superioare nu trebuiesc să fie prea aspre, dar nici prea favorabile. Această „explicație" nu spune multe. Fiindcă în general culturile cele mai superioare s-au constituit în văile cele mai roditoare ale apelor, deci în *condiții foarte favorabile*! Dar chiar dacă am accepta condiții aspre pentru evoluarea unei culturi, cunoscutul cercetător al mayașilor Thompson aduce foarte logic argumentul că în depresiunile în care trăiau mayașii condițiile de viață ar fi fost atît de grele încît nu putem înțelege în general cum de a fost posibil să se dezvolte aici cultura maya.

La sud de regiunea centrală, pe platourile înalte din Guatemala, clima este mult mai favorabilă. În locurile acestea nu este niciodată foarte cald sau foarte frig. Aici cresc astăzi grîul, trestia de zahăr, fasolea. În vremurile mayașilor erau recoltate în locurile acestea porumbul, pepenii verzi, cartofii dulci și boabele de cacao. Exista aici obsidian pentru cuțitele și vîrfurile de lance din piatră. Către sfîrșitul perioadei maya era spălat în locurile acestea, în rîuri, chiar și aurul. Platourile înalte din partea de nord-vest a Guatemalei constituiau mai ales marea regiune de vînătoare în care mayașii prindeau pasărea *Quetzal*. Din lungile pene ale cozii acestei păsări și din penele de pe burta ei, cele mai adeseori roșii sau de culoare galbenă, ei își făceau renumitul penaj al capului. Quetzal-ul a sfîrșit

 prin a deveni pasărea emblemă a Guatemalei.

În ciuda bogăţiei acestei regiuni mayaşe din sud, pe platourile înalte nu au luat naştere niciodată realizări spirituale atît de uluitoare ca în depresiunea centrală. Dimpotrivă, în partea cea mai bogată din punct de vedere material, sculptura şi arhitectura rămîn mult în urmă. De ce a fost aşa, dacă numeroasele cutremure ce se produc aici au fost atît de dăunătoare, nu ştim. Cu totul de mirare rămîne faptul că în partea de sud a regiunii platourilor înalte nu a fost găsită nici o stelă cu inscripţii hieroglife.
Stelele funerare au jucat în cultura maya un rol excepţional de mare. Este vorba de coloane de piatră, de monoliţi, care sînt practic saturaţi cu hieroglife. Aceste pietre ar putea fi denumite „monumente ale timpului". Ele serveau la descifrarea unor perioade calendaristice, al căror sfîrşit era consemnat pe pietre. Pe lîngă aceasta, stelele purtau semne sacre, reliefuri care înfăţişau mari preoţi, şi mai tîrziu întregi grupuri de figuri şi, încă foarte de timpuriu şi în special în Tikal, scene cu prizonieri şi sclavi. Odinioară, pe aceste stele străluceau culori, întrucît mayaşii încercau să mărească efectul reliefurilor prin pictură. Figurile sînt cizelate cel mai adeseori din profil. Înălţimea stelelor este de doi pînă la patru metri.

În Quirigua a fost descoperită o stelă din anul 731 e.n. *care este înaltă de zece metri*. La Calakmul au fost găsite 103 stele. La Tikal există 86 de stele din care e drept că 65 nu poartă hieroglife. Este posibil ca ploile tropicale să fi spălat scrierea de pe aceste stele. În anul 790 e.n. au fost ridicate în diferite locuri ale ţinutului maya 19 asemenea pietre ale timpului. Era epoca în care cultura maya atinsese cea mai mare întindere a ei. Este probabil că la intervale de timp foarte precise aveau loc „sfinţiri ale stelelor". În cultura maya, în care astronomia şi religia erau legate în chip ciudat, acest cult al stelelor trebuie să fi fost de cea mai mare importanţă.
Oraşele maya serveau ca centre de cult ale ceremoniilor religioase. Ele erau şi metropole administrative. În ele aveau loc tîrgurile. Despre viaţa

orăşenilor şi a ţăranilor nu cunoaştem însă prea multe.

Piramidele oraşelor erau încoronate de temple. Aceste temple, situate pe cele mai superioare platforme, aveau ziduri cu mult prea groase. Probabil că exista o preocupare pentru rezistenţă. În asemenea construcţii de piatră nu se putea trăi. Nu existau uşi, nu existau ferestre, nu existau coşuri de fum. Ele erau umede şi prost luminate, fiindcă lumina pătrundea numai prin uşi foarte înguste. Preoţii îşi îndeplineau cultul în semiîntuneric, în penumbră sau chiar în întunecime desăvîrşită.

Piramidele maya nu sînt lăcaşuri mortuare ca în Egipt, ci dimpotrivă, clădiri de cult. Cu toate acestea, sub podelele unor construcţii de piatră au fost găsite urme de înmormîntare, probabil resturi ale unor sacrificii sau ale înmormîntării familiilor unor fruntaşi.

Tocmai fiindcă piramidele maya nu sînt morminte, descoperirea din anul 1952 a constituit o adevărată senzaţie mondială. În ruinele de la Palenque, din statul Chiapas din Mexico, a fost scos la iveală în 1950, în „templul inscripţiilor" mai întîi un mormînt. De la podeaua templului, care se află pe platforma piramidei, o scară ascunsă ducea în miezul subteranei. La început au fost dezvelite patruzeci şi şase de trepte, apoi două guri verticale de aer care răspundeau la lumină, şi în cele din urmă treisprezece trepte ale unui al doilea rînd de scări care duceau spre un tunel. Acest tunel fusese făcut de netrecut prin umplerea lui cu nămol şi pietre de către constructori. Arheologul Alberto Ruz de la Institutul naţional pentru antropologie şi istorie din Mexico a dezvelit în sezonul de săpături al anului 1952 alte opt trepte ale scării şi a dat peste un coridor. Coridorul era închis în partea lui mijlocie de un zid gros. În apropierea capătului încăperii boltite Ruz a găsit o ladă de piatră cu obiecte de sacrificiu: ceramică, scoici şi perle de jad. Aproximativ la mijlocul bazei piramidei a fost găsită o ladă de piatră cu şase schelete aparţinînd la cinci bărbaţi tineri şi o femeie. Aceşti şase oameni aparţinuseră probabil suitei unui prinţ. Ei

trebuiau să-şi servească stăpînul şi dincolo de viaţă şi fuseseră ucişi tocmai în acest scop. După îndepărtarea unei alte plăci de piatră, cercetătorii au pătruns într-o încăpere boltită, aflată la douăzeci şi trei de metri sub podeaua templului, pe piramidă. Pe pereţi erau aplicate nouă reliefuri în stuc, care reprezentau zei, probabil cei nouă zei ai infernului. În locul acesta se găsea un mare sarcofag de piatră. Capacul, în greutate de cinci tone, purta ornamente superbe. Hieroglifele arătau că înmormîntarea avusese loc la 700 e.n. În sarcofag zăcea scheletul unui prinţ al mayaşilor, bogat împodobit cu jad şi alte obiecte preţioase . O perlă în formă de pară avea o lungime de aproape trei centimetri!
În anul 1953 enigma acestei piramide nu era încă rezolvată. Prefesorul E. Noguera scria atunci: „Poate că baza pe care se sprijină placa cu reliefuri se dovedeşte a fi o mare ladă de piatră în care a fost înmormîntată o personalitate sus pusă." Savantul mexican urma să aibă dreptate. Fusese descoperită într-adevăr pentru prima oară o piramidă central americană care era în acelaşi timp şi mormînt princiar!
Este însă sigur că lăcaşul de înmormîntare a fost construit înaintea piramidei, probabil încă pe vremea cînd mai vieţuia prinţul. În felul acesta nici datorită unei astfel de uimitoare descoperiri nu s-a schimbat nimic în faptul că piramida maya nu este decît un templu.

Guatemala

ORAŞELE DIN JUNGLĂ ALE MAYAŞILOR

„Monumentele mayaşilor sînt sfincşii americani. Cînd am fost la Copán, mă simţeam atras zilnic, irezistibil, de marile statui care exercită o putere aproape hipnotică şi în contemplarea cărora te adînceşti fără a şti de ce şi fără a te apropia de o rezolvare." — *E. P. Dieseldorf*, Kunst und Religion der Maya-Völker, *vol. II, Berlin, 1931, p. 1.*

Mayaşii, îndeosebi în Yukatan, se numără printre popoarele cu chipurile cele mai late din lume. Ei îşi amplificau rotunjimea capului prin deformarea craniului. Această deformare artificială a capetelor, care trecea drept un ideal de frumuseţe şi la vechii locuitori din Teotihuacan, era obţinută prin aplicarea unui cadru de lemn pe capul copiilor mici, care dădea capului forma dorită. Urmaşii mayaşilor din Yukatan şi Guatemala se aseamănă atît de mult cu descrierile vechilor mayaşi, încît putem avea o reprezentare limpede asupra felului cum arătau oamenii înainte. În general, ei erau mai scunzi decît europenii, cu umerii şi pieptul mai larg. Braţele lor erau mai lungi, iar mîinile şi picioarele mai mici. Ei trebuie să fi avut din totdeauna dinţi foarte buni, dar îşi crestau incisivii cu ajutorul pilei. Mayaşii moderni au şi ei dinţi buni, Morley aminteşte că 50 la sută dintre ei nu vădesc nici o boală dentară pînă la vîrsta de douăzeci de ani, în vreme ce în Statele Unite 90 la sută dintre copii necesită tratament dentar înainte de a fi împlinit

14 ani. Caracteristicile acestui popor de culoarea aramei şi nicidecum lipsit de frumuseţe sînt părul lins, de culoare cafeniu închis pînă la negru, ochii cafenii întunecaţi şi adeseori un nas pronunţat acvilin.

Pe lîngă aceasta, pînă la aproximativ al zecelea an al vieţii, mayaşii prezintă pata mongolă, o coloraţie a pielii în regiunea sacrală, semnul caracteristic al tuturor popoarelor de origine mongolă. Întru totul asemănător se prezintă lucrurile şi la japonezi. La 99 la sută din totalitatea copiilor japonezi de un an este clar vizibilă aşa numita „pată albastră", care dispare cu totul pînă la aproximativ al zecelea an al vieţii. Această aşa numită „pată sacrală" o poartă şi malaiezii, eschimoşii şi cea mai mare parte dintre indieni.

Fetele mayaşilor se mărită astăzi în medie la şaisprezece ani, iar băieţii la douăzeci şi unu. Renumitul episcop Diego de Landa, care a scris în 1560 o istorie a Yukatan-ului, o adevărată mină în ceea ce priveşte vechile obiceiuri ale mayaşilor, povesteşte că în vremuri mai vechi fetele se măritau la douăzeci de ani, însă la vremea lui o făceau între doisprezece şi paisprezece ani. Călugărul franciscan Landa venise în Yukatan la cîţiva ani după cucerirea spaniolă. Foarte multe cunoştinţe pe care le avem despre mayaşi le datorăm faptului că mai tîrziu Landa a fost trimis în Spania, în faţa tribunalului, sub acuzaţia de a-şi fi depăşit autoritatea în lumea nouă. Pentru a se apăra împotriva acuzaţiilor, acest prelat excepţional de capabil a scris această lucrare în detenţiune.

Oamenii sînt fiinţe complicate. Trebuiesc enumerate multe lucruri pentru a-i descrie, chiar şi numai în conturul lor general. Mayaşii au un puternic simţ al familiei. Nu sînt certăreţi, nu sînt foarte inventivi şi nu se prea tem de moarte. Ei sînt excelenţi observatori, posedă o memorie strălucită şi trebuiesc caracterizaţi cu adevărat drept inteligenţi. Cîţiva cercetători i-au definit pe mayaşi „superstiţioşi" şi lucrul acesta se potriveşte şi astăzi. Dar cum am putea denumi altfel decît religios un popor care îşi consacra cea mai mare parte a activităţii şi

gîndurilor sale lui Dumnezeu şi zeilor? Mayaşii *au fost*, în toate cazurile, foarte religioşi. Cu toate acestea, şi de bună seamă din vremuri foarte vechi, caracterul lor a păstrat un puternic fatalism. Aceasta s-ar putea explica prin faptul că zeilor le erau sacrificaţi necontenit oameni, fie prin smulgerea inimii, fie prin înecarea unor bărbaţi, femei şi copii în iazuri sacre, fie, mai tîrziu, şi prin crucificare.

Mayaşii sînt economi şi ei mai sînt şi excepţional de cinstiţi. Într-o ţară în care nu existau ferestre şi uşi, nu existau nici hoţi. Din păcate, poporul acesta, ca de altfel toate triburile indiene, manifestă o tendinţă spre băutură. În gospodărie femeile sînt neobişnuit de ordonate. Mayaşii sînt generoşi şi foarte ospitalieri. Ucigaşi şi cerşetori nu există. O trăsătură precumpănitoare a lor este excepţionala curăţenie trupească. Ca şi japonezii, ei se scaldă dimineaţa şi seara.

Diego de Landa, care a trăit de la 1524 pînă la 1579 şi care era considerat cînd sfînt, cînd prigonitor crud al indienilor, ne spune că în Yukatan femeile arătau în general mai bine decît femeile spaniole. Ele nu erau albe, ci aveau o culoare a pielei galben-cafenie, provocată de soare şi de permanentele lor băi în aer liber. De la mijloc în sus trupul le era tatuat, iar sînii rămîneau liberi; acest tatuaj, spune el, ar fi fost mai frumos şi mai fin decît acel al bărbaţilor. Ele se parfumau şi se ungeau cu un extract de pom roşu şi lichid, purtau părul lung sau îşi făceau coafuri foarte îngrijite. Mamele se îngrijeau şi ele ca fetele să aibă părul foarte aranjat. Fetelor foarte mici le erau împletite trei sau patru cozi verticale, ca nişte coarne, ceea ce Diego de Landa găsea că este foarte graţios. În general, femeile purtau numai un veştmînt în formă de sac, deschis în ambele părţi, aşa numite *manta*. Landa relatează cu resemnare că ele erau foarte blînde şi că pe bună dreptate erau mîndre de aceasta, „fiindcă înainte de a face cunoştinţă cu naţiunea noastră, lucru de care bătrînii se plîng acum, erau excepţional de pudice". Căpitanul Alonso Lopez de Avila prinsese o tînără fată maya care era foarte frumoasă şi amabilă. Dar tînăra femeie îi făgăduise credinţă băr-

batului ei. Încercările de convingere ale spaniolului n-au avut succes. Ea prefera, mai degrabă, să moară decît să-i cedeze. Astfel încît spaniolii au dat-o la cîini. Fetele maya erau atît de pudice încît întorceau întotdeauna spatele bărbaţilor, chiar şi atunci cînd le dădeau de băut. Dacă întîlneau un bărbat, se dădeau la o parte pentru a-i face loc. Ele îşi doreau mulţi copii, se rugau zeilor să le satisfacă dorinţa şi le aduceau jertfe. Landa le numeşte înţelepte, politicoase, foarte prietenoase cu oamenii care le înţeleg şi excepţional de generoase. Erau foarte evlavioase, foarte devotate zeilor lor şi aduceau ca jertfă stofe, alimente şi băutură. Sînge nu sacrificau însă zeilor, acesta fiind un obicei bărbătesc, care a sfîrşit prin a lua asemenea proporţii încît nici nu pot fi descrise amănuntele.

Mayaşii credeau în nemurirea sufletului. „Credeau în aceasta mai mult decît multe alte popoare", ne spune Landa. Ei ştiau că sufletului îi este rezervată o altă viaţă, mai bună, în momentul în care se desparte de trup.

Strămoşii mayaşilor au ajuns în ţara lor între 2000 şi 1000 î.e.n. John Eric Thompson crede că ei şi-au impus stăpînirea asupra băştinaşilor şi că au constituit o castă superioară. După încă circa 500 de ani au imigrat în ţară o serie de triburi noi, care în cele din urmă au devenit mai puternice din punct de vedere numeric decît poporul pe care-l găsiseră. Ele au adus din Asia olăria, arta de a toarce şi pe cea de a ţese şi de bună seamă şi o ştiinţă destul de obscură a agriculturii, fără a fi reuşit însă să ia cu ei din vechiul continent şi sămînţă. Ultimii imigranţi, sosiţi probabil cam în vremea naşterii lui Cristos, preluaseră poate din patria lor asiatică anumite reprezentări religioase cum ar fi dragonul cerului şi cele patru colţuri ale lumii. În timpul migrării lor de decenii trebuie să-şi fi uitat şi ei seminţele, să le fi lăsat undeva pe drum sau să le fi pierdut. Toate acestea sînt presupuneri. Căci de unde au venit mayaşii într-adevăr, locul acela a rămas cufundat pînă în zilele noastre în beznă.

Istoria maya se împarte în trei epoci: perioada formării, de la aproximativ 500 î.e.n. pînă la 325 e.n.,

vremea clasică, de la 325 pînă la 800 e.n., apogeul fiind atins între 625 şi 800, şi vremea decăderii, de la 800 pînă la 925 e.n. A urmat apoi epoca cuceririi de către mexicani, cuprinsă între 975-1200, după care cultura maya a mai cunoscut odată o scurtă renaştere şi înflorire.

Vechilor popoare ale Americii centrale le sînt atribuite invenţii importante. Nu se ştie însă întotdeauna cu siguranţă care dintre aceste popoare americane a pus în practică pentru prima oară o nouă idee. Foarte multe invenţii provin însă fără îndoială de la poporul maya, cum ar fi de pildă fabricarea cauciucului, mingile de cauciuc, tălpile de cauciuc pentru sandale, glugile impregnate pentru ploaie, albastrul maya obţinut din beidelită, un mineral argilos, albastrul indigo, o purpură obţinută din moluşte, un fel de mecanisme aruncătoare de pietre, pentru uz războinic, şi proiectile împotriva duşmanului făcute din cuiburi integrale de viespi vii. Mayaşii cultivau excepţional de multe plante. Ei erau străluciţi observatori ai naturii şi mari constructori de drumuri.

Pe tărîmul construirii de drumuri, incaşii le erau însă superiori. Cu toate acestea există un drum lung de aproximativ 100 de kilometri care duce de la oraşul Coba, din Quintana Roo, pînă la Yaxuna, aflat la cîţiva kilometri depărtare de Chichen Itza. Drumul este lat de aproximativ zece metri, mărginit de ambele părţi de ziduri primitive de piatră şi posedă un pat de ciment bine stratificat. În regiunile mlăştinoase el este supraînălţat, iar în faţa localităţii Cova are o platformă. Pe strada Coba-Yaxuna s-a făcut o descoperire extrem de interesantă. A fost găsită o rolă din piatră de var lată de circa cinci metri şi grea de cinci tone, ruptă în două bucăţi: un veritabil compresor de străzi. Cincisprezece oameni trebuiau să împingă această rolă. Se cunoaşte chiar şi faptul că drumul a început a fi construit de la răsărit spre apus, deci de la Coba către Yaxuna. În general drumurile maya erau făcute pentru a servi procesiunilor, necesitau o muncă uriaşă, într-o ţară care nu cunoştea animalele
 de tracţiune şi carele, şi demonstrează o foarte

bună tehnică a acestui gen de construcţii. Cum de reuşeau mayaşii să taie cu atîta îndemînare prin desimea pădurii de junglă pentru a ajunge fără greş la ţinta propusă, este o enigmă încă nelămurită.

În arhitectură mayaşii erau fără îndoială mult superiori tuturor celorlalte culturi vechi americane, chiar şi aztecilor şi incaşilor. Centrul ştiinţific al poporului maya se afla la Copan, în Honduras. Acesta era şi un loc religios foarte important. Aici lucrau cei mai buni astronomi. Probabil că în locul acesta a fost introdusă pentru prima oară perioada calendaristică de 260 de zile; se afla aici un templu închinat planetei Venus; în locul acesta erau calculate datele eclipselor solare; şi tot aici se găseşte, pe scara cu hieroglife a templului 26, cea mai lungă inscripţie cunoscută, care cuprinde în total 1000 de semne. O aşa numită „acropole", diferite piramide, terase şi temple, altare şi stele funerare, o mare plaza deschisă, un loc pentru jocul cu mingea, toate acestea împodobesc această „Atenă a lumii noi", după cum pe bună dreptate a fost denumit Copan-ul. Jocul cu mingea era o ceremonie sfîntă. Terenul pentru jocul cu mingea de la Copan, prevăzut cu creneluri, papagali de piatră şi păsări ale soarelui, era unul dintre cele mai prestigioase din întregul ţinut al mayaşilor.

Chichen Itza era un fel de Mecca. Oraşul a ajuns la înflorire abia sub stăpînitorii mexicani, în secolele 11, 12 şi 13. În locul acesta străluceau templele piramidale cu coloanele „şarpelui cu pene". În locul acesta, ca de altfel şi la Piedras Negras, a fost scoasă la iveală o baie de aburi rafinat amenajată. La Chichen Itza existau şapte locuri pentru jocul cu mingea. Mingea, din cauciuc plin, trebuia să fie aruncată printr-unul din cercurile de piatră atîrnate de pereţii laterali al locului de joc. Greutatea consta în faptul că aruncarea hotărîtoare a mingii nu putea fi executată decît cu cotul, cu încheietura mîinii sau cu şoldul. Aruncarea reuşea atît de rar încît toţi spectatorii trebuiau să-i înmîneze învingătorului hainele şi bijuteriile lor. Pentru a evita un asemenea lucru, în cazul unei aruncări izbutite, vizitatorii o luau în grabă la sănătoasa, iar prietenii

jucătorului învingător o porneau după ei ca să le smulgă răsplata.

În marile colonade de la Chichen Itza au fost descoperite tronuri. Aceste colonade înconjurau așa-numite „curte cu 1000 de coloane", o uriașă plaza deschisă, poate piața de mărfuri a vechiului oraș. Marele turn rotund sau „observatorul", numit din pricina formei sale și „Caracol", casa melcului, are o înălțime de peste cincisprezece metri și domină două mari terase patrulatere. În pădurea sacră de la Chichen Itza au fost găsite multe obiecte de jertfă, bijuterii, jad, tămîie, precum și osemintele a aproape cinzeci de înecați. Opt dintre ei erau femei.

Orașele Palenque, Iaxchilan și Piedras Negras reprezintă de asemenea puncte arhitectonice majore, neatinse nicăieri în altă regiune din vechea Americă. Morley spune pe bună dreptate că lucrările în stuc de la Palenque nu au fost întrecute nicăieri în altă parte în ținuturile maya. Plăcile de calcar lucrate în relief sînt atît de frumos cizelate și atît de minunat compuse, încît pot fi comparate cu cele mai bune reliefuri ale vechiului Egipt. Mărețele terase și piramide, templele, scările, coridoarele, galeriile subterane, altarele, această uimitoare capacitate artistică, bogăția și puterea orașului Palenque, toate acestea i-au copleșit nu numai pe spanioli, pe care locul acesta al vechiului imperiu al mayașilor îi întîmpina primul, ci și pe oricare vizitator începînd din acel an 1553. Frans Blom, arheologul danez, scria în 1923: „Prima vizită la Palenque este nemăsurat de impresionantă. După ce ai trăit aici o bucată de vreme, acest oraș al ruinelor devine un fel de obsesie."

În Yaxchilan erau construite patru temple mărețe, bogat decorate, cu douăsprezece renumite grinzi de piatră lucrată. Două din aceste linteluri poartă neobișnuit de frumoase sculpturi în relief. Sculpturile de perete de la Piedras Negras, datînd din anul 761 e.n., lucrate în calcar, aparțin fără îndoială celor mai frumoase ce au fost produse vreodată
 pe continentul american în vremurile precolum-

biene. În locul acesta a fost atinsă cu adevărat culmea artei maya.

La Piedras Negras mayaşii acordau o atenţie deosebită şi sărbătoreau sfîrşitul perioadei de 1800 de zile, „Hotunul". Între anii 608 şi 810 e.n. toate cele 22 de încheieri ale Hotunului au fost întîmpinate sărbătoreşte prin ridicarea de monumente. Toate aceste pietre cu imagini în relief s-au păstrat.

Astronomia maya nu era numai ştiinţă pură, ci servea şi la influenţarea destinului. Rămîne de neînţeles cum de au putut să stabilească preoţii maya, care lucrau numai cu ochii liberi, perioadele de rotaţie ale planetei Venus. Ei au încercat să aducă în concordanţă anul calendaristic de 365 de zile cu adevăratul an tropical de 363,24 de zile. Durata anului solar a fost stabilită la Copan în anul 700 e.n. Cu 200 de ani înaintea tuturor popoarelor Europei, mayaşii inventaseră valoarea numerică zero şi o foloseau! Mayaşii nu-şi înscriau cifrele ca noi, cu unităţile cele mai mici de la dreapta la stînga, ci de jos în sus. Ei calculaseră o dată mitică de început a calendarului lor, după timpul nostru anul 3113 î.e.n. Sistemul lor cronologic nu a început însă a fi folosit decît în secolul al IV-lea sau al III-lea al erei noastre.

Este interesant de urmărit o idee a acelui bărbat care şi-a închinat întreaga viaţă cercetărilor cu privire la maya, Sylvanus Griswold Morley. Pe lungul lui drum prin preistorie şi prin istorie, omul a urcat cinci trepte. Mai întîi s-a făcut stăpîn peste foc. Apoi a descoperit cultivarea cîmpului, a domesticit animalele sălbatice, a inventat uneltele din metal şi a descoperit principiul roţii.

Mayaşii îşi înstăpîniseră focul şi ştiau să semene şi să recolteze într-o regiune ostilă cultivării pămîntului. E adevărat că ei domesticiseră curcanul sălbatic şi se ocupau cu apicultura, dar în afară de cîine nu aveau nici un animal de casă, nici un animal de povară sau de tracţiune. Ei nu cunoşteau uneltele de metal. Principiul roţii le era străin. Dintre cele cinci trepte ei nu putuseră deci urca decît pe primele două, în vreme ce egiptenii, calde-

enii, babilonienii, asirienii, perşii, chinezii, feni-cienii, etruscii, grecii şi romanii erau familiarizaţi cu toate cele cinci premise ale culturii majore.

Pentru a putea aprecia cum se cuvine poziţia cultu rii maya, pentru a putea compara, trebuie să mergem foarte mult înapoi în istoria omenirii, anume pînă la prima perioadă a epocii de piatră, în care de fapt trăiau mayaşii împreună cu uneltele lor de piatră. Dacă întreprindem o comparaţie a tuturor manifestărilor de viaţă ale mayaşilor cu culturile preistorice ale lumii vechi, atunci ne este îngăduit să spunem că niciodată nu a atins vreun popor al epocii de piatră un asemenea nivel al realizărilor culturale ca vechii mayaşi ai Americii Centrale.

BIBLIOGRAFIE

(În ordinea capitolelor)

I

ALBRIGHT, W.F.: From the Stone Age to Christianity, Baltimore 1946. —GARSTANG, J.: Jericho: City and Necropolis, Annals of Archeology and Anthropology, Liverpool 1932, Vol. 19, p. 3. şi urm., p. 35 şi urm.; 1933, Vol. 20, p. 3.; 1934—35, Vol 21—22, p. 99., p. 143 şi urm.; 1936—37, Vol. 23—24, p. 67., p. 35. — KENYON, K.M.: Excavations at Jericho, Palestine Exploration Quarterly, 1953, pp. 81—95. Jericho, Oldest Walled Town, Archaeology 1954. Vol. 7, pp. 2—8. Digging up Jericho, Londra 1957. Earliest Jericho, Antiquity 1959, Vol. 33, No. 129.

II, III

DUSSAUD, R.: Les Découvertes de Ras Shamra (Ugarit), Paris, 1937. — SCHAEFFER, C. F. A.: Ugaritica, Paris 1939, Vol. 3. Le Palais Royal d'Ugarit, Mission de Ras Shamra, Paris, 1955, Vol. 3, 4. — VIROLLEAUD, C.: The Gods of Phoenicia, Antiquity 1931, Vol. 5, pp. 405—414. La déesse Anat-Astarté dans les poèmes de Ras Shamra, Paris 1937.

IV, V

AUTRAN, C.: Phéniciens, Paris 1920. — CONTENAU, G.: Mission Archéologique à Sidon, Paris 1921. — POIDEBARD, A.: Un grand port disparu Tyr, Paris 1939. — POIDEBARD, A. şi LAUFFRAY, J.: Sidon, Beirut 1951. CINTAS, P.: Contribution à l'étude de l'expansion Carthaginoise au Maroc, 1947. La Céramique Punique, Tunis 1950. Fouilles à Utique, Karthago, Vol. 2 şi 5. — EHRENBERG, V.: Karthago, Leipzig 1927. — FREND, W.H.C.: The Donatist Church, Oxford 1952. — GARCIA Y BELLIDO, A.: Fenicios y Carthaginenses en Occidente, Madrid 1942. Phönizische und griechische Kolonisation im westlichen Mittelmeer, Karthago, Historia Mundi, München 1954, Vol. 3. — GAUCKLER, P.: Nécropoles Puniques de Carthage, Paris 1925. — GSELL, S.: Histoire ancienne de l'Afrique du Nord, Paris 1928, I—VIII. — HARDEN, D.B.: The topography of Punic Carthage, Greece

and Rome, 1939, Vol. IX, no. |25. — LAPEYRE, G. şi PELLEGRIN, A.: Carthage Punique, Paris 1942. — MELTZER, O.: Geschichte der Karthager, Berlin 1879, Vol. 1; 1896, Vol. 2; Kahrstedt, U: 1913, Vol. 3. — PICARD, G.: Le Monde de Carthage, Paris 1956. — VOGT, J.: Rom und Karthago, Leipzig 1943. — WARMINGTON, B.H.: Carthage, Londra 1960.

VI

BRADLEY, R.N.: Malta and the Mediterranean Race, Londra 1912. — BREA, L.B.: Malta and the Mediterranean, Antiquity 1960, Vol. 34, No. 134, p. 132. — BUXTON, L. H. D.: The Ethnology of Malta and Gozo, Journal Royal Anthrop. Inst. 1922, Vol. LII, p. 164 şi urm. — CESCHI, C.: Architettura dei templi megalitici di Malta, Roma 1939. — GJERSTAD, E.: Studies on Prehistoric Cyprus, Uppsala Universitets Årsskrift 1926, Stockholm 1926. — LEOPOLD, H. M. R.: Malta, Ex Oriente Lux, Leida 1943, pp. 341—344. — MURRAY, M. A.: Excavations in Malta, Londra 1923, Part I., II., III. — PEET, T. E.: The Prehistoric Period in Malta, Papers of the British School at Rome, Londra 1910, Vol. V, p. 141 şi urm. UGOLINI, L. M.: Malta, 1934. Malta Antica, Vol. 1—5. — ZAMMIT, T.: Prehistoric Malta, The Tarxien Temples, Londra 1930. The Prehistoric Remains of the Maltese Islands, Antiquity 1930, p. 55.

VII, VIII

BAGGE, A. şi KAELAS, L.: Die Funde aus Dolmen und Ganggräbern in Schonen, Schweden I und II, Stockholm 1950 şi 1952. — DANIEL, G. E.: The Dual Nature of the Megalithic Colonisation of Prehistoric Europe, Proceedings of the Prehistoric Society, 1941, Vol. VII. The Prehistoric Chamber Tombs of England and Wales, Cambridge 1950. The Megalith Builders of Western Europe, Londra 1958. — FORDE, C.D.: The Early Cultures of Atlantic Europe, American Anthropologist, 1930, Vol. 32. — GARCIA, L. P.: Los Sepulcros Megalíticos Catalanes y la Cultura Pirenáica, Barcelona 1950. — HAWKES, C. F. C.: The Prehistoric Foundations of Europe, 1940. — KIRCHNER, H. Die Menhire in Mittel-Europa und der Menhirgedanke, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Wiesbaden 1955. — LEISNER, G. şi V.: Die Megalithgräber der Iberischen Halbinsel, Medrider Forschungen, Vol. I, Berlin 1956 şi 1959. — MONMARCHÉ, G.: Bretagne (La France illustrée), Paris 1950. — NORDMAN, C. A.: The Megalithic Culture of Northern Europe, Finska Fornminnesföreningens Tidskrift, 1935, Vol. 39. — PÉQUART, M. şi S.—J., LE ROUZIC, Z.: Corpus des Signes Gravés des Monuments Mégalithiques du Morbihan, Paris 1927. — PIGGOTT, S.: Recent Work at Stonehenge, Antiquity 1954, Vol. 28, No. 112, p. 221. — RÖDER, J.: Pfahl und Menhir, Studien zur westeuropäischen Altertumskunde, Neuwied 1949.

IX

DOSSIN, G.: Les archives épistolaires du Palais de Mari, Syria XIX, 1938, pp. 105—126. Les archives économiques de Mari, Syria XX, 1939, pp. 97—113. Inscriptions de fondation provenante de Mari, Syria XXI, 1940, pp. 152—169. Correspondance de Šamši-Addu, Archives Royales de Mari, Paris 1950, Vol. 2. — KÜPPER, I. R.: Correspondance de Kibri-Dagan, Archives Royales de Mari, Paris 1950, Vol. 3. — PARROT, A.: Le Temple d'Ishtar, Mission archéologique de Mari, Paris 1956, Vol. L. Le Palais, Mission archeologique de Mari, Arhitecture, Paris, 1958, Peintures murales, Paris, 1958, Documents et Monuments, Paris 1959.—SODEN, W. VON: Das altbabylonische Briefarchiv von Mari, Die Welt des Orients, Göttingen 1948, p. 187 şi urm.

X, XI

DESSY, N.: I Bronzetti Nuragici, Milano 1957. — KUHN, A.: La posizione del Sardo fra le lingue Romanze, Atti del V Convegno internazionale di Studi Sardi, Cagliari 1954. — LILLIU, G.: Il Nuraghe di Barumini e la stratigrafia Nuragica, Studi Sardi XII-XIII, Sassari, 1955. I Nuraghi della Sardegna, Realtà Nuova, 9, 1956. Illustrated London News, 8 Martie, 1958, p. 388 şi urm. The Nuraghi of Sardinia, Antiquity, Vol. 33, Martie 1959. No. 129. p. 32 şi urm. The Proto-Castles of Sardinia, Scientific American 1959, Vol. 201, No. 6. Primi Scavi del Villaggio Talaiotico di ses Paisses (Arta Maiorca), Roma, 1960. — PAIS, E.: Storia della Sardegna e della Corsica, Vol. I, II, Roma, 1923. — PITTAU, M.: Studi Sardi di linguistica e storia, Pisa 1958. — RASPI, R.C.: La Sardegna Nuragica, Cagliari 1955. Il Volto della Sardegna, Cagliari 1956. — STEINITZER, A.: Die vergessene Insel, Gotha 1924. — ZERVOS, C.: La civilisation de la Sardaigne, Paris 1954.

XII, XIII, XIV, XV, XVI

BENNETT, E. L. jun.: The Pylos Tablets: texts of the inscriptions found 1939—1954, Princeton UP. for University of Cincinnati, 1955. — BLEGEN, C. W.: Excavations at Pylos, Amer. J. Archaeol. 1952 şi 1953, Vol. 57 şi 58. The Palace of Nestor excavations of 1954, Amer. J. Archaeol. 59. — CHADWICK, J.: The Decipherment of Linear B, Cambridge 1958. — CHANTRAINE, P.: Le déchiffrement de l'écriture Linear B à Cnossos et à Pylos, Revue de Philologie 29, 11—13. — COOK, J. M.: The cult of Agamemnon at Mycenae, Geras, Atena 1953, pp. 112—118. — EVANS, A. J.: Scripta Minoa, The Hieroglyphic and Primitive Linear Classes, Vol. I, Oxford 1909. The Palace of Minos, Oxford 1935. — FIMMEN, D.: Zeit und Dauer der kretisch-mykenischen Kultur, Leipzig şi Berlin 1909. — GLOTZ, G.: La civilisation égéenne L'évolution de l'humanité), Paris 1923. — KANTOR, H. J.: The Aegean and the Orient in the Second Millenium î.e.n., Th eArchaeological Institute of America, Monograph Number

1, Bloomington, Ind., 1947. — MARINATOS, S.: Zur Entzifferung der mykenischen Schrift, Minos (Revista de Filologia Egea) Salamanca 1956, Vol. IV, p. 11 şi urm. — NILSSON, M.P.: The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion, Lund 1950. — SEVERYNS, A.: Grèce et Proche-Orient avant Homère, Bruxelles 1960. — SNIJDER, G. A. S.: Kretische Kunst, Versuch einer Deutung, Berlin 1936. VENTRIS, M. şi CHADWICK, J.: Documents in Mycenaean Greek, Cambridge 1956.

AMANDRY, P.: Dédicaces Delphiques, Bulletin de Correspondance Hellénique 1940 à 1941, Paris 1942, LXIV-LXV, p. 60 şi urm. La mantique apollinienne à Delphes, Essai sur le fonctionnement de l'Oracle, Paris 1950. — BOURGUET, E.: Les Ruines de Delphes. — BOUSAUET, J.: Delphes comptes du quatrième siècle, Bulletin de Correspondance Hellénique, LXVI—LXVII, 1942—1943, Paris 1944, p. 84 şi urm.—COSTE-MESSELIÈRE, P. DE LA: Les Trésors de Delphes, Paris 1950. Au Musée de Delphes, 1936. — COURBY, F.: Fouilles de Delphes, Vol. II. — FESTUGIÈRE, A. J.: La Révélation d'Hermes Trismégiste, Paris 1954. — FINLEY, J. H.: Thucydides, Cambridge 1947. — FLACELIÈRE, R.: Le fonctionnement de l'Oracle de Delphes, Annales de l'Ecole des Hautes Etudes de Gand, Gand 1938, Vol. II, p. 69 şi urm.—HEINVETTER, F.: Würfel-und Buchstabenorakel in Griechenland und Kleinasien, Breslau 1912. — HOLLAND: The Mantic Mechanism at Delphi, Amer. J. Archaeol. 37, 1933, p. 201 şi urm. — NILSSON, M. P.: Geschichte der griechischen Religion, Handbuch der Altertumswissenschaft, Cap. 5. Partea 2, Vol. 1, München 1955. — OPPÉ, A. P.: The Chasm at Delphi, JHS, XXIV, 1904, p. 214 şi urm. — PARKE, H.W.: The Delphic Oracle, Oxford 1939. — PATZER, H.: Gnomon, Vol. 27, 1955, Caiet 3, p. I. şi urm.—PERSSON, A.W.: Die Exegeten und Delphi, Lund Universitets Årsskrift, Lund şi Leipzig 1918. — POULSEN, F.: Delphi, 1920. — SCHNEIDER, C.: Gnomon, Vol. 27, 1955, Caiet 3, p. 67 şi Vol. 27, 1955, Caiet I, p. 21.— SCHOBER, F.: Delphoi Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Supplementband V. 1931, p. 62 şi urm.

XVII, XVIII, XIX, XX

BÜRCHNER, L.: Dokimion bibliographikon ton peri tes Epeiru kata tus neoterus chronus demosieuthenton, Epeirotika Chronika I, 1926, pp 7—38. — CENTLIVRES, M.-C. şi EICHE, H.: in Reallexikon für Antike und Christentum, Stuttgart 1959, pp. 746—763. — COOK, A. B.: Zeus, Jupiter and the oak, în: The Classical Review, Vol. XVII, Londra 1903, Aprilie, p. 174 şi urm.; Iunie 1903, p. 268 şi urm.; Noiembrie 1903, p. 403 şi urm.; Vol. XVIII, Londra 1904, Februarie, p. 75 şi urm. July 1904, p. 325 sq.; October 1904, p. 361 sq. — DETERING, A.: Die Bedeutung der Eiche seit der Vorzeit, Leipzig 1939. — DYGGVE, E.: Dodonaeiske Problemer, în: Poulsen, F.: Arkaeologiske og Kunsthistoriske Afhandlinger, Copenhaga 1941.—EVANGELIDES, D.E.: He anaska-

phe tes Dodones, Praktika tes Archaiologikes Etaireias, Atena 1952, pp. 279—325. Anaskaphe en Dodone, Praktika tes Archaiologikes Etaireias, Atena 1954, pp. 188—193.—JACOBSOHN, H.: Dodona, Zeitschrift für vergleichende Sprachvorschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, Göttingen 1928, pp. 35—37. — NILSSON, P. M.: Zeus Naios in Dodona în: Geschichte der griechischen Religion, Vol. I, München 1955, pp. 425—427. — PRELLER, în: Real-Encyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1842, pp. 1190—1195. — WARDE FOWLER, W.: în Archiv für Religionswissenschaft, Leipzig și Berlin 1913, pp. 317—320. WENIGER, L.: Altgriechischer Baumkultus, Leipzig, 1919. ALY, W.: Strabons Geographica in 17 Büchern; Text, Überzetzung und erläuternde Anmerkungen, Bonn 1957, Vol. 4. — AVIENUS: Avieni Ora Maritima, Periplus Massiliensis saec. VI. A. C. edidit A. Schulten, Barcinone-Berolini 1922. — BACO OF VERULAM, F.: Nova Atlantis, Londra 1638. — BAILLY, J. S.: Lettres sur l'Atlantide de Platon et l'ancienne histoire de l'Asie, Londra 1779. — BÄR, F. C.: Essai sur les Atlantiques, Paris 1762. — BARTOLI: Essai sur l'explication historique donnée par Platon de sa République et de son Atlantide, Paris 1780. — BLANCO FREIJEIRO, A.: El vaso de Valdegamas (Don Benito, Badajoz) y otras vasos de Bronce del mediodia Español, Consejo Superior de investigaciones científicas, Instituto de Arqveologia y prehistoria „Rodrigo Caro", Madrid 1953. Orientalia (Estudio de objetos y orientalizantes en la peninsula), Consejo Superior de investigaciones cientificas, Instituto Español de Arqveologia y prehistoria „Rodrigo Caro", Madrid 1956. — BLANCO DE TORRECILLAS, C.: El tesoro del cortijo de „Eñora", Archivo Español de Arqveologia, 32, 1959. — BONSOR, G.: Tartese, New York 1922. Tartesos, Excavaciones del cerro del Trigo, Junta Superior de excavacionesy Antiguedades, Num. 5 din 1927, Madrid 1928. — BORI DE ST-VINCENT: Essai sur les îles fortunées et l'atlantique Atlantide, Paris 1803. — BOSCH-GIMPERA, P.: Fragen der Chronologie der phönizischen Kolonisation in Spanien, Klio, Vol. 22, 1928, pp. 345—368. Etnologia de la Peninsula Ibérica, Barcelona 1932. — CADET: Mémoires sur les jaspes et autres pierres précieuses de l'île de Corse, Bastia 1785. — CHRIST, W.: Avien und die Ora maritima, Leipzig 1865. — CONWAY, R. S.: Italy in the Etruscan Age, A. The Etruscans, The Cambridge Ancient History, Vol. IV, p. 383—432. — DIODORUS SICULUS: V, 35, 36. — DONNELLY, I: Atlantis, the antediluvian world, Londra 1882. — FROBENIUS, L.: Und Afrika sprach, Leipzig 1911. — GAFFAREL, P.: La mer des Sargasses, Paris, 1872, p. 600. — GARCIA Y BELLIDO, A.: La Dama de Elche, Consejo Superior de investigaciones cientificas, Instituto Diego Velázquez, Madrid 1943. Phönizische und griechische Kolonisation im westlichen Mittelmeer, Historia Mundi, Vol. 3, pp. 328—356. — GOMARA, F.L. DE.: Historia de las Indias, Saragossa 1553. — HENNIG, R.: Von rätselhaften Ländern, München 1925. Das Rätsel der Atlantis, Meereskunde, Anul 14, Berlin 1925. Caiet 161.

Die Erreichung der Azorengruppe durch Karthager, Archäologischer Anzeiger, Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Vol. 42, 1927, pp. 12—19.—HUMBOLDT, A. VON: Vue des Cordillères, Paris, 1810. — HERRMANN, A.: An der Ufern einer versandeten Meeresbucht, Die Woche, An. 33, 1931, Nr. 35. Unsere Ahnen und Atlantis, Berlin 1934. — JESSEN, O.: Südwest-Andalusien, Petermanns Mitteilungen, Ergänzungsband 40, Caiet 186, 1924. Tartesos-Atlantis, Zeitschrift der Gesellschaft zür Erdkunde, Berlin 1925, p. 184. Zur geographischen Seite der Tartessos-Frage, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Vol. 40, 1925, pp. 346—355. — KIRCHMAIER, G. C.: Exercitatio de Platonis Atlantide, Wittenberg 1685. — KNÖTEL, A.F.R.: Atlantis und das Volk der Atlanten, Leipzig 1893. — KRÜMMEL, O.: Die nord-atlantische Sargassosee, Petermanns Mitteilungen, 1891, p. 129. — KUKAHN, E. şi BLANCO, A.: El tresoro de „El Carambolo", Archivo Español de Arqveologia 32, 1959. — LAMMERER: Gedanken zum Tartessos-Problem, Jahrbuch des Deutschen Archäologichen Instituts, Vol. 40, 1925, pp. 356—364. — MEYER, E.: Tartessos, în: Geschichte des Altertums, Vol. 2., Cap. 2. Stuttgart şi Berlin 1931, pp. 94 — 105. — OPPERT, G.: Tharshish und Ophir, Zeitschrift für Ethnologie, Berlin 1902, Vol. 35, p. 50 şi 212. — PEMAN, C.: El Pasaje Tartéssico de Avieno, Consejo Superior de investigaciones científicas, Instituto Diego Velázquez, Madrid 1941. — PLATON: Timaeus-Critias, Collection des Universités de France, Paris 1956. — PLONGEON, A. LE: Sacred mysteries among the Mayas and the Quichas, 11500 years ago, New York 1886. — REDSLOB, G. M.: Thule, die phönizischen Handelswege nach dem Norden, insbesondere nach dem Bernsteinlande, Leipzig 1855. — RUDBECK, O.: Atlantica, Uppsala 1675. — SAAVEDRA Y PÉREZ DE MECA: Mastia y Tarteso, y los pueblos litorales del sud-este de España en la Antigedad, Murcia 1929. — SCHULTEN, A.: Forschungen nach Tartessos, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 1923, 1924, Vol. 38, 39, Beiblatt I, II; 1—10 şi Vol. 40, 1925, pp. 342—345. Forschungen nach Tartessos, Archäologischer Anzeiger, Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Vol. 42, 1927, pp. 12—19. Die Etrusker in Spanien, Klio, Vol. 23, 1929, pp. 365—432. Tartessos, Hamburg 1950. — SCHULTEN, A. şi JESSEN, O.: Tartessos und anderes Topographische aus Spanien, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Vol. 37, 1922, Beiblatt I, II, pp. 18—55. — STRABO: III, I, 6, 2, 14; I, 9. — WIRTH, H.: Das Geheimnis Arktis-Atlantis, Die Woche, Jahrgang 33, 1931, Nr. 35.

XXI

BROWN: Madeira, Canary Islands and Azoses, Londra 1903. — DE CAMPOS, C. M.: Canarias en la Brecha, Les Palmas de Gran Canaria, 1953. Las Vírgenes Canarias, în: Revista de Estudios Políticos, Vol. 81, Mai-Iunie, Madrid 1955, pp. 83—

132. — DELGADO, J. A.: Excavaciones Arqueológicas en Tenerife (Canarias), Nr. 14, Madrid 1947. — GLAS, G.: The History of the Discovery and Conquest of the Canary Islands, Londra 1764. — GSELL, S.: Histoire Ancienne de l'Afrique du Nord, Vol. VIII, Paris 1928, p. 296 şi urm.—JUBA MAURITANUS: în — Fragmenta historicorum Graecorum, Vol. 3, Paris 1849. — PARKER-WEBB, P. şi BERTHELOT, S.: Histoire naturelle des Iles Canaries, Vol. II, Paris 1839. — PLINIUS SECUNDUS, GAIUS: Naturalis Historia, VI, Geographic Magazine, iunie 1955, Washington, pp. 485—522. — TORRIANI, L.: Die Kanarischen Inseln und ihre Urbewohner, in: Quellen und Forschungen zur Geschichte der Geographie und Völkerkunde, Vol. 6, Leipzig 1940. — WARMINGTON, E. H.: The Ancient Explorers, Londra 1929, p. 52 şi urm.

XXII

BASHAM, A. L.: The Wonder that was India, Londra 1954. — FOUCHER, A.: La Vie du Bouddha Paris 1940. Les Vies Antérieures du Bouddha, Paris 1955. — GLASENAPP, H. VON: Buddha, Geschichte und Legende, 1950. — KERN, M.: Das Licht des Ostens, Stuttgart-Berlin-Leipzig 1922. — OLDENBERG, H.: Buddha, 1923. — RENOU, L. şi FELLIOZAT, J.: L'Inde classique, Paris 1947 şi 1953. — THOMAS, E. J.: The Life of Buddha, Londra 1927. — WALDSCHMIDT, E.: Die Legende von Leben des Buddha, **1929.**

XXIII

CATON—THOMPSON, G.: The Zimbabwe Culture, Oxford 1931. — DAVIDSON, B.: The Lost Cities of Africa, Boston — Toronto 1959. — GLUECK, N.: The First Campaign at Tell el-Kheleifeh (Ezion-geber), Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 71, 1938, pp. 3—18. The Second Campaign at Tell el-Kheleifeh, Bulletin of the American Schools od Oriental Research, No. 75, 1939, pp. 8—22. The Third Season of Excavation at Tell el-Kheleifeh, Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 79, 1940, pp. 2—18.

XXIV

BLAKE, J. W.: Europeans in West-Africa 1450—1560., Vol.I şi II, Londra 1942. — BRADBURY, R. E.: Benin, Londra 1957. — BRYANT A. T.: Olden Times in Zululand and Natal, Londra 1929. — BURNS, Sir A.: History of Nigeria, Londra 1951. — CORBEAU, J.: L'empire du Bénin, Lyon 1950. — DIKE, K. O.: Trade and Politics in the Niger Delta 1830—1885, Oxford 1956. — DITTEL, P.: Die Besiedlung Südnigeriens von den Anfängen bis zur britischen Kolonisation, Wissenschaftliche Veröffentlichungen des Deutschen Museums für Länderkunde zu Leipzig, Leipzig 1936, p. 71 şi urm. — EGHAREVBA, J.: Some stories of ancient Benin, Lagos 1951. The city of Benin, 1952. — ELISOFON, E. şi FAGG, W.: The Sculpture of Africa, Londra 1958.— FAGG, W.: On

the Nature of African Art. Memoirs and Procs. of the Manchester lit. and Phil. Soc., 1953. The Study of African Art. Allen Memorial Museum Bulletin XIII, No. 2, 1955—56. A Life-Size Terracotta Head from Nok, Man 1956, Vol. 55, p. 89. — FAGG, W. P. şi FORMAN, W. ş. B.: Afro-Portuguese Ivories, Londra 1959. — FORDE, D.: The Yoruba-Speaking Peoples of South-Western Nigeria, Ethnographic Survey of Africa, Londra 1951. — FORDE, D. şi JONES, G. I.: The Ibo and Ibibio-Speaking Peoples of South-Eastern Nigeria, Ethnographic Survey of Africa, Londra, New York, Toronto 1950. — FORMAN, W. şi DARK, PH.: Die Kunst von Benin, Praga 1960. — FORMAN, W. şi FAGG, W.: Vergessene Negerkunst. Afro-portugiesisches Elfenbein, Praga 1959. — GLÜCK, J. F.: Die Kunst Neger-Afrikas, Kleine Kunstgeschichte der Vorzeit und der Naturvölker, Stuttgart 1956. — GOODWIN, A. J. H.: Metal Working among the early Hottentots, the South African Archaeological Bulletin, Vol. XI, 1956, p. 47. — HAILEY, L.: An African Survey, Londra 1938. — JEFFREYS, M. D. W.: The origin of the Benin bronzes, Afr. Stud., 1951, pp. 87—91. — LUSCHAN, F. v.: Die Altertümer von Benin, 3 Volume, Berlin 1919. — MARQUART, J.: Die Beninsammlung des Reichsmuseums für Völkerkunde in Leiden, Leida 1913. — MEEK, C. K.: The Northern Tribes of Nigeria, Vol. I, Londra 1925. — SMITH, H. F. C.: The Benin Study, J. hist. Soc. Nigeria 1956, I. Dec., pp. 60—61. — SUMMERS, R.: Possible Influences of the Iron Age in Southern Africa, South African Journal of Science, Vol. 52, 1955, p. 43 şi urm. — SYDOW, E. VON: Ancient and modern art in Benin city, Africa, II, Jan. 1938. Kunst und Kulte von Benin, Atlantis, 10 Jahrgang, 1938, p. 53. Afrikanische Plastik, herausgegeben von G. Kutscher, Berlin 1954. — TALBOT, P. E.: Peoples of South Nigeria, Vol. 1—4, Oxford 1926. — TONG, R.: The ancient city of Benin, Corona, 3, Jan. 1951, pp. 30—32. Figures in Ebony, Londra 1958. — UGHULU, E.: Short history of (Esan) islan-Benin, Lagos 1950.

XXV, XXVI

BEAVER, W. N.: Unexplored New Guinea. Londra 1920. — BEHRMANN W.: Der Sepik und sein Stromgebiet, Mitteilungen aus dem deutschen Schutzgebieten, Ergänzungsheft Nr. 12, Berlin 1917. Im Stromgebiet des Sepik, Berlin 1922. — BÜHLER, A şi GARDI, R.: Sepik, Berna, Stuttgart, Viena 1958. — CHAMPION, I. F.: Across New Guinea fron the Fly to the Sepik, Londra 1932. — DETZNER, H.: Ergebnisse von Reisen in Neu Guinea, 1914—1918. — TISCHNER, H.: Kulturen der Südsee, Hamburg 1958. — WICHMANN, A.: Nova Guinea, Vol. I, 1909; Vol. II, I 1910; Vol, II 2 1912; Vol. III 1907; Vol IV 1917, Leida. — WIRZ, P.: Im Herzen von Neuguinea, Zürich 1925. Dämonen und Wilde in Neuguinea, Stuttgart, 1928.
COE, W. R.: Two carved lintels from Tikal, Archaeology, Vol. II, Nr. 2, 1958, p. 75 şi urm. Tikal 1959, Expedition 1959,

Vol. I, p. 7 şi urm. — DISSELDORFF, E. P.: Kunst und Religion der Mayavölker, Berlin 1926, Bd. I; 1931, Bd. 2; 1933, Bd. 3. — DISSELHOFF, H. D.: Geschichte der altamerikanischen Kulturen, München 1953 — GANN, T.: Maya Cities, Londra 1927. — JOYCE, T. A.: Mexican Archaeology, 1914. — KELEMEN, P.; Mediaeval American Art, New York 1956. — LENTZ, F. J.: Aus dem Hochlande der Maya, Stuttgart 1930. — MAC NEISH, R. S.: Ancient Maize and Mexico, Archaeology, 1955, Vol. 8., p. 108 şi urm. — MALER, T.: Exploration in the Department of Peten Guatemala, Cambridge Mass., 1911. — MORLEY, S. G.: An introduction to the Study of the Maya Hieroglyphs, Washington 1915. The Inscription of Petén, Vol. I—5, Washington 1937—38. The Ancient Maya, Londra 1946. The Ancient Maya, Vol. 3, Stanford 1956. — PLISCHKE, H.: Vom Ursprung der polynesischen Kultur, Saeculum, Vol. 8, 1957, pp. 404—408. — SAPPER, K.: In den Vulcangebieten Mittelamerikas und Westindiens, Stuttgart 1905. Mittelamerikanische Reisen und Studien, Braunschweig 1902. — SCHROEDER, A. H.: Ball Courts and Ball Games of Middle America and Arizona, Archaeology, Vol. 8, 1955, pp. 156—161. — SELER, E.: Gesammelte Abhandlungen zur amerikanischen Sprach-und Altertumskunde, Vol. 1, 1902, Vol. 2, 1904, Vol. 3, 1908, Berlin. — SELER-SACHS, C.: Auf alten Wegen in Mexico und Guatemala, Stuttgart 1925.— SHOOK, E. M.: The Temple of the Red Stela, Expedition 1958, Vol. I, p. 27 şi urm. Tikal Stela 29, Expedition 1960, Vol. 2, p. 29 şi urm. — TERMER, F.: Die Mayaforschung, Nova Acta Leopoldina, Vol. 15, Nr. 105, Leipzig 1952. — THOMPSON, J. E. S.: The Rise and Fall of Maya Civilization, Norman 1954. — TISCHNER, H. şi KRICKEBERG, W.: Australien Amerika, Die Grosse Volkerkunde, Fischer Lexikon, Frankfurt a. Main, 1959. Kulturen der Südsee, Hamburg 1958, — TOZZER, A. M.: A preliminary Study of the prehistoric ruins of Tikal, Guatemala. A report of the Peabody Museum Expedition 1909—1910, Cambridge 1911. Landa's Relación de las Cosas de Yucatan, Papers of the Peabody Museum of American Archaeology, Vol. 18, Cambridge Mass. 1941. — TRIMBORN. H.:. Indianische Welt in geschichtlicher Schau, Iserlohn 1948. — ZIMMERMANN, G.: Kurze Formen-und Begriffssystematik der Hieroglyphen der Mayahandschriften, Hamburg 1953. Die Hieroglyphen der Mayahandschriften, Universität Hamburg, Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde, Vol. 62, Seria B, Hamburg 1956.

LISTA ILUSTRAŢIILOR

26. Zeița fecundității, Mari. Foto: Mission Archéologique de Mari.
27. Pictură murală din palatul de la Mari. Foto: Mission Archéologique de Mari.
28. Administratorul orașului Mari. Foto: Mission Archéologique de Mari.
29. André Parrot. Foto: Harcourt.
30. Planul palatului din Mari. Foto: Mission Archéologique de Mari.
31. Vedere exterioară a unui nurage, Sardinia. Foto: Enit, Roma.
32. Ruine de locuințe din interiorul fortificației Barumini. Foto: Enit, Roma.
33. Interiorul unui nurage, Sardinia. Foto: Christian Zervos.
34. Arcaș sard. Foto: Christian Zervos.
35. Zeiță sardă. Foto: Christian Zervos.
36. Statuetă de bronz nuragică. Foto: Christian Zervos.
37. Giovanni Lilliu. Foto: Dr. Ivar Lissner.
38. Tînără fată din Sardinia. Foto: Dr. Ivar Lissner.
39. Poarta leilor, Micene. Foto: profesor Hirmer.
40. Mască mortuară de aur, Micene. Foto: profesor Hirmer.
41. Mască de aur din mormîntul IV, Micene. Foto: profesor Hirmer.
42. Riton de aur al unui cap de leu, Micene. Foto: profesor Hirmer.
43. Teasc, Cnosos. Foto: profesor Hirmer.
44. Palatul din Cnosos. Foto: profesor Hirmer.
45. Mormîntul templului din Cnosos. Foto: profesor Hirmer.
46. Sala tronului din palatul de la Cnosos. Foto: profesor Hirmer.
47. Stadionul din Delfi. Foto: Arhiva fotografică Foto Marburg.
48. Dansatoare, cariatide din Delfi. Foto: Arhiva fotografică Foto Marburg.
49. Sanctuarul lui Apolon de la Delfi. Foto: profesor Hirmer.
50. Amazoană de pe fațada tezaurului atenienilor, Delfi. Foto: Arhiva fotografică Foto Marburg.
51. Friză (tezaurul sifnienilor), Delfi. Foto: profesor Hirmer.
52. Sigiliu din Dodone. Foto: Dr. Ivar Lissner.
53. Topoare de piatră de la Dodone. Foto: Dr. Ivar Lissner.
54. „Cana minică“, Dodone. Foto: Dr. Ivar Lissner.
55. Amfiteatrul de la Dodone. Foto: Dr. Ivar Lissner.
56. Sotiris Dacaris. Foto: Dr. Ivar Lissner.
57. Sculptură feniciană, Cádiz. Foto: Paul Swiridoff.
58. Capacul unui sarcofag. Cádiz. Foto: Paul Swiridoff.
59. Figură de femeie, coasta Atlanticului. Foto: Paul Swiridoff.
60. Sarcofag, Cádiz. Foto: Paul Swiridoff.

61. Relief pe sarcofagul sidonian. Foto: Paul Swiridoff.
62. Adolf Schulten. Foto: Gloria Himmer-Falkenstein.
63. Stelă funerară, Sevilla. Foto: Paul Swiridoff.
64. „Doamna din Elche". Foto: Museo del Prado.
65. A. B. Freijeiro. Foto: Paul Swiridoff.
66. Concepción Blanco de Torrecillas. Foto: Paul Swiridoff.
67. Peşteră în care locuiau guanchii, Insulele Canare. Foto: Rauchwetter.
68. Modelul unei construcţii de piatră a guanchilor. Foto: Rauchwetter.
69. Fată guanche. Foto: Rauchwetter.
70. Trepied chinez.
71. Ulcior de vin al dinastiei Ciu.
72. Cal al dinastiei Tang.
73. Naşterea lui Buddha, relief. Foto: Bulloz, Paris.
74. Buddha din perioada Gupta. Foto: Bulloz, Paris.
75. Zeiţa Kwannon, Horyudji, lîngă Nara. Foto: Takesaburo Aoi.
76. Ulcioare din Gran Canaria. Foto: Rauchwetter.
77. Unealtă de piatră din Insulele Canare. Foto: Rauchwetter.
78. Sobă de bronz (dinastia Ciu).
79. Vas cu trei picioare (dinastia Han).
80. Mormîntul ultimei prinţese a poporului guanche. Foto: Rauchwetter.
81. Ctitoriţe (Tun-huang). Foto: Sir Aurel Stein.
82. Buddha Khmer, Cambogia. Foto: Musée Guimet, Paris.
83. Fragmentul unui demon, Hadda. Foto: Musée Guimet, Paris.
84. Capul lui Buddha, Borobudur. Foto: Musée Guimet, Paris.
85. Reprezentarea paradisului (Tun-huang) Foto: Sir Aurel Stein
86. Bodhisattva, Miran, Foto: Sir Aurel Stein
87. Altar budist. (Tun-huang)
88. Corn scitic de băut. Foto: British Museum.
89. Ulcior din tezaurul de la Oxus. Foto: British Museum.
90. Car de curse din tezaurul de la Oxus. Foto: British Museum.
91. Figurină de bronz (arta Kurgan).
92. Sicriu de la Basadur. Foto: Ermitaj, Leningrad.
93. Vas scitic de aur. Foto: Ermitaj, Leningrad.
94. Monolit din Zimbabwe. Foto: Patellani.
95. Treptele Acropolei din Zimbabwe. Foto: Patellani.
96. Mormîntul de la Ulski. Foto: Ellis H. Minns, Scythians and Greeks.
97. Pasăre de steatit aparţinînd culturii Zimbabwe. Foto: Patellani.
98. Aşa-numita Acropole de la Zimbabwe. Foto: Patellani.
99. Relief de bronz aparţinînd culturii Benin. Foto: Paul Swiridoff.

100. Relief de bronz de la Benin. Foto: Paul Swiridoff.
101. Figurină de lemn din Cokwe. Foto: Paul Swiridoff.
102. Mască de vînătoare de la Benin; Sticlă de piele a tribului Hausa. Foto: Paul Swiridoff.
103. Tam-tam din Calabar
104. Mască din Balumbo. Foto: Paul Swiridoff.
105. Capul unui mort din Noua Guinee. Foto: Paul Swiridoff.
106. Patru măşti aparţinînd culturii Sepic. Foto: Paul Swiridoff.
107. Podoabă purtată la şold în timpul dansului, aparţinînd culturii Sepic; agăţătoare, Sepic.
108. Simbol magic de luptă, cultura Sepic. Foto: Paul Swiridoff.
109. Casa duhurilor de la Angerman, cultura Sepic. Foto: Hamburgisches: Museum für Völkerkunde.
110. Bărbat din regiunea Sepic. Foto: Hamburgisches Museum für Völkerkunde.

CUPRINS

Redactor: NINA ZAMFIRESCU-STĂNCULESCU
Tehnoredactor: ZOE TOMA

Apărut 1972; coli de tipar 11,16; planșe tipar înalt: 24. C. Z. pentru bibliotecile mari 7.701; C. Z. pentru bibliotecile mici 7. Tiraj 16 000+20+140.

Întreprinderea poligrafică Sibiu, Șos. Alba Iulia nr. 40
Republica Socialistă România

Biblioteca de artă

83

Arte și civilizații

culturi enigmatice

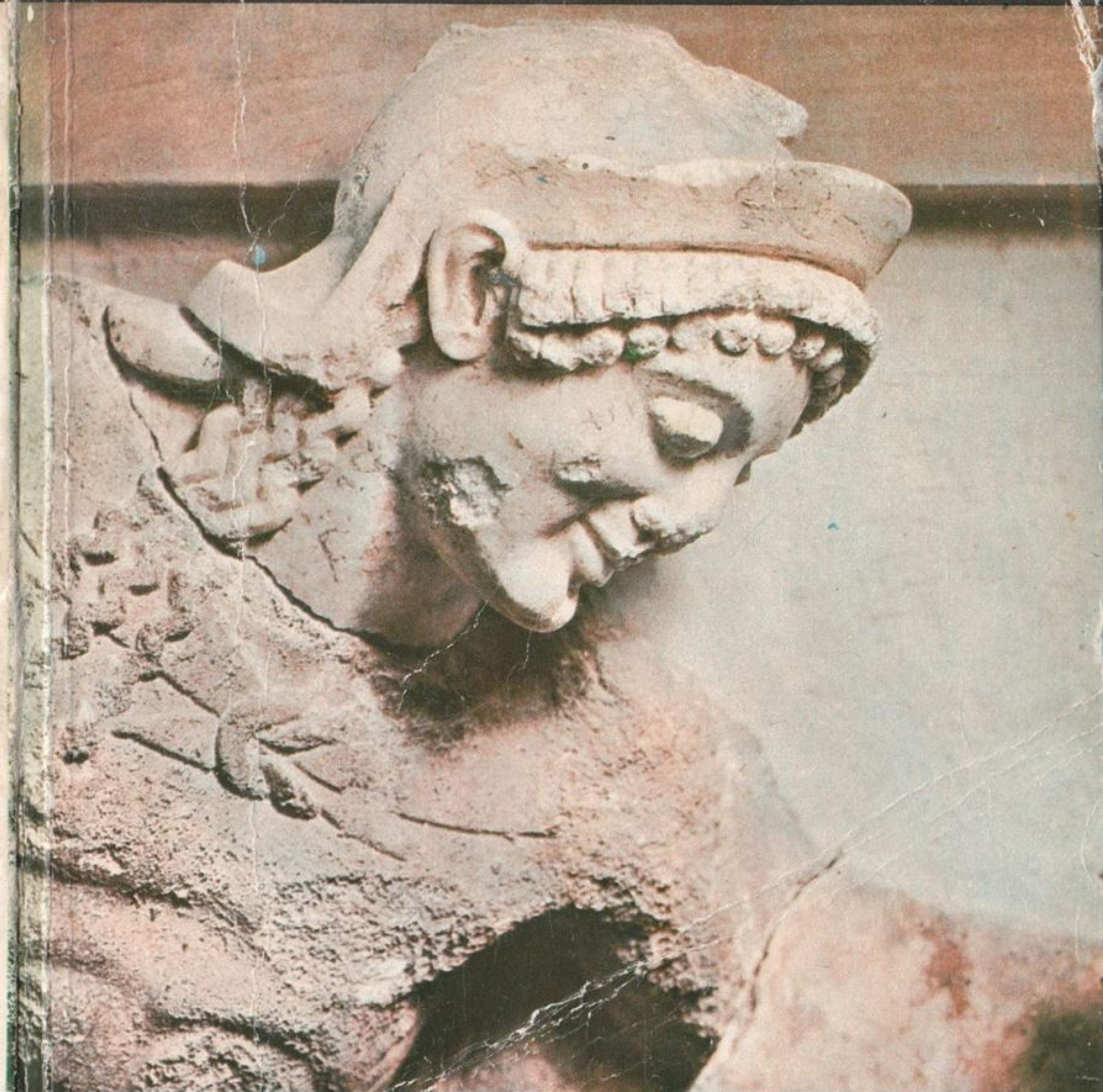
Autorul acestor Culturi enigmatice nu se mulțumește cu evocarea și comentariul, nu se mărginește să reînvie și să descrie. Orice sinteză, oricît de mică, se reduce la rezumat dacă nu e însuflețită de o idee. Iar ideea ce se desprinde din cărțile lui, ca și din suita de sinteze pe care o cuprinde această carte este aceea că omul are libertatea de a-și făuri el însuși istoria și viitorul, că nu e o minge a forțelor naturii și a destinului orb; omul acela mărunt, omul de zi cu zi, care populează orașele și templele, casele și mormintele în tainele cărora ne introduc paginile ce urmează, omul a cărui trudă țintește dintotdeauna să surprindă eternitatea și căruia uneori i-a și reușit s-o facă.

Lei 14

Ivar Lissner culturi enigmatice

Ivar Lissner

culturi enigmatice

Editura Meridiane